

Történeti Földrajzi Közlemények

**1. évfolyam, 1-2. szám
2013**

Történeti Földrajzi Közlemények

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR
Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Szerkesztőbizottság:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi docens (Szeged), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Technikai szerkesztő:
TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nyf.hu)

Szerkesztőség:
4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:
Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:
KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:
http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek.pdf

Nyomdai munkák: Tóth Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft
Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató
Nyíregyháza, 2013

Beköszöntő

A történeti földrajz hazánkban – több évszázados előzményekre és a nemzetközi földrajz- és történettudomány eredményeire építve – a 20. század első felében alakult ki. A geográfusok által művelt történeti földrajz a régi idők társadalmi-gazdasági térfolyamatait: a kultúrtáj kialakulását, az emberi tevékenységi formák rendszerét és fejlődését, a földrajzi munkamegosztást és egyéb (az aktuális földrajzban is megjelenített) jelenségcsoportját vizsgálta. A historikusok a történeti topográfia művelésében értek el kimagasló eredményeket, amelyeket a geográfusok a térbeli jelenségek pontos lokalizálásához és elterjedéséhez alapvető forrásként használtak. A lokális, mikro- és makroregionális szintek történeti földrajzának egyes témaköreit vagy korszakait (idő-keresztmetszeit) tárgyaló művek (pl. *Fodor Ferenc* és *Kogutowicz Károly* történeti tájrajzai, *Glaser Lajos* és *Hézszer Aurél* településföldrajzi tanulmányai) mellett néhány földrajztudósunk, pl. *Cholnoky Jenő*, *Mendöl Tibor* és *Prinz Gyula* felvázolta a Kárpát-medence teljes fejlődésfolyamatát (idő-hosszmetszetét) a honfoglalás korától kezdődően. A történeti földrajz különböző elemei megjelentek azokban a regionális művekben is, amelyek érvényesítették a genetikai elvet, a kauzalitást és a szintézisalkotást. A korszak földrajztudósai nem írták meg a Kárpát-medence részletes történeti földrajzát, de a vázlatos fejlődésképpel, a tudományelméleti és fogalommagyarázó írásaikkal olyan alapot teremtettek, amelyek jelentősen befolyásolták a későbbi kutatónemzedék gondolkodását, anyagkezelését és szemléletét. A kibontakozó történeti földrajz fejlődése a hazai koalíciós évek (1945-1948) után megtorpant, művelését – a „szomszéd népek érzékenységre” hivatkozva – a diktatórikus rendszer nem engedélyezte. Kivételt képeztek a monografikus feldolgozások történeti bevezetői, amelyek – a kor ideológiai követelményei szerint – Magyarország múltbeli társadalmi-gazdasági elmaradottságára és gyarmati helyzetére koncentráltak.¹

A magyarországi történeti földrajz újrakezdése az 1970-es években az egyes kistájak vagy régiók empirikus vizsgálatával, a táji elemek és jelenségek analízisével, az antropogén tájformálás, a kultúrtájépítés, a tájhasználat-változások rekonstruálásával a mai Nyíregyházi Főiskola egyik jogelődjében, a Bessenyei György Tanárképző Főiskolán indult, később pedig tematikailag gazdagodott és fokozatosan kiterjedt a történelmi Magyarország teljes

¹ Bővebben: Bak Borbála – Izsák Éva: Történeti földrajz. In: Karátson D. szerk.: Pannon Enciklopédia – Magyarország földje. Berényi István: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In: Ötvös I. szerk.: Variációk, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2004. pp. 631-652. Fodor Ferenc: Történeti földrajz. In: Fodor: A magyar földrajztudomány története. Budapest, 2006. pp. 353-358. Frisnyák Sándor: A történeti földrajz alapjai. In: Tóth J. szerk.: Általános társadalomföldrajz II. Budapest-Pécs, 2002. pp. 9-20. Győri Róbert: A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények 126. évf. 1-4. 2002. pp. 79-92. Hajdú Zoltán: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky Pál szerk.: Magyarország történeti földrajza I. köt. Budapest-Pécs, 2005. pp. 25-39.

területére. Ebben a megújító folyamatban meghatározó *Frisnyák Sándor* professzor, kutató és tudományszervező tevékenysége. A Nyírség, a Felső-Tisza-vidék és a Zempléni-hegység történeti földrajzáról írott munkái után kutatásai a Kárpát-medence egészére kiterjedtek, majd megírta Magyarország történeti földrajza (1990) c. könyvét, amely e témakörben az első tudományos szintézis. A honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója alkalmából – tíz egymást követő évben – nemzetközi konferencia-sorozatot szervezett a Kárpát-medence (és egyes régiók) történeti földrajzáról, s ezek anyagát megjelentette. 1994-ben Történeti Földrajzi Tanulmányok címmel kiadványsorozatot indított, amelyben – többek között – *Bíró Mariann* és *Molnár Zsolt* Duna-Tisza közéről írt tájtörténeti művét, *Dobány Zoltán* a Taktaköz, a Csereháti-dombvidék és a Sajó-Bódva köze 18-19. századi tájhasználat-változásairól írott kismonográfiáit, *Kókai Sándor* „Bihar vármegye a 19. század közepén” és „Az alföldi városok hierarchia-rendszere és vonzáskörzetei a 19. század közepén” c. tanulmányait, és *Somogyi Sándor* „Az Alföld földrajzi képeinek változásai (16-19. század)” című dolgozatát jelentette meg. *Frisnyák Sándor* tudományos iskolateremtő tevékenységét a geográfus szakma és a magyar állam magas kitüntetésekkel ismerte el. Tudományszervező munkássága eredményeként ma már minden felsőoktatási intézményben és akadémiai kutatóhelyen foglalkoznak történeti földrajzi kutatásokkal.

A vázolt előzmények és a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajz-tudományi Intézetében jelenleg is folyó teoretikus, ágazati és regionális történeti földrajzi kutatások jelentősen gazdagítják a Kárpát-medencével kapcsolatos tudományos ismereteinket, természeti és kulturális örökségünk feltárásával hozzájárulnak a magyarság identitásának, nemzettudatának erősítéséhez. *Boros László*, *Dobány Zoltán*, *Frisnyák Sándor* és *Kókai Sándor* több évtizedes tudományos munkássága alapján a geográfus szakma Turizmus és Földrajz-tudományi Intézetünket a történeti földrajzi kutatások egyik legjelentősebb műhelyeként tartja számon.

Intézetünk oktatói elhatározták, hogy a kutatási eredmények még szélesebb körű megismertetése céljából periodikát indítanak: Történeti Földrajzi Közlemények címmel. A kezdetben évente kétszer, később négyszer megjelenő folyóiratban – az intézeti oktatók saját publikációi mellett – állandó fórumot szeretnénk teremteni minden magyar geográfusnak és a rokon tudományok művelőinek is, amennyiben a Kárpát-medence történeti földrajzáról vagy a történeti földrajz elméleti és tudomány-módszertani kérdéseiről kívánnak értekezni. Reméljük, hogy a Történeti Földrajzi Közlemények az említett célkitűzések mellett hozzájárul az egyetemes magyar földrajztudomány fejlődéséhez is.

Prof. Dr. Jánosi Zoltán
rektor

Árva megye helyzete és szerepe a Felföld 18-19. századi gazdasági kapcsolataiban

VIGA GYULA

The state and role of Árva (Orava) County in the economic relations of Upper Hungary (Felvidék) in the 18-19th centuries

The paper analyses the state and economic role of the northernmost administrative unit of Historic Hungary, Árva (Orava) County in the 17-18th centuries (almost enclaved in the area of Galicia), which is bordered by the Tatra Mountains and the Fatra to the south and the ranges of the Beskids to the north and west. The history of landscape transformation and economic production is connected to migration and settling processes, especially the settling of Vlachs, as well as the Gorals with the leadership of the Kenéz and the Schultheiß and the invasion of other ethnic groups.

The traditional culture of Árva County, including the role of Galician settlers, fits in the characteristic spatial structure of the Central European macroregion as its northernmost part. The lifestyle of the county's population developed under two determining factors: one is the geographical determination and the form of existence influenced by the range of the Carpathians, which was also related to the populating process of the region. Residents with Vlach rights impacted not only the culture of pastoralism but also the culture of production on both sides of the Carpathians and the Fatra Mountains.

This was a long historical process, which was not just an economic and cultural contact, but a permanent relation and co-existence, which produced various forms of regional cultures. The other determining factor was the openness towards the inner landscapes of the Carpathian Basin in geographic, economic, social, and cultural terms as well. (This is true even if Árva County was connected to the central region through other counties.) The artery of this connection was the valley of the Árva River and the trade route between the Kingdom of Hungary and Galicia. Árva County transmitted goods between Hungary and Poland and this role (due to the county's geographical location and ethnic composition) was probably not exposed as strongly to the partitions of Poland as in the case of other Upper Hungarian counties. This relation was not just based on the exchange of goods, albeit the economic processes of the 18-19th centuries strengthened this process, but the gradual spread of tillage from inner regions towards higher areas accompanied by deforestation. Through the example of Árva County the changing and forming, but organically functioning symbiosis of macroregions can be interpreted in a quite complex manner.

Árva vármegye a történeti Magyarország legészakibb közigazgatási egysége volt, szinte beékelődve Galícia területébe, délről a *Tátra* és a *Fátra*, északról és nyugatról pedig a *Beszkidék* nyúlványai képezték a természetes határát.* Területét délnyugat-északkeleti irányban a *Magura* szelte ketté: Felső-Árva zordabb, erdősebb vidék, a déli rész enyhébb táj. Árva települései igen kései, maga a vármegye az Árpád-korban még Zólyom része volt. Megszállásának története egybeesett az erdőség egy részének kiirtásával, Árva jószerevével egyetlen irtásterületnek tekinthető. A táj átalakításának és a termelőtevékenységnek a története migrációs folyamatokhoz, telepítésekhez, főleg a vlachok, ill. a – kenézek és soltészok vezetésével – vlach jogon telepített gorál és más népcsoportok megszállásához kapcsolódott. Árva feudális korának a története nem kis részben a különféle kedvezményekkel, szabadalmakkal letelepített falvak népének, valamint földesuraiknak a küzdelme volt a korábbi kiváltságok megtartásáért, ill. a népesség ezen csoportjainak jobbágyorsba süllyesztéséért. Miközben a legkorábbi soltész (*lehota*) községek jobbágynepe fokozatosan elveszítette kiváltságait, s már maguk a soltészok sem voltak egészen mentesek a szolgáltatásoktól, még a 16-17. században is újabb szórványok alakultak a régi jogon. A soltészok egy részének kiváltsága egészen a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig megmaradt (*Kubinyi 1899., Gagy 1911., Porubszky 1912., Ila 1966.*).¹ Ha a soltész nemességet kapott, akkor a településeik curialis falvakká váltak (*Kavuljak 1955., Kavuljaková – Menclová 1963. 21.*). Az 1770-es évek Árva kolonizálásának végső szakaszát jelentették, a korszak írott forrásai elsősorban a Tátra-vidék lengyel ajkú telepeseinek életmódjáról informálnak, akiknek a falvai ma zömmel Lengyelország területére esnek. Történetük azonban nem csupán a Tátra-vidék gazdasági folyamatairól informál, hanem a bonyolult etnikai-etnokulturális folyamatokról is, melyben tradíciójuk határozottan elvált Árva alsó részeinek – Liptó, Turóc és Trencsén szlovákságával rokon – műveltségétől (*Kubinyi 1891. 5., Marmula 1900. 403-404, 407., Udvari – Viga 1995.*). A térség gazdálkodásának jellegadó tevékenységében, a pásztorkodásban is jól különválasztható egymástól Árva déli területének, valamint a Magura, Fátra és a Beszkidék térségének tradíciója: a hegyvidék takarmánybázisának hasznosításával szemben, az alsó területeken működő földközösség összhangot teremtett a földművelés és az állattartás között (*Paládi-Kovács 1993. 78-85., Podolák 1967.*). Az élőállat értékesítésének csakúgy, mint a sajt-, a vaj- vagy a brindza-kereskedelemnek elengedhetetlen feltétele volt, hogy az adott település jó helyen fekvődjön,

* Részlet a szerző A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században) című, 2011-ben megvédett akadémiai doktori értekezéséből.

¹ A kenézek és soltészok problematikájához: Földes 1970. 578-597., Földes 1978. 357-381., Földes 1992. 134-140.

megfelelő helyzeti energiával rendelkezzen. A 18-19. században az értékesítés lehetősége és annak különböző szinteken való megszervezése a gazdálkodás alapvető kérdésévé vált. A Kárpát-medence északi térségéből elképzelhetetlen volt például a brindza nagy távolságra való szállítása és eladása anélkül, hogy a gazdák, a pásztorok és a vásárló közé beépüljön a közvetítő kereskedelem valamilyen formája. A hagyományos létformák igyekeztek termékeikkel kiszolgálni a piaci igényeket, a kereskedelem viszont egyre erőteljesebben önálló ágazattá vált a különböző létformák között.

Megtelepedési folyamatok lezárulása a 17-18. század fordulóján már relatív túlnépesedést is jelentett: a gyenge földrajzi feltételek következtében a térség nem tudta sokáig eltartani a lakosságát. Az 1710-es évek végén Felső-Árva területét a népességnek csaknem fele, mintegy 1500 család hagyta el, s költözött Pest és Gyöngyös környékére, ill. Közép-Szlovákia bányavárosaiiba (*Čaplovičová 1968. 86., Horváth 1955. 193., Horváth 1971. 58.*). A vármegye gazdálkodásának feltételeit alapvetően meghatározó a földrajzi feltételek nem változtak – gyengébb években a gabona csak dupláját adta az elvetett magnak –, ám az ország török utáni évszázadának növekvő igényei jelentős keresletet biztosítottak a felföldi megyék fája, bányatermékei, kézműves cikkei iránt. Árva gazdálkodásának egyensúlyát az erdő és a kézművesség biztosította, azok révén tudta megszerezni a vármegyén kívülről a létfenntartáshoz szükséges élelmiszereket.

Árva ipara – hasonlóan a Felföld más vidékeihez – a 18. század során külső és belső tényezők hatására indult fejlődésnek: a relatív túlnépesedés már említett kényszere, s a külső piacok igénye egyaránt serkentette a kézműipar és a háziipar térnyerését. A felső vármegyék belső forgalma mellett, a síkvidék felé irányuló áruforgalom erősítette ezt a folyamatot. A vármegye jellegadó ipara a *textilkészítés* volt: az *árvai vászon* és *gyolcs* márkanevet képviselt, s a nagyfokú kereslettel volt magyarázható az a közismert néprajzi tény, hogy Árvában még a férfiak is szöttek-fontak (*Kavuljak 1955. 37.*). Különösen a megye északi részén terjedt el a vászonkészítés: a leggyengébb földművelő tájon jól megtermett a len. A Lipnicai-völgy szórványai, *Alsó- és Felső-Lipnica, Bobró, Usztye, Szlanica* és *Zubrovlaha* voltak a gyolcsszövés központjai. A termelés volumenét érzékelteti, hogy egy-egy házra évente 200 méter vásznat számítottak, s Árva vármegye éves termelése a 18. század végén 2.860.000 méterre volt tehető. A háziipar mellett megnőtt a takácsok szerepe is: 1712-ben csak 34 takácsot írtak össze, 1751-ben pedig már 266 volt a számuk. Bobróban, Zubrovlahán és Námesztóban nagy festőműhelyek is voltak, Bobróban céhük is működött a vászonfestőknek (*Kavuljak 1955. 36-37., Kavuljakova – Menclová 1963. 33.*). A vásznas-, ill. gyolcsos falvak egy része a Tátra lengyelországi oldaláról települt (*Jablonka, Podvilk*), de a 16. században Námesztó és Dobrava telepesei is Galícia felől érkeztek. Ha figyelembe vesszük, hogy a 18. század derekán a határ közelében fekvő árvai falvak (pl. *Harbaku, Szárna*) népe Lengyelországból szerezte be a feldolgozandó len egy részét, akkor

nem csupán az egykori vlach-jogú népesség tevékenységének kérdését kell szélesebben értelmeznünk ebben a korszakban, hanem a Tátra két oldalának kapcsolatrendszerét is a kézművesség területén (*Marmula 1900. 403-404., Polonec 1955. 49-83.*). Az 1728-as összeírás már egy sor árvai településről jelezte, hogy a lakosoknak nyeresége volt a vászonkereskedésből (Szlanica, Bobrov, Zubrovlaha, Námesztó, Klin, stb.), az 1751-es conscriptio pedig már részletes képet adott: pl. Bobrovban 71, Szlanicán 52, Námesztóban 37, Zubrovlaha településén pedig 32 vászonkereskedő élt. Ezek termékeikkel bejárták a maguk piackörzeteit: a Magyar Királyság, Horvátország, Erdély, Szerbia, Bulgária, Törökország területét, de eljutottak Egyiptomig is. Mint a vándorlás oly gyakran, a gyolcskereskedők tevékenysége is áttelepüléssel zárult alkalmanként, akár a mai Magyarország területén (*F. Kail 1982., Oltvai 1993.*).

Árva kiterjedt juhászatára a *halina* készítés, a *posztókallás* jelentős feldolgozóipara települt. A posztószövés főleg háziipar volt, hasonlóan a *bőrfeldolgozáshoz*, amit csak Turdosinban szervezett szücs céh. A vármegye déli részén nagy hagyománya volt a kőmunkáknak, melynek középkoriak voltak a gyökerei. A kőfaragó központokból fenő- és köszörűköveket és malomköveket is adtak el a 18-19. században (*Povala – Prikryl 1968.*) A 18-19. században több árvai településen működtek fazekasok (Trsztena, Oszada, Nyizsna agyagjából nem a helybeliek dolgoztak, hanem Podbjel kézművesei), s számos falu fuvarosai kereskedtek a cserépedényekkel (*Csada, Sucha-hora, Kriván, Biely-Potok, stb.*). Az árvai fazekasok kereskedési köre átért a szomszédos Liptó vármegyébe, kiejert Kysuce, Nyugat-Szlovákia nagy részére, de Magyarország és Lengyelország más vidékeire is, ugyanakkor érkezett is kerámia Árva megyébe Galícia és Gömör vidékeiről (*Čaplovičová 1968.*).

A vármegye északi tájain az erdőmunka, a fafeldolgozás és a tutajozás biztosított keresetet a falvak népének. A 18-19. században már minden településen fűrészmalmost hajtottak a gyors hegyi patakok, a Magurán túli északi tájakon számos zindelykészítő falu is volt (*Hrustinu, Lomna, Mutné, Zazriva, stb.*) (*Nagy 1891.*).² A fakereskedelem központja Kralován települése volt, ahol a 18. század derekán már több kereskedő tevékenykedett. Ezek viszonteladók voltak, akik egész tutajokat és más faárut vásároltak fel, és saját alkalmazottaik segítségével úsztatták le azokat az Árva és a Vág közvetítésével egészen Komáromig, akár Pestig. A Fekete-Árva *Alsó-Lipnicától* lefelé, a Polharai-patak *Polharától*, ill. *Rabcsától*, a Fehér-Árva pedig *Krusetnyicától* volt tutajozható, elsősorban hóolvadás és nagyobb esők után. Az árvai uradalom *Polhora, Mokrágy* és *Mutne* térségében valamint a Flajsova-völgyben vízfogókkal segítette a tutajozást. Kralován után *Szered* volt – már a Vágon – a tutajok kikötőhelye (*Fényes 1851., Jančo 1971.*). Bár a 18. században már Árvában is

² A lucfenyőt 1814-től már üzemterv szerint művelték és vágták. Vö. Kubinyi 1891. 10.

érezhető volt a faállomány pusztulásának számos következménye, a vármegye népéletében a favágásnak, famunkáknak és a tutajozásnak még a 19. században is meghatározó maradt a jelentősége.

Árva északi és déli területének táji-gazdasági – több vonatkozásban társadalmi – különbözősége, a termelés és a fogyasztás térbeli tagolódása, valamint a vízfolyásokat követő közlekedési utak hálózata alapvetően behatárolta a vármegye belső és külső gazdasági kapcsolatainak lehetőségeit. A külső forgalomban főleg Galícia közelsége volt a meghatározó. Az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséig annak legszegényebb térségei közé tartozó Árva kereskedelmi forgalmának fő gyűjtőere a *Nagyszombat – Krakkó* útvonal volt, mely Rózsahegy felől, *Árvaváralja – Turdosin – Podvilk* érintésével jutott Galíciába, ill. Krakkóba. A kereskedelmi út a 15. századtól kezdve felvirágoztatta az érintett községeket. Bevallásaik szerint, nem csak szekerezéssel jutottak pénzhez (*Trsztena*), hanem vásárkor 4-4 hétig bort is mérhettek (*Alsókubin*).³

Az 1770-es években Árva vármegye településeinek száma 97 volt, melyből 4 volt mezőváros. Öt települést neveztek meg vásáros helyként: *Trsztena, Velicsna, Alsókubin, Turdosin* és *Rózsahegy* sokadalmait. *Trsztena* helyzetét a galíciai útvonal határozta meg, ami a kis létszámú mezővárosnak jelentős piackörzetet formált. 1609-től évente négy országos vásárt tartott, hozzá szerdánként hetivásárt (*Bácskai – Nagy 1984. 54., 63.*). A Vág mellett fekvő *Velicsna* nagy és kitűnő marhavásárainak forgalmát az utak találkozása erősítette. A legtöbb árvaít *Alsókubin* évi öt országos vására és vasárnapi hetipiaca vonzotta a 18-19. században, mely magához vonzotta a Malatini-völgyön át Liptó vármegye több településének népét is. *Turdosin* a Galíciával folytatott kereskedelem központja volt, amit IV. Béla 1265-ben adományozott kiváltságlevele – a harmincad vámmal és sóházzal együtt – jelez. Rajta keresztül állt kapcsolatban Lengyelországgal Liptó és a többi, délebbre fekvő vármegye is. 1640-től évente három nagyvásárt tartott, hozzá hétfőnként hetivásárokat. A szervezett árucseré mellett, jelentős szerepe volt a közvetlen termékcsereben is: például az Árva és Galícia közötti fonal- és textilkereskedelemben. Szembetűnő, hogy nem szerepelt a vásáros helyek sorában *Námesztó*, ami az Árvai-Magura és a Szlovák-Beszkidék közötti gazdasági kapcsolatok természetes központja volt, elkülönülve az Árva-völgy galíciai útvonalának településeitől (*Bácskai – Nagy 1984. 63.*) *Alsókubin* népe látogatta a Liptó megyei Rózsahegy sokadalmait: a mezővárosnak évente négy országos vására volt. Néprajzi vonatkozásai miatt külön figyelmet érdemel még *Felsőkubin* paraszti bevallása, mely szerint Pünkösd napján *templomi búcsú és vásár* zajlott a faluban. Mivel nem rendelkeztek vásári szabadalommal, aligha tévedünk, ha sokadalmát a *búcsúvásár* kategóriájába soroljuk (*Barna 1986.*).

³ Őrizete korábban a vlachok kötelezettségei közé tartozott. Pajdussák 1912. 19-20.

A szekeres közvetítőknek a Kárpát-medence legészakibb térségében is fontos szerep jutott mind a kereskedők portékájának szállításában, mind az önálló cseretevékenységben. A fuvarosság a legjövedelmezőbb kiegészítő foglalkozás volt itt is, melynek bevételéből az adót is meg lehetett fizetni (*Nagy 1891. 206-209.*). A fa és a különféle fatermek szállításán túl, a legtöbb igaerőt a só fuvarozása foglalkoztatta: *Turdosin* mellett, a lipitói *Rózsahegy* és a szepességi *Szepessümege* (Smizsány) só raktárai szervezték a munkájukat. A 18-19. század fordulóján a fejenkénti 0,5 mázsa átlagos gabonatermés nem fedezte Árva szükségletét sem, így fuvarosaik is részt vállaltak a *gabonaforgalomból*. Néhány település bort fuvarozott, s jelentős volt a 18. században a *dohány* forgalma is: például *Oláhdubova* (Valaská Dubova) lakosai Nógrád és Hont déli részén szerezték be a dohányt, amit aztán az árvai falvakban adtak tovább haszonnal. 1751-ben 17 dohánykereskedő működött a faluban, 1771-ben pedig már 24 (*Horváth 1971. 71.*). *Pokrivács* népe borovicska főzésével és értékesítésével jutott pénzhez.

Árva forgalmának erősödését a 18. században a lótartás, ill. a lóállomány szerepének növekedése is jelezte. A mezőgazdasági munkákat – a talajadottságok mellett a trágya értéke is oka volt – szarvasmarha igázásával végezték, de az, hogy 1715-ben még négy árvai gazdára jutott egy ló, az 1770-es években pedig már három gazdára kettő, mindenképpen a mozgékonyabb vonóállat jelentőségének növekedését mutatja. Voltak települések, amelyek a fassóban külön említettek munkára és külön utakra tartott lovakat. A 19. század végén Árva már azon felföldi vármegyék sorába tartozott, ahol a ló volt a domináns igaerő (*Kavuljak 1955. 37., Bodó 1986. 188.*).

Komoly hátrányt jelentett egy-egy település számára a 18-19. században, ha lakosainak nem volt lehetősége alkalmi bérmunkára. Az árvai falvak egy része időszaki munkásokat bocsátott ki más tájakra: mezőgazdasági munkára is utalhat például *Hladovka* jobbágyságainak vallomása, akik „gabona hiányában arcuk izzadságával más vármegyében kénytelenek munkát keresni” (*Sl'avkovsky 1970.*).

Összegzés

Árva tradicionális kultúrája, beleértve a galíciai telepések szerepét is, a köztes-európai nagyregió jellegzetes térszerkezetébe illeszkedik, annak legészakibb tájaként. A vármegye népességének életmódja kettős kötésben fejlődött: az egyik maga a földrajzi meghatározottság, s a Kárpátok íve által befolyásolt létforma, amely a térség benépesülésével is összefüggött. A vlach jogú népesség nem csupán a pásztorkultúrára volt hatással, hanem a Kárpátok, ill. Tátra mindkét oldalának termelőgazdálkodására is. Mindez hosszú történeti folyamat, ami nem csupán gazdasági és kulturális érintkezés volt, hanem permanens kapcsolat és együttélés, s a műveltség többféle térségi formáját hozta

létre. A másik meghatározottságot a Kárpát-medence belső tájai felé való nyitottság jelentette: földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben egyaránt. (Ez még akkor is igaz, ha Árva jellemzően más vármegyéken át kötődött a centrális zónához.) Ennek a kontaktusnak az ütőerét az Árva folyó völgye és a Magyar Királyságot Galiciával összekötő kereskedelmi útvonal képezte. Árva javakat közvetített Magyarország és Lengyelország között, s ez a szerep – a vármegye földrajzi helyzete és a népesség etnikai arculata miatt – vélhetően nem volt annyira kiszolgáltatva a lengyel állam többszöri felosztásának, mint a többi felföldi vármegye esetében. Ez a kapcsolat nem csupán csere jellegű volt, jóllehet a 18-19. század gazdasági folyamatai azt erősítették, hanem a belső területek irányából a földművelő gazdálkodás is fokozatosan terjedt a magasabb térszínnek felé az erdők kiirtásával párhuzamosan (Frolec 1994.). Árva példáján meglehetősen komplex módon értelmezhető tehát a nagytájak szimbiózisának változó, formálódó, de organikus működő rendszere.

Irodalom

- BARNA G. (1986): A búcsúvásár. SZABADFALVI J. – VIGA GY. (szerk.): Árucseré és migráció Északkelet-Magyarországon, pp. 39-50. Miskolc
- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BODÓ S. (1986): A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. *Agraria* XXII. 187–201. Eger
- ČAPLOVIČOVÁ, Z. (1968): Hrnčiarška výroba na Hornej Orave v 17-20. storočí. Zborník Oravského Múzea, pp. 1. 86-100. Orava
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest
- FÖLDES L. (1970): Telekrendszer és ragadványnév-szisztema egy szepességi gorál faluban. *Ethnographia*, pp. LXXXI. 578-597.
- FÖLDES L. (1978): Szilárd telekrendszerű irtásfalu a Szepességben. *Fridmanvágása* 1320 – *Frydman* 1964/69. *Agrártörténeti Szemle*, XX. pp. 357-381.
- FÖLDES L. (1992): Három előadás. *Néprajzi Látóhatár* I. 2. szám, pp. 134-140.
- FROLEC, V. 1994: Csehek, szlovákok és magyarok kulturális hagyományairól. *Etnológiai vázlat*. LISZKA J. (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén*, pp. 24-36. Komárom
- GAGYI J. (1910): Az árvamegyei oláh telepek kiváltságos levele. *Történelmi Tár*, pp. 186–198. Budapest
- HORVÁTH, P. (1955): Úteky poddanych z Oravy v prvej polovici 18. storočia. *Historicky Časopis*, III. 2. szám. Kubin
- HORVÁTH, P. (1971): Remeslo a obchod na Orave v 18. storočí. Zborník Oravského Múzea, 2. pp. 57-73. Orava

- ILA B. (1966): A vlah pásztorok tretina adója. Agrártörténeti Szemle, VIII. pp. 303-312.
- JANČO, Š. (1971): Pltničenie na Orave. Zborník Oravského Múzea 2. pp. 149-159. Dolní Kubín
- F. KAIL K. (1982): Az árvai gyolcsosok miskolci letelepedéséről és életéről. BALASSA I. – UJVÁRY Z. (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, pp. 431-440. Debrecen
- KUBINYI M. (1891): Árva megye. Budapest
- KUBINYI M. (1899): Árva megye. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, V. pp. 350-373. Budapest
- KAVULJAK, A. (1955): Historicky miestopis Oravy. Bratislava
- KAVULJAKOVÁ, J. – MENCLOVÁ, D. (1963): Oravsky zámok. Bratislava
- KOWALSKA-LEWICKA, A. (1962): Budovy obchod na Podhali v 19-20. storočí. Slovensky Národopis, X. pp. 71-100.
- MARMULA J. (1900): Árvamegye lengyelajkú lakosainak néprajzi leírása. Ethnographia, XI. pp. 403-411., pp. 451-461.
- NAGY J. (1891): A tótok otthonáról Árva megyében. Alsókubín
- OLTVAI F. (1993): Egy Árva megyei gyolcsoscsalád az Alföldön. FEJÉR Á. – H. TÓTH I. – BIBOK K. (szerk.): Magyarok és szlávok, pp. 233-247. Szeged
- PAJDUSSÁK M. (1912): Árva politikai és ethnographiai helyzete a középkorban. VÁRADY Géza (szerk.): Árvamegyei Almanach, pp. 5-22. Alsókubín
- PALÁDI – KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest
- PODOLÁK, J. (1967): Pastierstvo v oblasti Vysokych Tatrier. Bratislava
- POLONEC, A. (1955): Organizácia obchodného života hornooravských plátenníkov. Slovensky národopis, III. pp. 49-83. Bratislava
- POLONEC, A. (1978): Domácka a remeslé výroba v oblasti myjavskej pahorkatiny. Zborník Slovenského Narodného Múzea, 19. pp. 11-42. Martin
- PORUBSZKY GY. (1912): Árva megye erdőségei. VÁRADY Géza (szerk.): Árvamegyei almanach, pp. 78-87. Alsókubín
- POVALA, G. – PRIKRYL, L. (1968): Kamenárstvo v okolí Dolného Kubína. Zborník Oravského Múzea, 1. pp. 101-119. Orava
- SLAVKOVSKY, P. (1970): K problematike sezónnych zamestnani na Orave. Zborník Narodného Múzea, LXIV. pp. 105-115. Martin
- UDVARI I. – VIGA GY. (1995): A XVIII. századi Árva megye történeti néprajzához. Feudális szolgáltatások és életmód a Tatra-vidék gorál és szlovák falvaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején. Ethnographia, CVI. pp. 39-64.

A magyar szőlő- és borkultúra történeti földrajza

BOROS LÁSZLÓ

Historical geography of the hungarian grape and wine culture

Abstract

The Carpathian Basin, with its area of 325 thousand km², is identical with the area of historical Hungary. Our ancestors recognized early that the physical geography (geomorphology, climate, soil and hydrology) of the basin and the slopes of surrounding mountains provide excellent opportunities for quality grape and wine production. World famous wine is produced especially on not too steep south-facing slopes, such as Tokaj, Villány, Sopron and Badacsony. Wine-making in Hungary became significant after the Turkish invasion in 1526 (or even earlier after the Ottoman conquest of Syrmia (Hungarian: Szerémség). This short paper summarizes only the grape and wine culture of the past few decades in the hope of serving our country, Hungary.

A Kárpát-medence természetföldrajzi áttekintése a szőlőtermelés szempontjából

Az Európa szívében helyet foglaló Kárpát-medence megegyezik a Történelmi Magyarország területével. Kiterjedése 325 411 km². Abszolút földrajzi helyzete: északi szélesség 44°9' és 49° 38', keleti hosszúság 15° és 26,5°.

Domborzati adottságok

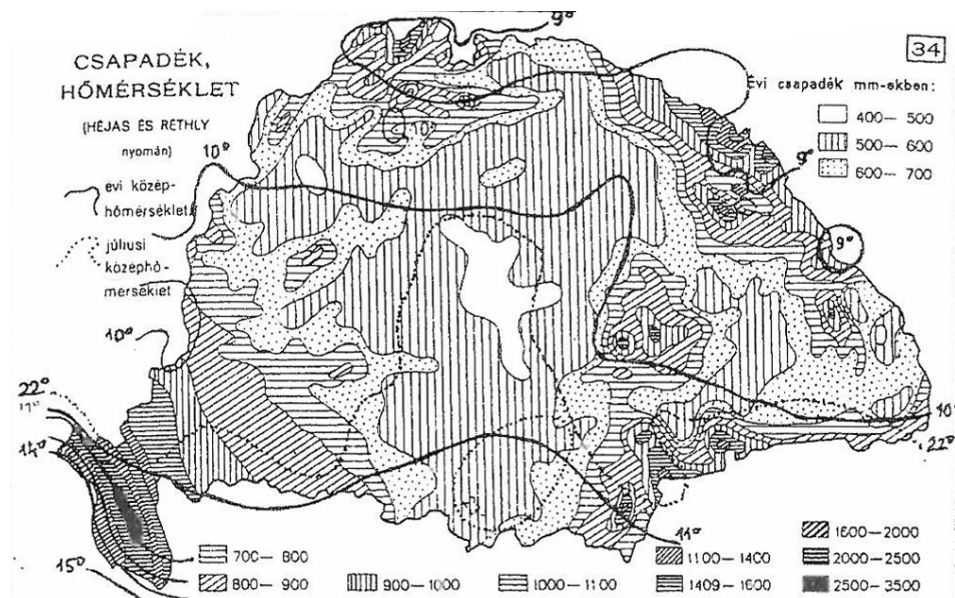
A Kárpát-medence területének közel fele 500 méternél alacsonyabb térszín, 150 ezer km² pedig nem éri el a 200 m tengerszintfeletti magasságot, tehát alföldi jellegű síkság. A domborzati viszonyok, a lejtők közet (talaj) anyaga, meredeksége, kitettsége, feldaraboltsága erősen befolyásolják a szőlőtermesztés feltételeit, a termés mennyiségét és minőségét. A meredek délies fekvésű lejtők több hőben és fényben részesülnek, ezért ott jobb, édesebb szőlő terem, mint az északi oldalakon. A meredek lejtők vízgazdálkodása kedvezőtlenebb, mint a sík, vagy kisesésű felszínké, ezért ott a termés hozam alacsonyabb.

A Kárpát-medence éghajlata

A Kárpát-medence a hűvös éghajlatok tartományába tartozik, azon belül a kontinentális éghajlat hosszabb meleg évszakkal altípusba (*Péczely Gy. 1982.*). A *besugárzás* (globálsugárzás) 4200-4600 MJ·m⁻². A domborzatnak nagy szerepe van a globálsugárzás mennyiségének területi eloszlásában. A déli több, az árnyékolt északi lejtők kevesebb napsugárzásban részesülnek. A

napfénytartam (napsütéses órák száma) 1900-2100 óra között alakul (Pécsét 2025, Budapesten 1988, Tarcalon 1925 óra).

A levegő hőmérséklete. Az évi középhőmérséklet a medence déli részében a legmagasabb, észak felé haladva, valamint a hegységekben csökken (1. ábra). Belgrádban 11,8 °C, Kecskeméten 10,5 °C, Tarcalon 10,3 °C, Kékestetőn 5,7°C.

1. ábra: Az évi középhőmérséklet és a csapadék alakulása a Kárpát-medencében (HÉJAS és RÉTHLY alapján)

A csapadék. A Kárpát-medence csapadéktérképe (1. ábra) azt mutatja, hogy a medencékben (Alföld, Erdélyi-medence, Kisalföld stb.) kevesebb, a hegyvidéken több a csapadék értéke (Kecskeméten 517 mm, Szegeden 573 mm, Budapesten 617 mm, Tokajban 601 mm, Miskolcon 576 mm, Rahón 1122 mm). A csapadékos napok évi száma 130-150.

A domborzat helyi (mikro)-klíma alakító szerepe. A hegy- és dombvidékeken a domborzati kitettségi és lejtőszög-viszonyoknak megfelelően alakul a helyi (mikro) klíma, amely számottevően befolyásolja szőlőtermelés optimális elterjedését.

Történelmi termőhelyeink borai nem a mennyiségükkel, hanem a minőségükkel vívták ki a világ elismerését. Elődeink a *máloknak* nevezett, délies lejtőket igyekeztek szőlővel betelepíteni, mert korán rájöttek arra, hogy ott terem a legédesebb szőlő, a legjobb ízben, zamatban, aromákban leggazdagabb bor. A domborzat fagykármodosító szerepe jelentős. Az ú.n. „szoknya” területeken gyakori az őszi-téli-tavaszi fagykár. A szőlő a talajjal szemben nem válogatós, viszont igen nagy a kézimunka igénye.

Villány szőlőterületének 98,8%-a vályog, Mádon 42,4% közettörmelék, 22,2% vályog, Egerben 67,7% vályog, 6,5% agyag, Sopronban 72,2% vályog, 13,1% agyag, Badacsonytomajon 48,7% közettörmelék.

Szőlő- és borgazdaságunk az első szőlő- és borstatisztikáktól a filoxéravészig

A 18. század végén, a 19. század elején megjelentek az első, már megközelítően pontosnak mondható, összegző szőlő- és borstatisztikák a történelmi Magyarországon. Igaz, az egyaránt 1790-ben megjelenő *Liechtenstern*, ill. *Link* által közölt számadatok még jelentős eltéréseket mutatnak. 1790-ban *Liechtenstern* szerint Magyarország (Erdély és Horvátország nélkül) szőlőterülete 571 412 hold, addig *Link* statisztikája szerint 815 991 hold. A különbség igen tekintélyes, 244 579 hold. Igaz, az előbbi felsorolt 49 vármegyéből csak 28, az utóbbi pedig 32 vármegye adatait összegezte, *Liechtenstern* statisztikája szerint 1790-ben a legnagyobb szőlőterülettel Zala vármegye rendelkezett, pontosan 98 342 kh-val, ami az ország szőlőterületének 17,2%-át jelentette. Második helyen Somogy vármegye 47 488 kh (8,3%), a harmadik helyen Tolna vármegye állt 44 455 kh-val (7,8%).

Link (1790) statisztikája szerint a legnagyobb szőlőterülettel Bács-Bodrog vármegye rendelkezett (61 983 kh, az ország szőlőterületének 7,6%-a), amelyet Torontál (61 477 kh, 7,5%), Temes (50 044 kh. 6,1%) és Bihar (49 755 kg, 6,1%) követett.

Demian 1802-ben kapásban adta meg a szőlőterület nagyságát. Az ország (Erdély és Horvátország nélkül) 911 176 kapás szőlővel rendelkezett, melynek 16,1%-a Zala vármegyében, 10,7%-a Pest megyében, 9,1%, 4,9% Tolna, 4,2% Pozsony, 1,8%-a Arad és 1,3 %-a Zemplén megyében volt fellelhető.

1828-ban már pontosan nyomon követhetjük a szőlőterület és bortermelés megyénkénti alakulását. Ezen évben a jobbágyság kezelésében több mint 174 ezer szőlőterület volt (*1. táblázat*). 1828-ban az adózó szőlőkben 1,3 millió hektoliter bort nyertek, amelyből 224 ezer hektolitert (az összes termés 16,5 %-át) a királyi városokban szüreteltek. 1828-ban a bortermésben Pest (8,7%), Temes (8,2%), Tolna (6,3%), Baranya (5,2%), Torontál (5,1%) és Bács-Bodrog álltak az élen.

A szabad királyi városok közül jelentős bortermelő helynek számított a 19. század elején Buda (42 560 hl, a királyi városok bortermelésének 19,0 %-a), Szabadka (22 483hl, 10,0%), Pozsony (8,2%) és Zombor (7,9%).

Fényes E. adatai szerint 1836-ban a legtöbb bor Pest (1255 akó), Bács-Bodrog (1200 akó), Somogy (1200 akó), Baranya és Bihar megyében (1000-1000 akó) termett.

1. táblázat: A jobbágyság kezelésében lévő szőlők alakulása 1828-ban

Megye	Összes földterület		Ebből szőlő		
	kh	ha	kh	ha	%
Abauj	67 549	38 502	758	432	1,1
Arad	155 439	88 600	2 128	1 213	1,4
Árva	104 705	59 681	-	-	-
Bács-Bodrog	388 296	221 328	8 836	5 036	2,3
Baranya	326 976	186 376	7 728	4 404	2,4
Bars	49 872	28 427	1 165	664	2,3
Békés	68 438	39 009	3 702	2 110	5,4
Bereg	9 338	5 322	323	184	3,5
Bihar	180 006	102,603	2 165	1 232	1,2
Borsod	75 323	42 934	3 335	1 900	4,4
Csanád	49 625	28 286	534	304	1,1
Csongrád	57 863	32 981	595	339	1,0
Esztergom	44 291	25 245	3 665	2 089	8,2
Fejér	67 876	38 689	5121	2 919	7,5
Gömör	57 993	33056	190	108	0,3
Győr	45 051	25 679	2152	1 232	4,8
Heves	96 099	54 776	6 614	3 770	12,8
Hont	49 087	27 979	2 070	1 180	4,2
Komárom	74 397	42 406	6 988	2 843	6,7
Krassó	122 146	69 623	2 837	1 617	2,3
Máramaros	24 645	14 047	8	5	0,0
Moson	106 131	60 494	5 500	3 135	5,2
Nógrád	80 647	45969	2 354	1 341	2,9
Nyitra	135 352	77 150	5 522	3 147	4,1
Pest	197 141	112 370	20 793	11 852	10,5
Pozsony	111654	63 642	5 395	3 075	4,8
Somogy	97 287	55 453	6 291	3 586	6,5
Sopron	91 137	51 948	4 414	2 516	4,8
Szabolcs	38 345	21 856	764	435	2,0
Szatmár	87 854	50 076	603	344	0,7
Temes	319 193	181 940	15474	8820	4,8
Tolna	117 897	67 201	17249	9831	14,6
Veszprém	76 301	43 491	8242	4698	10,8
Zemplén	106 877	60 920	1147	654	1,1
Magyarország	4 521 814	2 577 434	174671	99 562	3,9

A történelmi (Belső) Erdély területén 1828-ban 10 503 hektár szőlőt írtak össze, amely a rendelkezésre álló összes földalap 0,9%-át jelentette. Ebből az akkori közigazgatási beosztás szerint a magyarok földjén 5344 hektár (a földalap 0,8%-a) a székelyek földjén 402 hektárt (0,3%), a szászok földjén 4757 hektárt (1,2%) tartottak nyilván.

2. táblázat: Magyarország bortermése 1844-ben (Bárándy alapján)

Megye	A bortermés		Megye	A bortermés	
	1000 akóban	1000 hl-ben		1000 akóban	1000 hl-ben
Abaúj	150	81	Pozsony	400	217
Arad	480	261	Sáros	-	-
Árva	-	-	Somogy	1 080	586
Bács-Bodrog	1 200	652	Sopron	850	462
Baranya	1 200	652	Szabolcs	140	76
Bars	20	11	Szatmár	600	326
Békés	220	119	Szepes	-	-
Bereg	100	54	Temes	660	358
Bihar	1 000	543	Tolna	900	489
Borsod	320	174	Torna	15	8
Csanád	100	54	Torontál	280	152
Csongrád	300	163	Trencsén	10	5
Esztergom	200	109	Turóc	-	-
Fejér	600	326	Ugocsa	30	16
Gömör	25	14	Ung	270	147
Győr	150	81	Vas	440	239
Heves	140	76	Veszprém	400	217
Hont	280	152	Zala	800	434
Komárom	450	244	Zemplén	740	402
Krassó	780	424	Zólyom	-	-
Liptó	-	-	Hajdu városok	400	216
Máramaros	-	-	Jász-Kun ker.	200	152
Moson	100	54	Magyarország	17 750	9 638
Nógrád	400	217	Patrium	280	152
Nyitra	40	22			
Pest	1280	695	Magyarország összesen	18 030	9790

Tafeln 1825 és 1840 között statisztikája szerint Magyarország (Horvátországgal és a Magyar Tengerparttal együtt) szőlőterülete alig változott, a teljes terület mintegy 3,2-3,3%-át foglalta el.

1847-ben Erdély nélkül 634 ezer hektáron termeltek hazánkban szőlőt, amely a földalap 2,7%-át foglalta el. A szőlő részesedési aránya ekkor a legnagyobb Sopronban (7,26%), Tolnában (6,27%), Baranyában (6,03%), Zemplénben (6,05%) és Zalában (5,6%) volt.

Bárándy statisztikája alapján (2. táblázat) tudjuk, hogy Magyarország bortermelése 1844-ben 18 030 akó (=9790 hl). Ekkor a legtöbb bort Pest (1280 ezer akó), Bács-Bodrog (1200 ezer akó) és Baranya megyében nyerték (2.táblázat).

3.táblázat: Magyarország bortermése (átlagos év) (1865)

Megye	Az átlagos bortermelés		Összesen
	Fehér	Vörös	
1. Abaúj	16708	-	16708
2. Arad	59133	22252	81385
3. Bács-Bodrog	19898	123632	143530
4. Baranya	401224	100303	501530
5. Bars	6818	191	7009
6. Békés	21153	4463	25616
7. Bereg	40338	828	41166
8. Bihar	138476	-	138476
9. Borsod	35314	4539	40853
10. Csanád	502	2286	2788
11. Csongrád	3522	52108	5630
12. Esztergom	29531	19013	48387
13. Fejér	122710	9139	131849
14. Gömör	2062	72	2134
15. Győr	41324	91	23469
16. Heves	31509	61299	79125
17. Hont	62583	730	36135
18. Komárom	7621	-	7621
19. Közép-Szolnok	50371	-	50371
20. Krassó	7128	12514	19642
21. Kraszna	21759	-	21759
22. Moson	45213	-	45213
23. Nógrád	42635	1339	43974
24. Nyitra	28940	758	29698
25. Pest	224405	187020	411425
26. Pozsony	67845	5054	72899
27. Somogy	178845	89422	268267
28. Sopron	145105	7801	152906
29. Szabolcs	18940-	-	18940
30. Szatmár	38943	1857	40800
31. Temes	133599	130348	205929
32. Tolna	362868	90446	453314
33. Torna	6620	-	6620
34. Torontál	9168	53503	62671
35. Ugocsa	6721	-	6721
36. Ung	7409	-	7409
37. Vas	149437	283	149720
38. Veszprém	116354	-	116354
39. Zala	538247	2514	540761
40. Zemplén	59683	-	59683
41. Hajdu kerület	4810	-	4810
42. Jászkun kerület	14240	22086	36326
43. Kővár vidék	100	25	125
44. Magyarország össz.	3203829	1005919	4209748

Az alábbi megyékben nem volt szőlőtermesztés: Árva, Liptó, Máramaros, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Zaránd, Zólyom

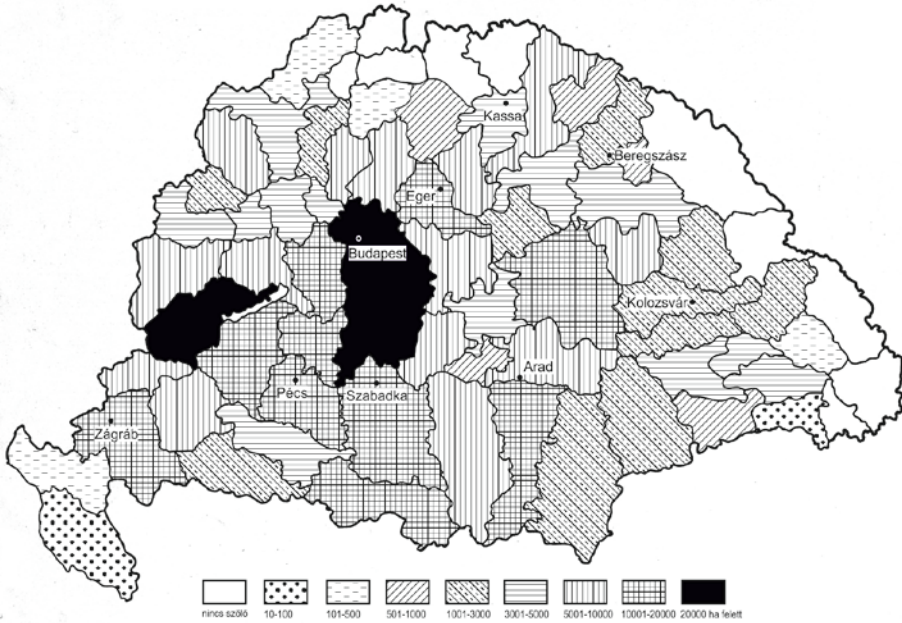
Az 1860-as években szükségszerűvé és lehetővé vált egy széles körű statisztikai felvételezés. Megjelent *Keleti Károly* „Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873-ig” című munkája. Az összeírás során 5845 községben találtak szőlőt, amely 912 633 birtokos tulajdonát képezte. Magyarország (Horvátországgal és Fiumével) bortermése 4 015 990 hl, melynek 56,6%-a fehér, 18,0%-a vörös, 25,4%-a félvörös (siller). Az ország 1865. évi bortermelését megyénkénti bontásban a 3. táblázat mutatja be.

A kiegyezés évében, 1867-ben 512-012 kat.hold (=291 846 hektár) szőlőterületet tartottak nyilván hazánkban, amely az összes földterület 1,39%-át jelentette. Ugyanezen évben a történelmi Erdély területének 0,4%-án termesztettek szőlőt. A legnagyobb szőlőterülettel Küküllő megye (4062 ha, az összes földalap 2,63%-a), Alsó-Fehér (4025 ha, 0,88%), Medgyes (2667 ha, 3,99%), Maros (1419 ha, 0,49%) és Hunyad megye (1225 ha, 0,22%) rendelkezett.

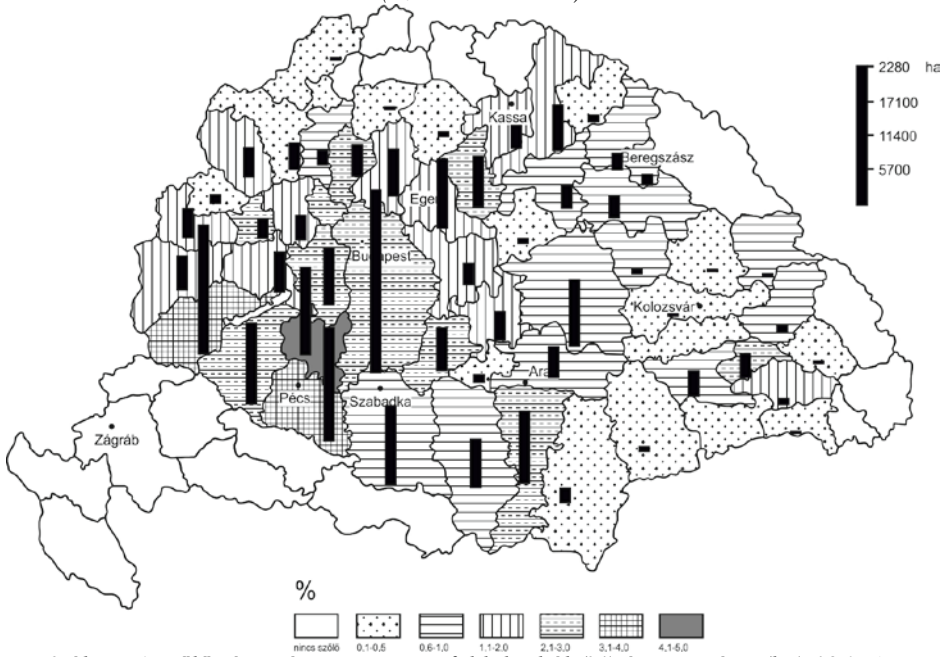
Az aszúbor túlnyomó része a mai országhatárainkon belüli történelmi borvidékein termett a 19. században is.

A Kárpát-medence megyénkénti szőlőtermelésének 1867. évi alakulását a 2. és a 3. ábra mutatja be. A szőlő helyenkénti részarányát (%) és nagyságát (ha) a 3. ábráról olvashatjuk le.

1880-ban elkészítették a Magyar Korona Országai borvidékeinek beosztását, amely öt kerületre osztotta az országot. E szerint: I. Dunán inneni kerület: 1. Pozsony vidéke, 2. Nyitra, Bars, Felső-Komárom vidéke, 3. Hont, Nógrád, Vác vidéke, 4. Pest, Kőbánya, Hatvan vidéke, 5. Dunáninneni kerti szőlők, II. Dunántúli kerület: 1. Fertőmelléke 2. Győr vidéke, 3. Neszmély, Esztergom, 4. Buda vidéke, 5. Fehér, Veszprém, Tolna, 6. Somlyó, 7. Balaton melléket, 8. Zala, Vas, Sopron, 9. Villány, Pécs, 10. Szekszárd, 11. Belső-Somogy, Tolna, 12. Tiszáninneni kerület: 1. Eger, Visonta, 2. Miskolc vidéke, 3. Torna, Abaúj, Gömör, 4. Tokaj-Hegyalja, 5. Felső-Zemplén, Ung, Felső-Bereg, 6. Alsó-Bereg, Ugocsa, 7. Tiszáninneni kerti szőlők, IV. kerület: 1. Szatmár, Kővár, 2. Érmelléke, 3. Ménes, Magyarád, 4. Temes, Krassó felső, 5. Temes, Krassó alsó, 6. Tiszántúli kerti szőlők, V. Királyhágóntúli kerület: 1. Alsó-marosi, 2. Közép-marosi, 3. Kis-küküllői borvidék, 4. Nagy-küküllői borvidék, 5. Mezőségi borvidék, 6. Szilágysági borvidék

2.ábra: Magyarország és Horvát-Szlavónia megyénkenti szőlőterülete 1867-ben
(szerk: BOROS L.)

3.ábra: A szőlő részaránya az összes földalapról (%) és nagysága (ha) 1867-ben
(szerk: BOROS L.)

Filoxéravész a Kárpát-medencében

A *Phylloxera vastatrix*, filoxéra (gyökértetű) okozta pusztítás kiinduló pontja az a Franciaország, amely nemcsak a termelt bor mennyiségét illetően, de a legkorszerűbb művelés és bortermelés hazájaként ismertek, ismernek ma is. A Kárpát-medencében 1875 szeptemberében a pancsovai szőlőkben tűnt fel. Magyarországon azonban az első fertőzést követő öt évben még lassan terjedt. A termelők nem akarták elhinni a közelgő veszélyt, s csak vontatottan haladtak a megelőzést szolgáló intézkedések. Amikor 1879 őszén Keszthely környékén is megjelent, s a Balaton-vidék is veszélybe került, pánik tört ki. 1880-ban *Országos Filoxéra Bizottság* alakult. Még ezen évben Szendrő és Beregszász határában tűnik fel, majd Versec, Székesfehérvár, Tahitótfalu az újabb gócpont. Közben kísérletet tesznek a védekezésre is: az erdélyi Zalatnán megkezdődik a szénkéneg gyártása.

1883-ban 130, 1884-ben 246 községben állapítják meg a kártevő jelenlétét. 1885-re 396 község határában 50 ezer kh ültetvény pusztult el. 1885-ben Tokaj-Hegyalja több pontján (Szerencs, Bekecs, Legyesbénye), 1886-ban pedig Tállyán, Mádon, Tokajban is fertőzötté váltak a szőlők. Buda 3,5 hektár bortermő vidékét 1882-ben érte el a filoxéra. 1887-ben 810 községben pusztított a filoxéra.

A kártétel azonban nem egyformán sújtotta az országot. Legnagyobb mérvű volt a pusztulás Nógrádban (100%-os), Szilágyban (99,7%-os), Esztergomban (98,9%-os), Aradban (88,8 %-os), Borsodban (93,7%-os) és Abaúj-Tornában (96,1 %-os). Közepes méretű volt pl. Torontálban (52,5 %-os), Komáromban (53,6 %-os), Ungban (47,5 %-os) és Ugocsában (56,2%-os), míg kis méretű az alföldi homokterületeken: Bács-Bodrog (22,2 %-os), Szabolcs (3,1 %-os) és Erdélyben (Alsó-Fehér 10,6 %-os).

Közben Kolozsvárott, Pécsett, Pozsonyban az első óvintézkedések (a fertőzött tőkék kivágása) sikeresnek bizonyultak. A kiirtott szőlőkkel a kártevők is elpusztultak.

A kezdeti tétova lépések után megindult az egyre szervezettebbé váló védekezés, amely egyik módja az említett fertőzött tőkék kivágása, a gyérítés, a másik a szénkénezés. Az állam *Filoxéra Kísérleti Állomást*, valamint *szénkéneg raktárt* létesített több helyen. A szőlők 1895.évi állapotát a 4. táblázat mutatja be.

4.táblázat: Magyarország szőlőterülete (ha) és részesezése az összes földalaptól (%) 1895-ben (A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1897 alapján)

Megye/város	Beültetett szőlő		Parlag v. kiírtott	Megye/város	Beültetett szőlő		Parlag v. kiírtott
	ha	%			ha	%	
Árva	-	-	-	Csongrád	2622	1,89	194
Bars	1126	0,41	732	Hm.vásárhely	714	1,02	135
Esztergom	1473	1,38	1385	Szeged thj.v.	4702	5,84	89
Hont	1253	0,49	2010	Cs.-m. együtt	8039	2,33	418
Liptó	-	-	-	Heves	1825	0,49	1120
Nógrád	598	0,14	2499	J-N-Szolnok	4219	0,82	2019
Nyitra	3489	0,64	577	Pest-Pilis	25772	2,14	3907
Pozsony	3984	0,94	346	Budapest	347	2,17	128
Pozsony thj.v.	690	10,60	25	Kecskemét	3368	3,93	376
P. megye együtt	4673	1,08	371	P.-P.-m. együtt	29487	2,26	4411
Trencsén	28	0,00	32	Abaúj-Torna	116	0,03	1264
Turóc	2	0,00	3	Kassa thj.v.	19	0,21	13
Zólyom	10	0,00	3	A.-T.-m. együtt	135	0,04	1277
Baranya	12108	2,39	10218	Bereg	683	0,18	1399
Pécs thj.v.	177	2,53	1094	Borsod	859	0,23	1424
Fejér	4353	1,10	1864	Gömör	190	0,04	504
Sz.fehérvár	298	2,50	14	Sáros	1	0,00	23
Győr	1812	1,23	846	Szepes	17	0,00	-
Győr thj.v.	1	0,04	-	Ung	543	0,16	389
Komárom	2536	0,91	1174	Ugocsa	537	0,45	210
Komárom thj.v.	69	3,43	-	Szilágý	329	0,08	4527
Moson	1826	0,91	186	Zemplén	1581	0,25	3760
Somogy	10711	1,62	2824	Békés	2367	0,65	1115
Sopron	4729	1,54	246	Bihar	2613	0,25	3175
Sopron thj.v.	776	7,34	9	Nagyvárad thj.v.	352	8,20	5
Tolna	9537	2,73	6921	Bihar-m. együtt	2965	0,28	3180
Vas	3977	0,73	715	Hajdú	1910	0,81	565
Veszprém	2420	0,61	1668	Debrecen thj.v.	438	0,46	4
Zala	16745	2,84	4061	Hajdú-m. együtt	2348	0,71	569
Bács-Bodrog	9046	1,10	1195	Máramaros	23	0,00	87
Baja thj.v.	513	6,17	8	Szabolcs	2921	0,64	752
Szabadka	1966	2,06	200	Szatmár	1277	0,21	1280
Újvidék thj.v.	92	0,61	11	Sz.németi thj.v.	95	0,52	300
Zombor thj.v.	262	0,87	11	Szatmár együtt	1372	0,22	1580
B.-B.-m. együtt	11878	1,16	1425	Magyarország	217944		82872

A szőlők újratelepítése

Rubinek Gy. (1998) írta, hogy „... az újratelepítés nagy munkája nem olyan arányokban halad, amely remélni engedné, hogy a filoxéra-vész által elpusztított terület rövid időn belül rekonstruálódik.” Azonban, ha lassan is, de beindult a filoxéra elleni védekezés (pl: szénkénegezéssel), majd amerikai vad alanyokba történő oltványok előállításával és telepítésével. Az újratelepítések során nem mindig a kipusztult szőlők helyére kerültek az újak. Számos helyen (pl: Tokaj-Hegyalján) „lejjebb csúsztak” a lejtőn az új ültetvények. Közben felismerték, hogy a homoktalaj ellenálló a gyökértetűvel szemben, ezért jelentős telepítések történtek a Duna-Tisza közén, Szabolcsban és Somogyban. 1890-től 1910-ig lassan növekedett a szőlővel betelepített területek nagysága.

Összegzés

A hegykoszorúval védett Kárpát-medence természetföldrajzi adottságai kitűnő feltételeket biztosítanak a minőségi szőlő- és bor termelésére. Ezt a lehetőséget elődeink hamar felismerték, s a 325 ezer km² területen számos híres borvidéket alakítottak ki. Magyarország szőlő- és bortermelésének idő- és térbeli alakulásáról hely hiányában csak néhány táblázatban és rövid szövegben tudunk beszámolni, de talán így is érzékelhető a Kárpát-medence két évszázados szőlő- és borgazdasága.

Irodalom

- BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 750 p.
- BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 3. Miskolc-Nyíregyháza, 319 p.
- BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza, 304 p.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest.
- FEYÉR P. (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 407 p.
- FRISNYÁK S. (1984): Budapest és a megyék földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. 397 p.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873. Bp.
- PAP M. (1985): A tokaji. Gondolat, Bp. 294 p.
- PÉCZELI GY. (1979): Éghajlatlan. Tankönyvkiadó, Bp. 336 p.
- RUBINEK GY. (1898) A magyar szőlőtermesztés statisztikája. Bp.

Szekszárd történeti földrajza

LENNER TIBOR

Historical Geography of Szekszárd

Abstract

The development of Szekszárd town was developed by the Danube, the flood zone of which reached as far as the edge of Szekszárd Hills. Two different types of environment had developed on the inhabited area of the town. The intensity of the transformation of the landscape was different in the various periods of history. The ancient core of the settlement shaped up on alluvia in one of the valley gates in the hills. The further direction of the development of the town was influenced by the Danube. Therefore, the growth commenced, on the other hand, in the narrow valleys still being an integral part of the settlement structure, on the other hand, it continued on the slopes of the hills. In the narrow valleys, a single-street ground plan could arise, contrary to the areas in the flood zone. The construction of the railway strengthened the town's growth towards the East. A flat, formerly a wetland was designated as the industrial zone of the town, where the yet unregulated Sió and Sárvíz Rivers used to flow towards the South. It was wine-making that had made Szekszárd famous in the early times and it became a centre of an agricultural area with industry and trade of minor importance. It had gained the rank of a rural town than of a county centre before Hungary's invasion by the Ottoman empire. Both the economy and the population of the middle-sized town started developing more rapidly in the mid- twentieth century. As for the number of the inhabitants, however, Szekszárd is still the smallest among all county capitals.

Bevezetés

A jelen tanulmány Szekszárd településmorfológiai kutatásához készített várostörténeti összefoglalás. Történeti földrajzi munkánkban a Borváros településterének változását különböző történeti periódusokban kísérik figyelemmel, vizsgálatunk tehát folyamat-jellegű. Célunk az, hogy megrajzoljuk a város sajátos fejlődési pályáját, feltárjuk a tájhasználati formákat, a szerepkörök változását és településszerkezet formálódását. Levéltári források, régi földrajzi leírások és térképek feldolgozása után terepbejárással azonosítottuk az alaprajzi változások ma is megfigyelhető nyomait. Ezeket két szempont szerint vizsgáltuk: egyrészt az alaprajzi elemeket morfológiai szempontból vettük szemügyre, másrészt genetikai oldalról, a város keletkezése alapján. A fenti módszerekkel három kérdésre kerestük a választ kutatásunkban:

- Hogyan változtak Szekszárd szerepkörei az ember megtelepülésétől a XX. század közepéig?

- A kultúrtáj kialakításához hozzájáruló emberi tevékenység milyen hatást gyakorolt a természeti környezetre?
- Melyek voltak a térbeli elrendeződés elvei és ezek által hogyan alakult át a településtér szerkezete?

A fenti kérdések megválaszolásával megrajzoltuk a Szekszárd alaprajzi expanzióját, térbeli fejlődését ábrázoló térképet, amit tanulmányunk második felében mutatunk be. Elemzésünkben rámutatunk arra, hogy a két eltérő genetikájú földrajzi táj találkozásánál kialakult település több évszázada tartó terjeszkedését a Duna determinálta, azonban a város társadalmi története során többször is intenzíven – és nem mindig szerencsésen – avatkozott be a természeti környezetbe. A fenti tényezők pedig hatással voltak és vannak a településszerkezet változására.

Szekszárd kialakulása és a település-fejlődés korszakai

Az ember 10000 évvel ezelőtt a Duna árterén jelent itt meg, a mai Siócsatorna palánki szakaszán. Halászó-vadászó életmódjához a mocsarakkal tarkított szárazulatok és a víz közelsége kitűnő terepet kínált. Megtelepedésről azonban csak a neolitikumtól kezdve beszélhetünk, erről tanúskodnak ugyanis a Csatári domboknál illetve a Megyeháza területén előkerült újkőkori telepnyomok és temető-részletek. Nevet elsőként a kelták adtak településüknek, Alisca – ami magyarul az Alisiumból származó törzset jelenti – a dél felé eső városrész helyén létezhetett az i. e. IV-I. században. A keltáktól kezdve állandónak tekinthető a sűrűn lakott területen az emberi jelenlét. Megjegyzendő, hogy a gazdag régészeti leletanyagot is a szőlőnek köszönhetjük a városban. A filoxéra utáni újratelepítésnél ugyanis 80-100 cm mélyen kellett megforgatni a talajt, aminek következtében számos nyomra bukkantak a szőlőművelésből származó eszközökkel a száz évvel ezelőtt. A szőlőkultúrát egyébként a kelták után érkező rómaiak honosították meg szerte Pannóniában, míg a Szekszárdnak hírnevet hozó, bő termést és kiváló minőséget adó kadarka még később, csak a török hódoltság idején került ide. A rómaiak meghagyták az Alisca nevet, a helyi közlekedésbe és kereskedelembe bekapcsolódó virágzó polgárvárosuk a limes mentén, útelágazás közelében feküdt. Nyugalmát a Szekszárd és Öcsény határán, valamint a mai kilátónál emelt egy-egy castrum szolgálta. A római telep a vízellátását a Kisbödő-hegy forrásaiból kapta, ahonnan a vizet a XVIII. század végéig meglévő égetettagy-csövek vezették le. A népvándorlás korából avar falu nyomai kerültek elő, aminek megélhetést az itt működő égetőkemencék adtak. Innen kerültek ki ugyanis a környező megyék avar településeinek sírjaiban talált kerámiák. Valószínű, hogy az avar falu biztos jövedelme szerepet játszott abban, a település a fejedelmi Megyer törzs szálláshelye lett. A Szekszárd nevet a magyarok adták a településnek. Jelentését illetően többféle névmagyarázat létezik, a nyelvészek azonban az összehasonlító történelmi

módszer segítségével a természetföldrajzi kiindulást tartják a legcélravezetőbbnek. Eszerint a város elődje, Szeg-szárd a Sár szögébe épült, ott, ahol a Sárvíz (régi nevén: Sár) a hegyet megkerülve délnek fordul. Az elnevezésben a szeg jelentése szöglet, kiszögellés, a szár a folyóvíz löszös hordaléktól sárga színének régies alakja, a „d” pedig helynévképző, vagy kicsinyítő képző. Itt alapított I. Béla királyunk az államalapítás után, 1061-ben a környékbeli 27 településen élő földműves nép adófizető erejére támaszkodva bencés apátságot. (A királyt halála után Szekszárdon temették el.) Ennek a később hiteles helyként működő apátságnak a különleges jogállására utalt az, hogy nem a pécsi püspöknek, hanem az esztergomi érseknek lett alárendelve. Később a gazdag pénzforrásként kezelt apátságot bérbe adták. Egyik birtokosa az a Vitéz János humanista főpap volt, aki élére állt a Mátyás király elleni összeesküvésnek 1471-ben; a hagyomány szerint éppen a szekszárdi apátsági várban szőtték a terveket (*Tóttós G. 2008*). A település a XV. század elején még falu (villa) volt, de szőlő termesztésének köszönhetően már rendelkezett gazdasági súllyal. Helyi társadalmát színesítették a szőlőbirtokos nagygazdák mellett a szerényebb körülmények között élő kisgazdák, zsellérek, cselédek és a szőlőművelést kiszolgáló mesteremberek (*Mendöl T. 1939*). A település a század derekán, a magyar mezővárosi fejlődés felívelő szakaszában érthette el a mezővárosok szintjét, de bizonyosan csak egy 1485-ben kelt oklevél említi az oppidum jogállást. A fejlődés azonban megakad. 1541 után véglegesen ellenséges kézre kerül a megye három legerősebb erődítménye közé tartozó vára, a 400 fős települést elfoglalja a török és 1543-tól a környékkel együtt a birodalmához csatolja. A török birodalomban igazgatási székhely lett: előbb nahije-központ, majd szandzsák székhelyként nyolc másik mezőváros katonai és polgári igazgatását felügyelte innen a bég. A település magyar lakossága az ártérbe, Nyámád és Ócsény környékére települt át Szekszárdról, miközben a határbeli földjeiket továbbra is megművelték. A lakosság majd csak a XVII. század végén tért vissza a városkörnyéki pusztákról. A szőlőműveléssel a török uralom alatt sem hagyott fel a magyar lakosság, erre utal, hogy a szandzsákbég jövedelemkezelői – a török lakosság részarányának folyamatos emelkedése mellett – a magyarok szőlőtermelése után szedték be a legtöbb adót. Az összeírások szerint Szekszárdon, Bat, Ebes és Csatár dombjain (az akkori „szekszárdi borvidéken”) 1580-1591 között évi átlagban több mint ezer hektoliter bort termeltek (*Kasza S. 2002*). Evlia Cselebi török világotutató pedig rózsaligetes szőlőket említ Szekszárd határában, ami azért érdekes, mert a szőlők jelzőjét csak még egyszer, Isztambulnál alkalmazta tizenkét kötetes útleírásában. A török után a XVIII. században pásztorkodó és szőlőt művelő magyar, német, és szláv lakossággal népesítették be a várost. A város legnagyobb lélekszámú nemzetisége a német lett. A Fekete-erdő vidékéről származó telepések főleg a szőlőt gondozták. A gyorsan asszimilálódó rác népesség fegyveres szolgálatot látott el a palánki vámszedőhelynél. A

szervezésben Mérey Mihály apát járt az élen, aki adókedvezményekkel és a védelem megszervezésével segítette a benépesítést. A járványok elmúltával gyorsan emelkedett a lakosságszám. Mivel a szekszárdi határ a lakosságszámhoz mérten kicsi volt, a szántóföldi termelés pedig elmaradott, a növekvő népességet a kedvező adottságokkal bíró szőlőművelés kötötte le. Az 1828-ban összeírt 1296 adózó 88%-nak volt szőlőbirtoka. Ekkorra a bor lett a város egyetlen igazán mértékadó árucikke: az 1860-as években a szekszárdi határ 82 ezer forintos tiszta jövedelmének 55%-a (több mint 45 ezer forint) származott boreladásból (*Balázs Kovács S. 2002*).

A szőlőtermesztés a XIX. században is számos ponton forrt össze a város jövőjével. Ez a kapcsolat azonban nem mindig volt előremutató. Igaz, hogy csak egyetlen szavazatkülönbséggel, de Simontornyán 1779-ben Szekszárdot választották Tolna megye székhelyévé. A megyei adminisztráció és a tehetősebb nemesek egyaránt jó jövedelmi forrást láttak a szőlőben, ami újabb fejlődési lehetőséget rejtett magában. Nem így lett. Azok az igazgatási – adminisztratív – szolgáltató funkciókkal rendelkező helyi vezetők ugyanis, akik a szőlőtulajdon jelentős részét birtokolták, hosszabb távon abban voltak érdekeltek, hogy megtartsák a szőlőműveléséhez szükséges munkaerőt, akár a fejlettebb gyáripár és a közlekedés távortartásával is. Szekszárd a XIX-XX. század fordulójára a hasonló nagyságú dunántúli megyeszékhelyekhez (Zalaegerszeg, Veszprém) képest kevésbé haladt előre. A mérsékeltbb fejlődésnek az előbb említetteken kívül persze más oka is volt (*Csekő E. 2005*):

- Az 1860-1870-es években kibontakozó és a századforduló előtti évtizedben nekilendülő hazai kapitalizálódás Szekszárdon az ipar nagyobb mértékű fejlődése nélkül ment végbe. Az ásványkincsekben szegény megyében nehézipar nem telepedett meg, az agrár jellegű gazdaságában csak a könnyűiparhoz kötődő gyárak alakultak. A fogyasztópiac szűkössege miatt még a mezőgazdasági terményeket feldolgozó élelmiszeripar is gyenge maradt. Sem az ipar, sem a kereskedelem fejlődése nem tudott lépést tartani a mezőgazdaságéval.
- Hátrányos volt a város közlekedésföldrajzi helyzete. Szekszárd nem feküdt országos jelentőségű közlekedési útvonal mellett. A Duna XIX. század közepi szabályozásával a legközelebbi kikötő 12 km-re került a várostól, amely így nem tudott bekapcsolódni a Duna menti mezővárosok gazdasági konjunktúrájába. Ez a hátránya csak fokozódott a vasúti közlekedés előtérbe kerülésekor. A Délvidék felé vezető vasúti fővonal ugyanis a Duna másik oldalán épült ki, a jobb parton Szekszárd így „zsákutcába” került. A vasúthálózathoz csak későn, és akkor is csak szárnyvonallal tudott csatlakozni: 1883-ban adták át a Rétszilas – Szekszárd vasútvonalat, amelynek ráadásul másfél évtizedig Szekszárd volt a végállomása. Ugyan a Bátaszékig vezető vonal megépítése javított ezen a helyzeten, de amikor megépült a Bátaszéket Bajával összekötő vonal, a Sárköz fele, illetve

Bátaszék és környéke Baja vonzáskörzetébe került. Tehát a megye székhelye nem tudott a megye vasúti csomópontjává válni, mint ahogy az történt Somogy megyében a helyiérdekű vasutak kiépülésével Kaposvár esetében, ugyanebben az időszakban (*Lenner T. – Csapó T. 2012*).

- Szekszárd kapitalizálódását fékezte a sok hasonló népességű és gazdaságú megyebeli mezőváros (1872-től nagyközség). 1910-ben Tolna megyében nyolc 5000 főnél népesebb település volt: Bátaszék, Bonyhád, Tolna, Dunaföldvár, Paks, Tamási, Dombóvár és Szekszárd. Szekszárd ezek közül nem emelkedett ki, a megye gazdasága nem gravitált a megyeszékhelyre. Ennek oka volt az is, hogy Szekszárd 20 km-es körzetében Bonyhád, Tolna és Bátaszék sok tekintetben konkurált a megyeszékhellyel. Bonyhád élénk kereskedelmet bonyolított le, Tolna pedig ipari súlya miatt volt vetélytárs (lásd a selyemgyár Tolnára telepítését). A három nagyközség a szekszárdi pénzintézetek tőkeakkumuláló képességét is mérsékelte.

A fenti folyamatok hatással voltak a népességszám alakulására is. Az 1850-es évek végére a város lélekszáma először emelkedett 10000 fölé, de a húszezret csak száz év múlva haladta meg. Sőt, a borvidék életét fenyegető filoxéra miatt 1890 – 1900 között még csökkent is a lakosságszám, majd a századforduló utáni évtizedekben a 15000 – 16000 fős szinten stabilizálódott. A XX. század közepétől előbb mérsékelt ütemben, majd az iparosítás hatására gyorsan növelte a népességét: 1970 -1980 között 23237 főről 33356 főre. A legmagasabb népességszámot az ezredfordulóra érte el a város: ekkor 35800-an éltek Szekszárdon (így is az ország legkevesebb lakosú megyeszékhelye a város), a lélekszám azóta apad. 2011-ben 33485 főt regisztráltak a népszámláláson.

A tervszerű iparosítás a második világháború után, a szocializmus éveiben, a mezőgazdaság kollektivizálását követően kezdődött. Az 1960-as évek végén megindult folyamat három lépésben ment végbe. Az első szakasz célja az 1970-es évek elejéig az volt, hogy az extenzív fejlesztéssel a mezőgazdaságból felszabaduló helyi munkaerőt kössék le. Elsősorban fővárosi vállalatoknak építettek helyben gyáregységeket: ekkor kezdett termelni a Mechanikai Mérőműszerek Gyára (MMG) Szekszárdi Műszergyára, vagy a Fővárosi Óra- és Ékszeripari Vállalat V. számú gyáregysége. Az 1970-es években zajló második szakaszban az intenzív fejlesztésre koncentráltak. Az országos jelentőségű beruházások egy része a Keselyűsi és a Palánki út környékén épült fel, ahová a város iparának legnagyobb része települt. Ezek közül az egyik legjelentősebb az elektromos alkatrészeket gyártó BHG hatalmas üzemcsarnoka volt. Az 1980-as években zárult harmadik szakasz (megépült a Szekszárdi Húskombinát) végére a megye ipartelepeinek 46%-a, az ipari munkahelyek 40 %-a és az állóeszköz-állomány 42%-a koncentráltódott a megyeszékhelyen, miközben Tolna megye lakosságának csak alig több mint egyharmada élt Szekszárdon és akkori vonzáskörzetében (*Fodor I. – Hajdú Z. 1985*).

A természeti adottságok és az ember kapcsolata: tájhasználat Szekszárdon

Szekszárd földrajzi környezetéből két tényezőt emelünk ki, amelyek hatással voltak és vannak a település kialakulására és fejlődésére. Az egyik a város speciális földrajzi helyzete, a másik pedig az ebből adódó tájhasználat, különösen a szőlőtermesztés, annak természeti adottságai és következményei egyaránt. Tudvalévő, hogy a város topográfiaiilag a „Dunán túlon” helyezkedik el, ugyanakkor területén és szűkebb környezetében két, egymástól eltérő arculatú és szerkezetű földrajzi táj találkozik. Nyugati felén a meredek lejtőkkel és völgyekkel tagolt Szekszárdi-dombság a Dunántúli-dombsághoz csatlakozik, míg a többi része a Sárközhöz, az Alföldhöz tartozó tökéletes síksághoz kapcsolódik. A kettő között a Duna közlekedési folyosó, védvonal és megélhetési forrás (Wilhelm Z. – *Tésits R. 1996*). A Sárköz a Duna árterét foglalja magába a település környékén, amelynek keleti felét ártéri erdők borítják. Az Ős-Duna által lerakott kavicsos, homokos-iszapos üledékre a pleisztocén végén vastag löszréteg települt. A lapos felszínből kiemelkedő magas ártér terasz-szigetei adtak otthont az első megtelepülőknek. A táj peremén, a dombvidék lábánál húzódó és az ártéri szint fölé 2-6 m-es peremmel emelkedő teraszlépcsőn vezetett a rómaiak Óbudát a Balkán-félszigettel összekötő kereskedelmi útvonala. A kiegyenlített reliefű sík vidék felszínét a Duna szabályozása óta holtágak és morotvák tagolják. Sokkal változatosabb a Szekszárdi-dombvidék felszíne, amely a város legmagasabbra (220-260 m) emelkedő része. Alapja a Kismórágynál felszínre bukkanó paleozoos gránitkőzet, amelyre pannóniai üledéksor települt. A középső-pleisztocénben a pannon tábla feldarabolódott, a rögdarabokra pedig 20-40 m vastag lösztakaró rakódott. A víztároló, vízadó löszréteg nemcsak a város vízellátásában játszik fontos szerepet, hanem alapját képezi a bortermelésnek is. Szekszárdot a két eltérő jellegű táj gazdasági lehetőségei hívták életre. A település ősi magja a dombság egyik völgyében, a Séd patak völgyében alakult ki. A patakvölgyeket a kéregmozgások hatására keletkezett törésekben utat találó csapadékvizek és élő vízfolyások mélyítették. A természetes felszínfejlődést felgyorsította a mezőgazdasági művelés, a szőlészet. Így a lankás dombvidék valójában az egyik legjobban erodált tájunk. Változatos mikroformái között a szőlőföldeket behálózó löszmélyutakat (szurdikokat) éppen úgy találunk, mint függőleges falú, 10-15 m mély szakadékokat.

A középkorban több ágra szakadó Duna állandóan változtatta a folyását. A legjellemzőbb vízfolyása nyugaton a Sárvíz, keleten a Vajas volt. A Sárvíz a középkori Szekszárd keleti peremén folyt végig. A településen élők fontos élelmiszerforrásának bizonyult a csukában gazdag folyón a halászat. A Sárvíz és a város közti területeket szarvasmarha és sertés legeltetésre használták. Az áradás azonban gyakran elöntötte a legelőket és lehetetlen volt a mélyebben fekvő területek művelése is. Ezért szükségessé vált a vízszabályozás. 1854-ben

az agárdi átvágással kiszárították a Sárvíz régi medrét. Ezt megelőzően 1843-1852 között átvágták a Tolnai-Dunaág kanyarulatát is, ami szintén jelentős változást hozott az itt élők életébe: távolabbra került a Duna tömegszállításra alkalmas vízi útja. A Tolnánál holtággá vált Dunán megszűnt az évszázados Borrév. A vízszabályozás a településszerkezetre is hatással volt: a város keleti irányba kezdett nőni. Az elmocsarasodott területek kiszárításával pedig megteremtették a feltételeit az addig vizenyős Sárköz szántóföldi művelésének.

A város határában átalakuló kultúrtájban megváltozott a művelési ágak megoszlása is. A szőlők melletti meredek lejtők, domboldalak értékes talajtakaróját az erdők védték. A növényzet degradációjának megakadályozására még az állatokat is tilos volt legeltetni az erdők egy részében. A XIX. század végére ez a helyzet megváltozott. A rövidtávon haszonnal kecsegtető szőlőművelést az erdők rovására kezdték növelni. A város kezelésében lévő erdőket felparcellázták és eladták. Ezeket tarvágás után szőlővel telepítették be az új tulajdonosaik. (Nem mellesleg: a kivágott fából szőlőkarókat készítettek és azokat értékesítették. Tűzifahiány lépett fel, ami felhajtotta a rőzse árát, a városban ugyanis kénytelenek voltak rőzsével fűteni.) Az átalakuló határban pedig megjelentek a szőlőstanyák, a munkaidőben használt menedékszállások. A pécsi mellett a szekszárdi szőlőhegyeknek is jellegzetessége lett a szőlőbe építkezés. A táj intenzív antropogén átalakítása sok kárt okozott. A letarolt domboldalakon felgyorsult az areális lejtőleöblítés, a kimélyülő szurdokok omlással fenyegettek. A lezúduló csapadékvíz útját nem tartóztatták fel a régi hagyomány szerint telepített szőlők lefelé futó sorai sem, így a víz elhordta a termőtalajt. Intenzívebb csapadéktevékenység után sártenger hömpölygött a völgyekből lefelé a városba. A hordalék elfojtotta a magasabban lévő forrásokat, aminek meg a molnárok látták a kárát. Nem véletlen tehát, hogy a település sokat áldozott a Séd rendezésére a városban, valamint a Csatári-patak és a Parásztai Séd okozta országúti károk helyrehozatalára (*Tóth Z. 1989*). Az areális- és a lineáris erózióval járó talajpusztulás miatt a Szekszárdi-dombvidék hazánk legerőteljesebben erodált területe. A termőtalajuktól megfosztott löszlejtők napjainkban is okoznak még problémát. A lepusztult anyagból a kisebb reliefű területeken deráziós hordalékkúpok épülnek. A dombságról kilépő Séd pedig legyezőszerű hordalékkúpot épített. A lehordott anyag részecskéi a levegőbe kerülve növelik a város levegőminőségének szállópor és ólomkoncentrációját. A lepusztulás mértékéről az álteraszok tájékoztatnak. Ezek a 2-7 m magas tereplépcsők elsősorban a szőlőművelés alatt álló területek és az erdők határán jellegzetesek. Főleg a tömbházas építkezéseknél okoznak gondot a régi pinceüregek. Mivel a lösz alacsony konkrétációs értékkel rendelkező kőzet, teherbírása annál kisebb, minél jobban átnedvesedik. Ez okozza a problémát az elhagyott pincéknél: mivel ezeket nem szellőztetik, a beszívargó csapadékvíz átnedvesíti a pincék körüli kőzetet és azok beomlásától kell tartani.

A borvidék létét fenyegető filoxéra (szőlőgyökértetű) 1886-ban jelent meg. Valószínűleg a már fertőzött területekről érkező szőlőmunkások hozták be a rovar a szerszámaikon. A filoxéra a jégverésekkel együtt elpusztította a szekszárdi szőlők 85 %-át. A vész térdre kényszerítette a mezőgazdaságból élő kisiparosokat is, például a szekszárdi pintéereket. A szőlők rekonstrukcióját hamarosan példásan megszervezte a helyi társadalom. A XIX. század elején összeírt 53 fajtából mindössze 18-20 maradt meg, köztük az új, direkt termő fajták. A fekete fajták uralkodóak maradtak, ezeken belül a kadarka került túlsúlyba. Az új telepítéseknél már rendszeres volt a föld humuszrétegét átforgató rigolózás, a kapálás, és elterjedt a műtrágyázás is.

A település alaprajzi fejlődése

A településszerkezet jelenlegi magját a rómaiak hozták létre. Ennek előzménye, az első római kolónia a környék egyik legfejlettebb kelta településének, Aliscának a területén alakult ki Ócsény mellett, a limes úttól keletre, a csatári völgy torkolatánál. A római kori település a dunai védvonal egyik kiemelt láncszeme volt. Továbbfejlesztésére azonban a csatári völgy bejárata alkalmatlannak bizonyult, ezért ez az ősi római település a védelmi igények kielégítése céljából fokozatosan áttelepült a Béla térre és annak környékére. Az erődítmény a Kálvária-domb alatti természetes teraszon épült fel. Védvonala lenyúlt a Béla térre, északi határvonala a Vörösmarty utca volt, keleti határvonala a megyeháza keleti vonalából indult és metszette a Bezerédj utcát, míg délen a Lehel utca vonalában vezetett fel a domboldalra. Az előkerült leletekből arra következtethetünk, hogy a római település mélyen benyúlt a Séd-völgyébe. A város első tengelye tehát a Séd vonalát követve kelet-nyugati irányú volt, a tengely keleti végén kialakult, az erődítményt is magában foglaló központtal. Már ebben a korban kirajzolódott egy erre merőleges útvonal. Ez a római kereskedelmi és hadiút körvonalazta a város másik, észak-déli tengelyének későbbi vonalvezetését. A római útépítés alapelve az áttekinthetőség volt. Ennek érdekében arra törekedtek, hogy az útjaikat emelkedők szélein vezessék és hosszú, egyenes szakaszokat építsenek ki. Útjaikat mindig átvezették a nagyobb településeken. A várost átszelő római út északon a Palánk környékén lépett be, és a Kadarka utca vonalában haladt a központ felé. (Tehát nem a mai 56-os út újjvárosi szakaszán, hiszen az a terep lejjebb található a Kadarka utca teraszlepcsőjénél és az akkor még mocsaras, nehezen áttekinthető területnek számított). Az utat a Béla térig egyenletes rávezetéssel építették, majd a Mérey utcai rácsatlakozásnál ívelt át a híd a Séd fölött. Déli irányból az alsóvárosi temető előtt, a jelenlegi úttól nyugatra haladt az út. Áthaladt a mai kórház területén, majd a Bezerédj és a Munkácsy utcák közötti területen érte el a Béla teret. Itt átszelte a Béla tér feletti teraszon épült erődítményt. A római kort követő népvándorlás időszaka nem tett hozzá

lényeges új elemet a rómaiak által kialakított településszerkezethez, hanem megtartotta azt (*Hegyi F. – Chrenóczy L. 1974*).

Az I. Béla által alapított apátság a városmag fejlődését hozta, hiszen megépült az apátsági templom és felújították a népvándorlás viharait átélte római erődítményt. A település a következő évszázadokban lassan fejlődött, településszerkezeti hatása csak a szőlőtelepítéseknek volt. A török korban is megmaradt a kelet-nyugati tengely, a megszállók a várban és annak közvetlen környezetében települtek le. A magyar lakosság viszont a vár védőgyűrűjétől nyugatra települt át, oda, ahol a Séd völgyére haránt irányban futó völgyek menekülésre nyújtottak lehetőséget. A vár védőövezetében, a vár felé hajló dombon egy félkaréjban elhelyezkedő településrész alakult ki, amelynek központja a Béla tér nyugati oldala, ez tovább folytatódott a kelet-nyugati tengelyhez tartozó Bartina utca vonalában, délen pedig a Bezerédj és a Munkácsy utcák közötti terület épült be. A kelet-nyugati tengely tehát óvatosan kezdett kinyílni észak-déli irányban. A török kiűzését követő lélekszám emelkedés nem hatott a településszerkezetre, a Mérey Mihály vezette betelepítés a korábbi szerkezet keretein belül zajlott le. A fő jövedelemforrásnak számító szőlőtermesztés érdekei azt kívánták, hogy ne nyúljanak a dombok alján kialakított, korábban erdőktől elhódított szőlőterületekhez. Így a Béri Balogh Ádám utcától nyugatra lévő egykori római út nyugati oldalán telepítették a szőlőt, a keleti oldalán volt a település. Az 1700-as évek közepére Szekszárd alaprajza déli irányban nőtt meg: A Béla tér fokozatosan terjeszkedett a Bezerédj utcán keresztül a kórház felé, és ezzel kialakult a város észak-déli tengelyének a déli szakasza.

1794. augusztus 7-én leégett a város négyötöde. A Bartina oldalában keletkező tűz az ÉNY-i szél segítségével terjedt Ny-ról K felé, és másfél óra alatt elhamvasztotta Bartina, Felsőváros és a Béla tér épületeit. Gyásznappá lett ez a szekszárdiak életében, akik ezután a „nagy tűzvész előtt” és a „nagy tűzvész után” kifejezésekkel korszakolták a városuk történetét. Az akkor kialakított városrendezési terv meghatározója lett a mai városképnek is. Az Újváros betelepítése a városközponttól északra, illetve a hozzákapcsolódó Mátyás király utca környékének kialakítása már határozott településrendezési alapelvek szerint történt, amely a tömörszerű telekosztásban és az egymásra merőleges úthálózat kialakításban jelentkezett. Az Újváros benépesítésében a Belváros környékének szűkké vált telkeiről kirajzott gazdák jártak az élen, akik az Újváros „felvégén”, a római katolikus templom körül telepedtek le. A bortermelő városokra jellemző, hogy a terjeszkedést a „borvárosok” előzték meg. Így keletkezett a Pándzsó (Kossuth Lajos) utca környéke. Itt épültek a nagy pincék. (Ennek déli megfelelője a Bezerédj utca pincésora.) Pincéik után települtek egyre kijebbe a későbbi újvárosi gazdák is. Sok családnál egy ideig kettős porta alakult ki, az egyik, az öregebb az Alsóvárosban, a másik az Újvárosban, a fiatalabb család kezelésében.

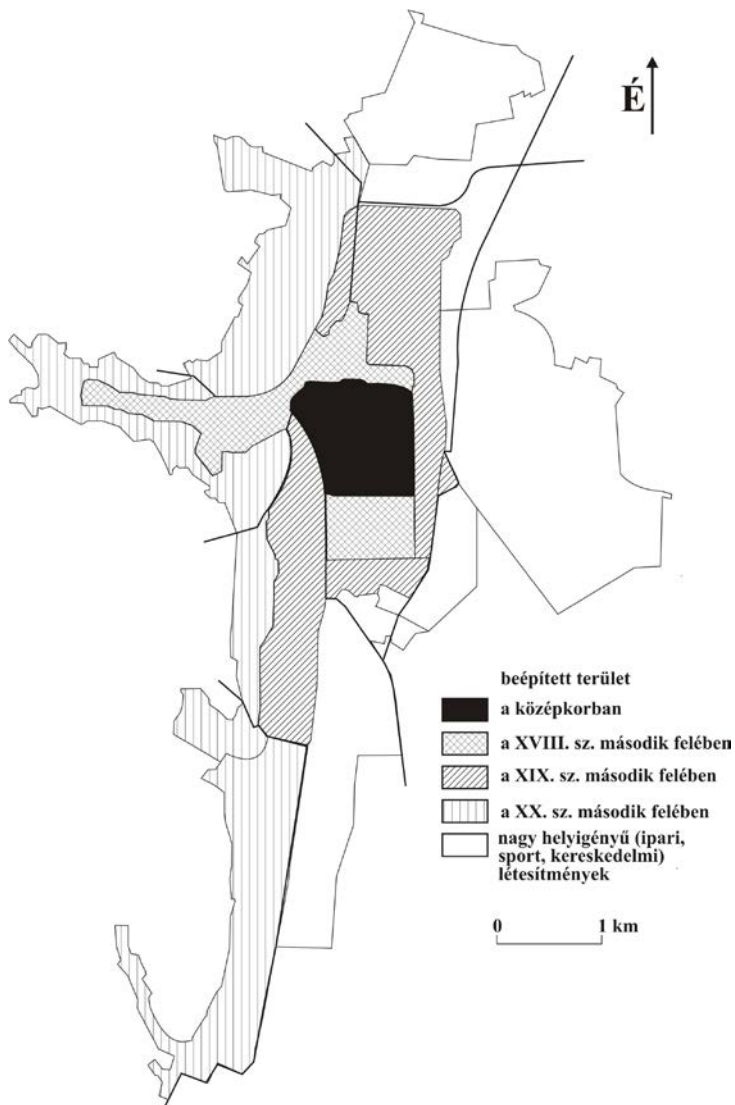
A régi római hadiút forgalmi szempontból elsorvadt és szerepét a jelenlegi 56-os út nyomvonala vette át. Ez az 1868-1869-ben kiépített szekszárd – bonyhádi út városi szakaszának létrejöttével volt összefüggésben. Ekkorra tehát véglegesen rögzült a város szerkezetének két meghatározó tengelye.

A településszerkezet fejlesztésének továbbra is alapelve maradt a XIX. század második felében a szőlőterületek szigorú védelme az észak-déli tengelytől nyugatra. A város csak keleti irányban tudott bővülni. Itt azonban a megismétlődő árvízi katasztrófák miatt a Duna és a Sárvíz előző fejezetben már említett rendezését kellett megoldani. A város a századfordulóra értékes sík területekhez jutott, amely lehetővé tette az alaprajz keleti irányú bővülését. Megépült az a 12 km hosszú út is, amely a városközpont és a hajó kikötő közti fiakeres személyforgalmat szolgálta. A lakóterület végleges keleti határát a vasútvonal határozta meg. A vasútállomást először a mai északi-kertvároshoz tervezték, majd hosszas vita után a központhoz közelebb építették fel. Ezután került sor a vasútállomáshoz vezető útnak a Gemenci útba történő bekötésére (mai Hunyadi utca kiépítése). A keleti irányú bővülés a Séd-től északra és a Wesselényi utcától keletre is létrejött. E két terület között a csapadékvíz-elvezető árok kiépítése után épültek meg Szekszárd patinás középületei, mint a múzeum, vagy a gimnázium épületei. Ezzel a város központja is keletre tolódott.

A XIX-XX. század fordulóján már négy települési egység különült el egymástól (*1. ábra*).

- Belváros, Szekszárd történelmi magva
- Az Alsóváros, amelynek maga a Belváros volt a központja, és az attól délre eső területet foglalta magába
- A Felsőváros, a református templom körül, a Belvárostól nyugatra eső területtel
- Az Újváros, amely az Alsóváros kirajzásából jött létre a Belvárostól északi-északkeleti irányba.

Kiseb változásoktól eltekintve, erre a XX. század elején kialakult városszerkezetre épült – az 1960-as évektől megindult iparosítást követően a gyártelepekkel és a lakótelepekkel – Szekszárd modern települési rétege. Ipartelepítésre a volt Duna árterét jelölték ki. Itt a változékonyság összetételű talajok, a helyenként magas talajvíz, a nagymérvű talajvíz-ingadozás jelent összetett problémát napjainkban is. A tömbszerű lakásépítés az 1970-es években teljessé vált ki. A lakótelepek nemcsak az addig még szabad területeken épültek, hanem a város belső részein is, aminek következtében átalakult az addigi hagyományos városszerkezet. Az építkezéseknek polgári házsorok estek áldozatul, megváltoztatva az egyes városrészek eredeti arculatát (KSH 2003).

1. ábra Szekszárd beépítésének változása. Forrás: saját szerkesztés

Összegzés

Szekszárd fejlődését a Duna determinálta, amelynek ártere a Szekszárdi-dombság pereméig terjedt. A város környezetében két különböző környezettípus alakult ki. A táj átfőmálása a történeti korokban eltérő intenzitással folyt. A település ősi magja a dombvidék egyik völgykapujában keletkezett

hordalékkúpon jött létre. A további alaprajzi expanziót a Duna ártere befolyásolta. A növekedés ezért egyrészt a városszerkezethez ma is szervesen kapcsolódó szűk völgyekben indult meg, másrészt a dombság lejtőlábi zónájában folytatódott. A szűk völgyekben együtcsás alaprajzi fejlődés formálódott ki, szemben az ártérperemi területekkel. A vasút megépülése erősítette a város keleti irányú terjeszkedését. A város iparterületének lapos, korábban vizenyős térséget jelöltek ki, ahol a szabályozatlan Sió és Sárvíz folyt dél felé (GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY-TÓTH J. 2011). Szekszárdot a bortermelése tette korán híressé, agrártermelő vidék központja volt kisebb iparral és kereskedelemmel. A török idők előtt szerzett mezővárosi, utána megyeszékhelyi rangot. A középváros gazdasága és népessége is a XX. század második felétől fejlődött gyorsabban. Lakosságszám alapján azonban ma is a legkisebb a megyeszékhelyek között.

Irodalom

- BALÁZS KOVÁCS S. 2002: Szekszárd történelmi múltja. – In. KASZA S. (szerk.): Szekszárd a XXI. század közepén. CEBA KIADÓ, Budapest. pp. 31-118.
- CSEKŐ E. 2005: Virilisták szerepe és jelentősége Szekszárd életében (1905-1914). – In. DOBOS GY. (szerk.): Szekszárd a XX. század első évtizedeiben. Tanulmányok és képek. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd. pp. 79-130.
- FODOR I. – HAJDÚ Z. 1985: Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata. – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete, a Tolna megyei Tanács és Szekszárd város Tanácsa, Pécs-Szekszárd. 323 p.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J. 2011: A magyar településrendszer. Geographia Pannonica Nova 10. – PTE TTK Földrajzi Intézet – Publikon Kiadó, Pécs. 192 p.
- HEGYI F. – CHRENÓCZY L. 1974: A városszerkezet kialakulása, tervszerű városfejlesztés a felszabadulás után. – In. K. BALOG J. – LETENYEI GY. – MÁTYÁS I. (szerk.): Szekszárd. Szekszárd Város Tanácsa, Szekszárd. pp. 89-104.
- KASZA S. 2002: Szekszárd a XXI. század közepén. – CEBA KIADÓ, Budapest. 205 p.
- KSH 2003: A nagyvárosok belső tagozódása: Szekszárd. – KSH Tolna Megyei Igazgatósága, Szekszárd. 92 p.
- LENNER T. – CSAPÓ T. 2012: Kaposvár történelmi földrajza. – A NYME SAVARIA EGYETEMI KÖZPONT TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI XIX. TERMÉSZETTUDOMÁNYOK 14. Szombathely, pp. 91-107.
- MENDÖL T. 1939: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. – Földrajzi Közlemények LXVII. Kötet 1939/3. szám. pp. 217-232.
- TÓTH Z. 1989: Szekszárd a dualizmus korában (1867-1918). – In. K. BALOG J. (szerk.): Szekszárd város történelmi monográfiája. I. kötet. Szekszárd Város Tanácsa, Szekszárd. pp. 253-348.
- TÖTTÖS G. 2008: Szekszárd – mesélő útikönyv. – DEMETER Dél-Mezőföld Természetbarát Egyesület, Paks. 192 p.
- WILHELM Z. – TÉSITS R. 1996: Szekszárd fejlődésének néhány természetföldrajzi aspektusa. – In. TÓTH J. – WILHELM Z. (szerk.): A társadalmi-gazdasági aktivitás területi-környezeti problémái. Geográfus doktoranduszok első országos konferenciája. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs. pp. 25- 52.

A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887-1900)

KÓKAI SÁNDOR

The role and importance of railway lines of Torontali HÉV Rt (1887-1900)

The Bansag, just like in other fields, is leading in the terms of railway constructions in the historical Hungary, which resulted the densest railway system in Torontal district inside of the Carpathian basin. In my study I would like to emphasize the role and importance of railway lines of Torontali HÉV Rt between 1887 and 1900. The constructions and operations of the railway system (355 kilometers long own and 52.2 kilometers long MÁV railway lines) made by Torontali HÉV Rt were unique, especially because of the length of the lines, the way of construction and the modern machines. Despite the financial efforts, the transport of passengers and goods became a loss-making business within a few years, the only solution was deprivatization (1st October 1900).

Bevezetés

A Bánság, mint annyi mindenben, a vasútépítések terén is elsőséget vívott ki magának a történelmi Magyarországon, melynek eredményeként a Bánsági-alföld a legsűrűbb vasúthálózatot tudhatta magáénak a Kárpát-medencében. A bánsági vasutak zöme azonban HÉV vonalként épült ki. Általában olyan területeken, amelyeket a távolsági összeköttetést megvalósító országos jelentőségű fővonalak elkerültek, azonban a helyi igények kiszolgálása céljából megérte a vasútépítés. A vasutak kiépítésének könyvtárnyi irodalmából több tanulmány mutatta be egy-egy vasútvonal építési folyamatát és annak kihatását a gazdasági és társadalmi életre (pl. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlöneyei /1867-1944/, Közlekedési Szakkönyvtár 1908–1910 között megjelent 36 kötete stb.). Kállay Béni tanulmányában (1881) pontos információkat közölt az engedélyezési eljárástól kezdve a kivitelezésig és a működésig. Magyarország első közlekedéstörténeti szintézise Csíkvári Jákó nevéhez fűződik. Újhelyi Géza 1910-ben kiadott munkája végig követi a magyar vasútépítés legjelentősebb szakaszait. A könyv függeléke a magyar vasútépítés történetének legfontosabb dokumentumait rendszerezi. A Torontál vármegyei HÉV vonalakra vonatkozóan azonban alig találunk korabeli leírásokat és későbbi feldolgozásokat, ezért tanulmányomban a Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaságnak (Torontáli HÉV Rt.) és vasútvonalainak szerepét és jelentőségét emelem ki, az 1887-1900 közötti évekre vonatkozóan.

Torontál vármegye vasútvonal-hálózata

Torontál vármegyében – az országos tendenciáknak megfelelően – előbb a fővonalak kiépítése történt meg, melynek eredményeként 1857. november 15.-én megnyílt a Szeged-Temesvár közötti vasútvonal 112 km hosszú szakasza. Mindez gazdaságilag és stratégiaileg egyaránt kiemelkedő fontosságú volt, melynek folytatása (Temesvár-Báziás, Temesvár-Orsova) a Bánság területén is egyértelműen mutatta a geostratégiai és geopolitikai prioritásokat. E vasútvonaltól délnyugatra azonban újabb vasút építése gazdasági és politikai okok miatt sem jöhetett számításba. Egyrészt nem volt hozzá elegendő tőke, másrészt a várható forgalom sem indokolta ezt, harmadrészt a Balkán egyik kapujának számító Szerbia politikai magatartása is kedvezőtlen volt, s mindezek miatt a több milliós kincstári támogatásra sem lehetett számítani, így a vasútépítések egy időre szüneteltek. A modernizáció egyik értékmérőjének tekintett vasút – Közép- és Dél-Torontál vármegyei – hiányának pótlására, azaz újabb vasútvonal megépítésére (Valkány-Varjas) még közel 15 évet kellett várni (1. táblázat).

Az 1. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy Torontál vármegye vasúthálózata országosan kiemelkedő sűrűséget ért el (9,0 km/100km²), azonban a Budapest-Szeged-Temesvár-báziási/orsovai és Valkány-varjasi vasútvonal kivételével, melyeket az osztrák államvasút-társaság épített ki, valamennyi HÉV vonal, ezek közül egy keskeny nyomtávú volt (1. térkép). A Valkány-varjasi vasutat a törvényhozás 1870. december 11-én engedélyezte, s ez 42 km hosszúságban épült meg, ezután azonban – az 1873. évi gazdasági válság miatt is – a torontáli vasútépítésekben újabb, viszonylag hosszú szünet következett. Vasútépítési tervekben, a későbbiekben sem volt ugyan hiány, azonban kivitelezésükre – másfél évtizedig – nem kerülhetett sor. Csak 1881-ben a LXXII. tc.-kel adta meg a törvényhozás a Nagyikinda-nagybecskereki HÉV kiépítéséhez az engedélyt. A vármegye 51.000 Ft természetben ledolgozott közmunkán kívül 100, Nagyikinda 20, Nagybecskerek 30, Törökbecse 20, Aracs 20, Melence 40, Karlova 30 és Kumán 20 ezer forinttal lépett a részvényesek közé. A vasutat 15 hónapi építés után 1883. július 9-én adták át a közforgalomnak. Ezzel kezdetét vette Torontál vármegyében is a „HÉV építési láz”, melynek előzménye az első magyarországi helyi érdekű vasútvonal (Arad-Körösvölgyi Vasút, mely 1877-ben épült), ennek sikere fenntartotta az érdeklődést az olcsó vasutak iránt. A magyar „HÉV” szó eredetileg az 1880 után alakult helyi érdekű vasúttársaságok és vasutak rövidítése volt, melyeknek a "helyi érdekű vasutakról" szóló 1880. évi 31. tc., alapján kezdődött el a kiépítése.

Az 1880-as évek elejére a vasúti fővonalak nagy része kiépült, viszont helyi igényekhez szabott szárnyvonalak építését az állam magánvasúti társaságokra bízta. A törvényi szabályozás lehetővé tette, hogy a HÉV-társaságok a fővonalaknál egyszerűbb műszaki jellemzőkkel, olcsóbban építsék vonalaikat. A tervezőmérnökök jellemzően 10-12 tonnás tengelyterheléssel és

30–40 km/h sebességgel számoltak, ami akkor sem számított soknak, viszont nem veszélyeztette a vasút jövedelmezőségét. E vasútvonalak építési költségei a fővonalai építkezések töredéke volt (Ajtai-Gecse S. 1935). Mindezt az egyszerű műszaki kialakítás, a síkvidéki-dombvidéki terep és a nagy építkezésekkel együtt járó panamázások elmaradása is indokolta. Árelőnyt jelentett továbbá a helyi birtokosok és az érintett települések bevonása az építkezésbe a kisajátítási költség alacsony értékei miatt, mely jobban elkerülhetővé tette a spekulációt.

1. táblázat. Torontál vármegye vasútvonalai (1910)

Vasútvonal neve	Hossza a megyében	Típusa	Átadás éve	Állomások, megállók	Építető, üzemeltető
Szeged-Temesvár-Bázias	90	fővonal	1857	13	Osztrák államvasút-társaság
Valkány-Varjas	50	II. rendű	1870	7	Osztrák államvasút-társaság
Szóreg-Makó	24	HÉV	1882	4	Arad-Csanádi Vasút
Nagykikinda-Karlova-Nagybecskerek	74	HÉV	1883	11	Nagykikinda-N.becskereki HÉV Rt.
Nagybecskerek-T.szécsány-Párdány Zsombolyáig (1895-ben)	96	HÉV	1889	22	Torontáli h. é. vasúttársaság
T.szécsány-Nagymargitta-Versec	42	HÉV	1889	10	Torontáli h. é. vasúttársaság
Bóka-Bánlak-Csakovár-Zsebely	29	HÉV	1893	5	Zsebely-Csakovár-Bókai h. é. vt.
Nagybecskerek-Antalfalva-Pancsova	80	HÉV	1894	14	Torontáli h. é. vasúttársaság
Temesvár-Nagyszentmiklós	40	HÉV	1895	6	Temesvár –N.szentmiklósi HÉV Rt.
Pancsova-Petre-Alibunár	32	HÉV	1896	3	Pancsova-Petrei h. é. vasúttársaság
Temesvár-Módos	32	HÉV	1897	6	MÁV, de a Torontáli h. é. vasúttársaság üzemeltette
Szeged-Karlova	63	HÉV	1897	14	Szeged-Nagykikinda-N.becskereki HÉV Rt.
Nagybecskerek-Begapart-Zsombolya	68	HÉV	1898	22	Torontáli h. é. vasúttársaság
T.szécsány-Alibunár	48	HÉV	1898	11	Torontáli h. é. vasúttársaság
Számos-Antalfalva	21	HÉV	1898	3	Torontáli h. é. vasúttársaság
Makó-Csanád-Nagyszentmiklós	14	HÉV	1903	3	Hm.vásárhely-Makó-N.szentmiklósi HÉV Rt.
Nagykikinda-Perjámos-Arad	50	HÉV	1907	8	Nagykikinda-Aradi h. é. vasúttársaság
Nagykikinda-Nyerő	16	HÉV	1907	3	Nagykikinda-Aradi h. é. vasúttársaság
Lovrin-Zsombolya	28	HÉV	1907	5	Nagykikinda-Aradi h. é. vasúttársaság
Összesen	898	-	-	172	-

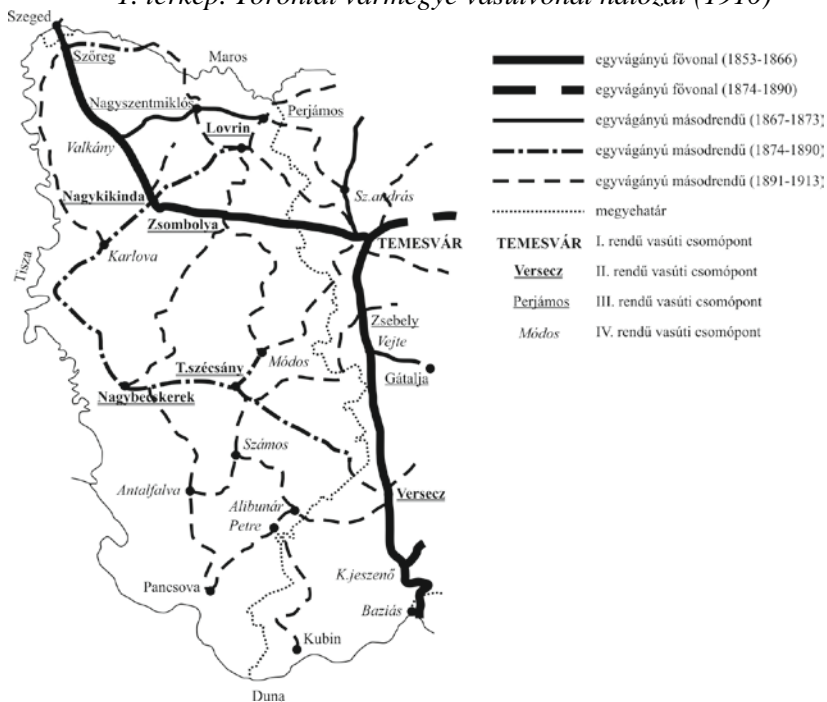
Forrás: Újhelyi G. 1910 alapján saját szerkesztés

1880-tól 1914-ig több mint tízezer kilométer hosszú HÉV vonal épült meg a történelmi Magyarországon (Frisnyák Zs. 2006). A helyi érdekű vasútvonalak építésének csúcspontja a századforduló körüli évekre esett (pl. 1895-ben 774 km, 1896-ban 949 km, 1897-ben 774 km, 1898-ban 620 km, 1899-ben 583 km új vasútvonalat helyeztek üzembe. A kistérségi érdekérvényesítést a helyi érdekű vasútvonalakról szóló törvények (pl. 1880. 31. tc., ill. 1888. 4. tc.) szabályozták.

A törvények értelmében a koncessziók lejáta után (általában 70-90 év) a helyi érdekű vasutak tulajdonjoga a magyar államra szállt. Az esetek zömében azonban ez sokkal hamarabb bekövetkezett, ezért 1910-ben a magyar királyi államvasutak kezelésében már 138 db helyi érdekű vasútvonal, illetve Helyi Érdekű Vasutak Rt. vonalai voltak, melyek a MÁV fővonalaihoz vagy az un. „saját üzemben lévő magánvasutakhoz” (pl. GYSEV, ACSEV stb.) csatlakoztak.

Az újabb „országos vasútépítési lázba” való helyi bekapcsolódáshoz a döntő lökést a Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaság megalakítása (1887) adta meg. Az 1887-1907 közötti két évtized a helyi érdekű vasutak (HÉV-ek) építésének aranykora volt, melyekből az első világháború kitéréséig több mint hétszázötven kilométer épült meg Torontál vármegyében (1. térkép).

1. térkép. Torontál vármegye vasútvonal hálózat (1910)

Forrás: MÁV térképek alapján, saját szerkesztés

Fontos változás volt, hogy 1891-ben államosították az osztrák-magyar államvasút-társaság összes magyarországi vonalát. A magyar államvasutak birtokába jutott valamennyi bányászati fővonal is: Újszegedtől-Orsováig és Újaradtól-Báziásig. A magyar államvasutak 1889 és 1891 között több mint 3000 km fővonalat váltott így meg. A főbb vasútvonalak 85%-a (kb. 7400 km) ekkor került az állam tulajdonába és mindössze 1321 km maradt három magántársaság kezében. A HÉV vonalak tekintetében más volt a helyzet, a meglévő torontáli vonalak mellett (pl. Szőreg-Kiszombor-makói vonalat /24 km/ 1882-ben adták át, a Nagyikinda-Karlova-nagybecskereki vonalat /74 km/ 1883-ban nyitották meg, a Nagybecskerek-Szécsány-párdányi és Szécsány-margittai vonalakat összesen 90 km hosszúságban 1887-ben kezdték el építeni és 1889-ben nyitották meg stb.), a vonalak zöme az elkövetkező tizenöt évben épült meg (*1. táblázat*), s az államosítás áttolódott a századforduló utáni évekre.

Mind ezt nagymértékben elősegítette Baross Gábor miniszter által bevezetett új zónadíjszabás és tarifapolitika (*Újhelyi G. 1910*). A korábbi kilométerrendszer helyébe lépő új díjszabás a menetdíjakat a lakosság fizetőképességéhez igazította és fő célja a forgalom növelésének elősegítése volt. A zónatarifa megalkotása és 1889-ben történt érvénybeléptetése, mivel a szomszédos forgalomban különösen mérsékelt menetdíjakat állapított meg, hozzájárult az utasok számának nagymértékű növekedéséhez. A magyar államvasutak 1888-ban 9.140.200 utast, 1894-ben már 32.538.100 utast szállított (*Frisnyák Zs. 2006*). Az 1890-es években felismerték a ráhordó jellegű keskeny nyomközű (általában 760 mm) vasutak építésének jelentőségét is, melyek a következő évtizedekben sorra épültek ki, a helyi érdekű vasutak mellett (pl. Nagybecskerek–Zsombolya 1898), teljessé téve Torontál vármegye vasúthálózatát is.

Figyelmet érdemel azonban, hogy a pénzügyi, gazdasági és technikai viszonyok messzemenően meghatározták Torontál vármegye vasúthálózatának térszerkezetét (1910-ben 910,8 km), de azt is, hogy az ország többi régiójához milyen vasúti kapcsolatok fűzték. A vármegye nyugati határát (198 km hosszan) képező Tisza folyón és a déli határát képező Dunán egyetlen vasúti híd vagy közúti híd sem épült 1918-ig, ehhez a helyi érdekű vasúttársaságok tőkeereje és építési kapacitása, ill. építési technikája sem volt elegendő.

A Torontáli HÉV Rt. megalakulása és vasútvonalainak kiépítése

Az 1880-as évektől kezdve a HÉV vonalak építése nagyobb lendületet vett az országban. A történelmi Magyarországon 1880 és 1914 között mintegy 13 000 km helyi érdekű vonalat adtak át a forgalomnak (*Frisnyák Zs. 2006*). A vonalak zömét a Magyar Államvasutak tartotta üzemben, azonban Torontál vármegyében ettől eltért a helyzet a századfordulótól.

Az 1887. február 27.-én megalakult Torontáli HÉV Rt. gőzmozdony-vasút engedély-okmánya ismert, egy példánya megtalálható az Országos Széchenyi

Könyvtárban, mely részletesen elemzi a társaság működését és lehetőségeit. Az engedély-okmány részletes elemzése helyett, néhány pontot az alábbiakban szó szerint mellékelek, ezek jól jelzik a Torontáli HÉV Rt. működését:

„Joguk van egyszersmind az engedélyeseknek részvénytársaságot alakítani, s a szükséges pénz beszerzése céljából névre vagy előmutatóra szóló elsőbbségi vagy törzsrészvényeket bocsátani ki, melyek a magyar, osztrák és külföldi tőzsdéken elárusíthatók és hivatalosan jegyezhetők.

Az engedélyeseknek jogukban áll továbbá az alaptőkét olyképp szerezni be, hogy annak három ötödrésze erejéig elsőbbségi részvényeket, s két ötödrésze erejéig törzsrészvényeket bocsáthassanak ki.

A törzsrészvények törlesztése mindaddig kezdetét nem veheti, amíg az összes elsőbbségi részvények nem törlesztettek.

A társaság az engedélyesek minden jogait és kötelezettségeit örökli, alapszabályait tervezi, melyeknek helybenhagyását és az ország érdekei szem előtt tartásával eszközözlendő kiegészítését a kormány magának fenntartja.

A kormány a társulat közgyűlésén szavazatát az állami részvények arányában fogja gyakorolni, az igazgatóságban pedig ugyancsak ily arányban fog képviseltetni. Torontál megye részére biztosítatik azon jog, hogy addig, míg a hozzájárulás fejében rendelkezésére bocsátott törzsrészvények birtokában van, e megye alispánja, mint a megye képviselője, az igazgatóságnak tagja.

Az alapszabályokba a többi közt felveendő az is: hogy azon esetre, ha az engedély tartama alatt jövedelem hiánya miatt az összrészvények törleszthetők nem lennének; a törlesztetlenül maradt részvények tulajdonosai, részvényeiknek beváltását vagy e címen bárminemű kárpótlást az államtól nem igényelhetnek.

A társulat székhelye Budapest vagy Nagy-Becskerek, és hivatalos ügykezelési nyelve kizárólag a magyar.

Az engedélyesek kötelesek ezen engedély jogerőre emelkedésének napjától számított egy év alatt az építési költségek fedezetének biztosítását kimutatni; mit, ha ezen idő alatt megtenni elmulasztanak, az engedélyokmány hatályon kívül helyeztetik.

Megszűnik azonban az adómentesség az engedély-okmány keltétől számított 10 év múlva, amint a vállalat tiszta jövedelme a nevezett adóösszegeknek az üzleti számlába való felvétele után az engedélyezett építési tőke 6% kamatjánál magasabb lesz.

A jelenleg engedélyezett vasúton a szállítási adó az engedélyezés napjától számított 10 éven át nem szedetik.

Az engedély tartama, a 2-ik szakaszban idézett ideiglenes vasút-engedélyezési szabály 9. § b) pontja alatt kimutatott oltalommal új vasút felállítása ellen, a megnyitástól számított 90 évre állapítatik meg, mely napon véglegesen megszűnik.

Az engedély megszűnik akkor is, ha a 6. és 7. §-ban megállapított határidők a részletes tervek benyújtása, az építés befejezése, továbbá az üzlet megnyitására nézve meg nem tartatván, a határidők elmulasztása a fent idézett vasút-engedélyezési szabály 11. § b) pontja értelmében, különösen pedig, ha politikai és finansiális válságok által nem igazoltattatik.

Az engedély megszüntével, valamint a pálya beváltásának bekövetkeztével, az állam az engedélyezett és jó karban átadandó pálya tehermentes birtokába és haszonélvezetébe lép; birtokába veszi különösen a pálya területét és földjét, a föld- és műmunkálatokat, a fel- és alépítményeket, minden hozzátartozókkal egyetemben,

mint: forgalmi eszközökkel, pályaudvarokkal, fel- és lerakódó helyekkel, a vasút üzeméhez tartozó épületekkel, az indulási és érkezési helyeken ör- és felvigyázó házakkal, minden felszerelvényekkel, ingó és ingatlanokkal egyetemben.

Valamint az engedély megszüntével, úgy a pálya beváltása esetében is, az engedélyesek megtartják a tartalékalap és a künlévő aktív követelések tulajdonát, valamint a koaks-kemencéket, öntödéket, gép- vagy egyéb épületeket, a melyek megszerzésére vagy előállítására a kormány által azon határozott hozzáadással hatalmaztatnak fel, hogy azok a vaspályának semmi tartozékát képezni nem fogják.

A pálya építése és üzleti felszerelése az engedélyesek által készítenendő, s a kormányhoz átvizsgálás és jóváhagyás végett felterjesztendő általános és részletes tervezetek alapján fog eszközöltetni.

Az engedélyesek különben úgy a tervek készítésénél, mint az építés kivitelénél alkalmazandó szerkezetet, a jelen engedély és az üzlet biztonságára való tekintetek által vont korlátok közt szabadon választhatják.

Magától értetik, hogy ezáltal az engedélyokmányoknak a pálya kiépítésére vonatkozó határozatai változást nem szenvedhetnek.

A pálya alépítménye egy vágányra készíthető, s ehhez képest a terület kisajátítása annyi térfogatra szorítkozhat, amennyi egynyomú sínúthoz és kiterőkhöz, nemkülönb az állomásokra megkívántatik.

A maximál-emelkedési viszony legyen úgy, mint egy áll a kétszázötvenhez (1:250). A kanyarodásoknak a nyílt pályán 300 méternél kisebb félátmérővel nem szabad bírniuk.

A pálya részletes kitűzése alkalmával az általános tervezetben kitűzött iránytól eltérések történhetnek ugyan, de az 1. §-ban megjelölt pontok megtartandók lesznek.

A pálya szabályszerű keresztiszelvénye a bevágásoknál és töltéseknél akképp létesítendő, hogy a koronaszélesség ott, hol a sínek a talpfákon fekszenek, 3.05 métert tegyen.

A felépítmény beágyazásához 1/3 részben kövecs, 2/3 részben pedig homok használható, s a beágyazásnak a sínek lába alatt 0.25 méter vastagsággal és a sínlábak magasságában 2.8 méter szélességgel kell bírnia.

A műépítmények téglafalazattal és fahordszerkezettel, s esetleg vascsövek alkalmazása által állítandók elő.

A sínek folyó méterenként 18 kilogrammnál könnyebbek nem lehetnek, és oly sűrűen rakott talpfákra helyezendők lesznek, hogy 4200 kilogrammnyi keréknyomásnak megfelelő hordképességgel bírjanak.

Egyébiránt, ha a pálya építési vagy üzleti viszonyai úgy kívánnák, engedélyesek N.-Beckereken külön pályaudvart is létesíthetnek.

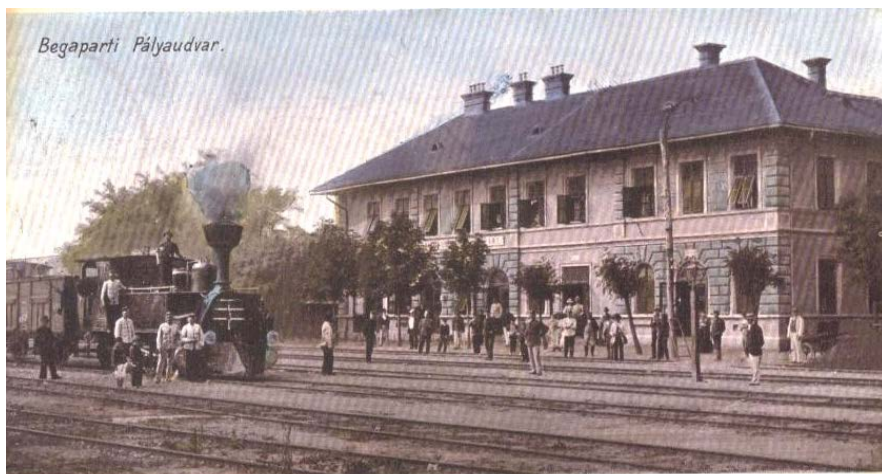
A személykocsiknál a szokásos 4 osztály helyett csak 2 osztálybeli kocsik berendezésére és járatására köteleztetnek az engedélyesek.

A naponkinti rendes vonatközlekedés berendezésétől engedélyesek felmentetnek, kötelesek azonban hetenként legalább háromszor, előre meghatározott és előre közhírré teendő időben közlekedő vegyes vonatokat járatni.”

A Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaság (Torontáli HÉV Rt.) építkezései (355 km hosszú saját vasútvonalak és 52,2 km MÁV vasútvonal üzemeltetés) és vonalainak működtetése egyedi, egyrészt azért, mert az ország

leghosszabb azonos igazgatású és tulajdonú HÉV Rt. vonalrendszerét jelentette. 1889-től a Torontáli HÉV Rt. építkezéseinek kiindulópontja lett Nagybecskerek városa. A kiépülő HÉV vonalak műszaki paramétereit a törvényen kívül általában a későbbi üzemeltető is szabályozta. Államilag két törvény segítette a HÉV pályák könnyebb kiépítését, természetesen egységesítve és részletesen szabályozva a pályákhoz tartozó alépítményeket és felépítményeket. 1884. évi 33. tc. könnyítéseket tartalmazott visszamenőleg, az 1880 előtt megépült vaspályákra és épületekre vonatkozóan. Az 1888. évi 4. törvénycikk a helyi érdekű vasutakról szóló 1880. évi 31. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szolt. A MÁV-nál 1892-ben külön HÉV szabványt dolgoztak ki, mely tartalmazta a vasútállomások szabványterveit. Ennek leginkább szembe-tűnő eleme a felvételi épület (állomásépület) volt, melyet méretük szerint osztályokba soroltak. Érdekesség a szabvány által előírt, állomásépület elé ültetendő három gesztenyefa, melyek több vasútállomáson ma is megtalálhatók. A Torontáli HÉV Rt. többnyire normál nyomtávolságú, egyvágányú pályát építtetett ki. A szabványtervek itt is meghatározták mind a vonalvezetést (minimális ívsugár, maximális emelkedés), mind az alépítmény jellemzőit (műtárgyak, átereszek, töltés koronaszélessége és rézsűhajlása).

A Torontáli HÉV Rt. külön állomást építtetett magának Nagybecskerek-Bégapart néven, Nagybecskerek állomástól (ezt a Nagykikinda-Nagybecskereki HÉV Rt. építette 1883-ban) mintegy 1 kilométerre. Bár a vonatok az "eredeti" Nagybecskerek állomásig jártak, a Nagybecskerek-bégaparti állomás lett többszöri bővítések során Nagybecskerek fő vasútállomása (1. kép).

1. kép. Nagybecskerek-Bégaparti pályaudvar (1899)

Nagybecskerek-Bégapart állomás mellett még egy állomás épült a város szélén, a torontálszécsányi vonalon: Nagybecskerek-Gyártelep, amely a

környező ipari üzemeket szolgálta ki. 1894-ben épült meg a Nagybecskerek-Pancsova vonal, amely Nagybecskerek-Gyártelep után Sándorudvar állomáson ágazott ki a torontálszécsányi vonalból. Pancsova északkeleti részén található végállomásának Pancsova nevet (1914-től: Pancsova-Józsefváros) adta a vasúttársaság. Két évvel később, 1896-ban a Pancsova-Petrovoszellói HÉV Rt. Pancsova-Petre vonala épült ki, amely Petrénél a Versec-Kubin vonalhoz csatlakozva Versecel kötötte össze a várost. Ez a vonal nem érintette a Torontáli HÉV meglévő Pancsova-Józsefváros állomását, viszont deltával kapcsolódott hozzá. Az új vonalnak Pancsova délnyugati részén, a Temesparton épült végállomása, ez a Pancsova-Temespart nevet kapta. Az 1901-es menetrend szerint a két pancsovai állomás között nem volt személyforgalom.

A Torontáli HÉV Rt. a Bánság egyik olyan vasútvonal hálózatát építette ki és üzemeltette (*1. térkép*), amely teljes egészében önerőből, csaknem kizárólag az érdekelt vidék pénzügyi forrásait igénybe véve, csekély állami támogatással, a lehető legkisebb költséggel hozta létre vonalhálózatát. Csak összehasonlításképpen meg, hogy magyar mérőföldenként például az Arad-Körösvölgyi Vasút esetében mindössze 4.631 Ft volt a kisajátítás ára, míg a Tiszavidéki vasút esetében ez 16.808, a Magyar Keleti Vasút esetében 37.500, a Kassa-Oderbergi Vasút esetében 64.200 Ft. A Torontáli HÉV Rt. engedélye az alapításkor (1887. február 27.) 215,1 km névleges építési hosszra szólt, névleges építési tőkájuk 7.270.700 forint, tehát kilométerenként névleges értékben 33.800 Ft volt. A fő vonal Nagybecskerek-Zsombolya (95,2 km.); szárnyvonalak Sándorudvar-Pancsova (64,7 km) és Szécsány-Versec (55,2 km); csatlakozik Zsombolyán a magyar királyi államvasutakhoz, Versecen a magyar királyi államvasutakhoz, Pancsován a pancsova-petrovoszellói helyi érdekű vasúthoz, ezen kívül Módoson a temesvár-módosi helyi érdekű vasúthoz és Bókán a zsebely-bókai helyi érdekű vasúthoz. Az építéshez a pénzt is megszerezték 2.240,400 Ft névértékű törzsrészvény, 2.099,000 Ft névértékű elsőbbségi részvény és 2.751,300 Ft névértékű 41/2%-os elsőbbségi kötvénnyel. A vármegye, különösen zombori Rónay Jenő főispánja idejében és kezdeményezésére roppant sok áldozatot hozott a helyi érdekű vasutak érdekében, a cél hogy Torontál vármegyét minél több vasút hálózza be. A törvényhatóság az összes Torontál vármegyei HÉV vasutak támogatására 8,656.200 koronát fektetett a törzsrészvényekbe.

A Torontáli HÉV Rt. vonalai önálló, koncessziós jellegű részvénytársasági formában épültek és az általános magyarországi gyakorlattól eltérően a vonalak üzemeltetését nem más megbízott vasúttársaság (legtöbbször a MÁV) végezte. Első vonaluk (90 km) Nagybecskerektől Torontálszécsányon át Nagymargittáig, illetve Torontálszécsánytól Párdányig vezetett, ez utóbbi vonalat 1895-ben Zsombolya állomásig hosszabbították meg. A Nagybecskerek-Szécsány-párdányi és Szécsány-margittai vonalakat 1887-ben kezdték el építeni és 1889. május 4-én nyitották meg. A 80 km hosszú Nagybecskerek-pancsovai vasútvonal ünnepélyes megnyitása 1894. április 8-án, a 44,4 km hosszú

Szécsány-alibunári és a 20,8 km hosszú Számos-antalfalvai vonalat 1898. november 24-én adták át a forgalomnak. Mindezekon túlmenően saját vonalain kívül a társaság kezelte a Módos-Temesvár közötti (52,2 km) vasútvonalat is, illetve 1898-ban keskeny nyomközű vasutat építettek Nagybecskerek és Zsombolya (65,5 km) között, a meglévő nagyvasúti vonaluknál jóval rövidebb útirányon. Ez a vonal is Nagybecskerek-Bégapart állomásról indult, és a kor szokásának megfelelően a város utcáin keresztül vezetett (ahol 2 állomása és 4 megállója volt), a helyi közlekedést is ellátva. A vonal végpontja kezdetben Újzsombolya volt, majd hamarosan meghosszabbították Zsombolya állomásig.

A Torontáli HÉV Rt. tervei között szerepelt a Zsombolya-kiszombori (62 km) és a Bégaszentgyörgy-párdányi (26 km) keskenyvágányú vonalak, a Zsombolya-lovrini (26 km), Zichyfalva-dentai (18 km) és Zichyfalva-petrovoszellői (32 km) rendes nyomtávú vonalak megépítése is. A tervek szerint a már építés alatt álló, és a tervezés alatt lévő vonalakkal együtt a Torontáli HÉV Rt. vasúthálózata 509,8 kilométert tett volna ki. 1896 jan. 1-től fogva a társaság saját vonalait (ekkor már 397 km) önállóan kezelte. Az igazgatóság székhelye Nagybecskerek volt.

A Torontáli Helyi Érdeklő Vasutak Rt. szerteágazó és úttörő tevékenységét jelzi, hogy vasútvonalaira egyedi tervek szerint építettett mozdonyokat és vasúti kocsikat. A XIX. század utolsó éveiben a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút (GySEV) mellékvonali mozdonyállományának kiegészítésére - a budapesti Állami Gépgyártól - a MÁV XII. osztályú mozdonyoknál teljesítőképesebb mozdonytípust rendelt (A XII. osztályba sorolt mozdonyok első példánya 1885-ben készült el. A rendkívül jól bevált típust a MÁV 18 éven keresztül folyamatosan rendelte: 1903-ig 493 db-ot szerzett be.). A Torontáli HÉV Rt.-nél 14 db ilyen mozdony üzemelt. Az Állami Gépgyár a teljesítőképesség növelése érdekében a kazánnyomást 12 atmoszférára emelte és kompaund gépezetet alkalmaztak. Az első mozdonyt 1897-ben szállították és a GySEV vonalain olyan jól bevált, hogy még ugyanabban az évben némi kis változtatással a Számosvölgyi Vasút és a Torontáli HÉV Rt. is átvette az új típust. A Torontáli HÉV Rt. gépgyári osztályának főképviselője (Budapest V. ker. Kálmán utca 16.) 2db-ot vásárolt. Az aradi Weitzer János Gép, Waggongyár és Vasöntöde Rt. nyilvántartása (760 B-n2 1898.10.12 THEV 501, 760C-n2 1898.12.30 THEV 51) szerint mindkét mozdony ott készült 1898-ban. A Torontáli HÉV Rt. államosításával (1900. 10. 01.) mindkét mozdony a MÁV állományába került. Mivel a Torontáli HÉV-től átvett mozdonyok (101 és 102 pályaszám) a MÁV mellékvonali forgalmi igényeinek kiválóan megfeleltek, azokat besorolták mozdonyállományukba (5051 és 5052 számmal). 1901-ben a kedvező próbaeredmények után a MÁV kilenc darabos megrendelést adott le a MÁV Gépgyárnak, amelyből hét 1901-ben elkészült, melyek a korábbi kettővel együtt 1902-ben új pályaszámot kaptak: 7001-7009. E típusból 1908-ig, a gyártás befejezéséig, 137 db készült, plusz a két eredeti /prototípus/, amelyek a

nagybecskereki fűtőháznál maradtak. Újabb átszámozásukra 1911-ben került sor (V. a 370.001-139-ig), s e számozásuk már később sem változott. De mitől is lett ez a mozdony típus ilyen sikeres?

A mellékvonalai pályák szűk ívei miatt a mozdony teljes tengelytávolsága csupán 2950 mm, ami a mozdony 7905 mm teljes hosszához képest kifejezetten kicsi. A mozdonyhoz szerkocsi tartozott, melynek üres súlya 10.02 tonna és 7,0 m³ vízzel és 4,0 m³ szénnel szerelhető ki. Szolgálati súlya így 21.0 tonna. A mozdony és a szerkocsi együttes hossz tengely távolsága 8660 mm, ami kedvező, hiszen az akkoriban használatos, szabványosnak tekinthető 10,0 méteres fordítókorongok megfordításukhoz elégségesnek bizonyultak. Vonóerő tekintetében (5950 kg), majdnem kétszeresen felülmúlta az akkor legkorszerűbbnek tartott XII osztály típus vonóerejét (3180 kg). Sebessége 50km/óra volt, azaz gyorsabb, mégis biztonságosabb típust jelentett. A Torontáli HÉV mozdonyok kivételével a mozdonyokon átmenő fék nem volt, csupán kézifék, mellyel a szerkocsi két tengelyének kerekeit fékeztek. A Torontáli HÉV eredetű mozdonyokra Hardy rendszerű légűrfék volt szerelve. E mozdonyok (137 db) megtalálhatóak voltak Pozsonytól Brassóig és Balassagyarmattól Eszékig, sokszor nem csak mellékvonalakon, hanem fővonalai tehervonati szolgálatban is. Trianon után 46 db maradt hazai vonalainkon, nagyobbik részük a Szombathelyi Vasútigazgatóság területén, 1951-ben még 37 db volt ismert. 1967-ben a nyíregyházi fűtőházhoz tartozó három utolsó mozdony selejtezésével a sorozatot törölte a MÁV az állagából. A sorozatból két mozdonyt őriztek meg az utókornak. A 370.006 pályaszámú mozdony a Komlói Szénbányák Nagymányoki Üzeméből került a szegedi MÁV állomásra (1901-ben gyártották az első hét darab egyikeként), a 370.011 pedig a budapesti Vasúttörténeti Parkban látható (1902-ben gyártották).

A Torontáli HÉV Rt. úttörő kezdeményezése és különleges gyártása volt a fekvő szerkezetű benzin-motor villamos gyújtóval és vezényszeleppel. E benzin-motorok az 1898. évi steyeri kiállításon díszoklevéllel lettek kitüntetve. A malom, a kisipar és gazdaság legolcsóbb munkaerejeként reklámozták. További felvilágosítással, árjegyzékkel és költségvetéssel díjmentesen szolgált a „Torontáli h.é. vasutak” gépgyári osztályának főképviselője Budapest V. ker. Kálmán utca 16. Csak egy vélemény a sok közül, az „ILONA” keményítőgyár e motorokról így nyilatkozott: „Önöktől vett 20 lóerős motor keményítőgyáramat, malommal egybekötve, legnagyobb megelégedésemre tartja üzemben, nekem óránként a teljes üzemhez 5 kg benzin kell, indítása 1 perc műve.”

A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak forgalma és államosítása

Torontál vármegye fejlett, belterjes mezőgazdaság által is generált sűrű vasúthálózat sem az áru- sem a személyszállítás terén nem váltotta be az előzetesen hozzá fűzött reményeket. A Torontál vármegyei vasútvonalak áru- és

személyforgalmát tekintve csak néhány korabeli adatbázissal rendelkezünk, de ezek alapján is megállapítható, hogy alacsony forgalmi értékek jellemezők. A korabeli források közül kiemelkedik Edvi Illés Sándornak „A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyiérdekű vasutak áruforgalmi viszonyai” című 1896-ban kiadott kétkötetes munkája. Az Edvi Illés-féle adatgyűjtés azonban kizárólag a magyar állam tulajdonában álló vasútvonalakra, ill. a MÁV által működtetett helyiérdekű vasutakra terjedt ki. 1895-ben a magyarországi vasúthálózat hossza 11.617 km volt, az adatbázisban 9.047 km-nyi vasútvonal áruforgalmi adatai szerepelnek, a Torontáli HÉV Rt. vasútvonalai és az általa működtetett Temesvár-módsi vasútvonal hiányoznak.

Az árúszállítás MÁV vonalakra ismert adatai szerint Torontál megyében a belföldre feladott áru értékesítési területeit vizsgálva Frisnyák Zsuzsa (2013) megállapította, hogy országosan is kiemelkedő vonzáskörzettel rendelkezett Nagybecskerek vasútállomása, ahová 22 településről (össztlakosság 94 ezer fő) érkeztek a fuvarszekerek. A 155 ezer lakost vonzó Nagybecskerek–Nagykikinda közötti HÉV vasútvonal (ekkor már MÁV kezelésben volt) áru-feladásait a Tisza és a Bega vízi útja is befolyásolta. Nagykikinda állomás hat település (41 ezer lakos), Gyertyámos 12 település (22 ezer lakos), Zsombolya pedig kilenc település (34 ezer lakos) feleslegét fogadta. A Valkány–Varjas közötti mellékvonal legfontosabb állomása Nagyszentmiklós volt. Ide hat faluból (24 ezer lakos) érkeztek a fuvarszekerek (*Edvi Illés S. 1896*).

Frisnyák Zsuzsa disszertációjában (2006) értékelt a Bánság állomásain feladott áruk forgalmát, annak nagyságát és kapcsolatrendszerét. A Bánság három megyéje közötti kapcsolatok rendkívül szorosak voltak. A Krassó–Szörény megyei vasútállomások feladottáru-kapcsolatainak 78%-a a Bánságon belül marad. Ugyanez Temes megye esetében 77%, Torontál megyénél pedig 67%. Feltűnő, hogy a Bánságot milyen alacsony értékű feladott-áru kapcsolat fűzték Arad megyéhez. A szomszédsági kapcsolatok közül feltűnően gyengék a Bács-Bodroghoz fűződő kapcsolatok (a két megye közti Tiszán nem volt vasúti híd), ezért például a nagykikindai örlemények nagy kerülővel, Szegeden át jutottak el Szabadkára és Bajára.

Torontál és Temes megyék közötti legfontosabb vasúti kapcsolatot a Budapest–Orsova közötti fővonal Nagyikinda–Temesvár közötti szakasza jelentette. A Torontál déli járásait feltáró vicinálisok áruforgalma rendkívül alacsony volt, az ott feladott termékeket egyetlen másik vasútállomás sem nevezte meg származási helyként. A Budapest–Orsova közötti fővonal által érintett megyék alkották a torontáli árucikkek nagy hatótávolságú értékesítési területét. Ebből a tengelyből kilépő nagytávolságú kapcsolatokkal vizsgálataiban alig-alig találkozott (*Frisnyák Zs. 2013*). Egyetlen kivétel ez alól Trencsén megye. Hét trencsényi vasútállomásra érkezett a Nagyikindán, Gyertyámosban és Zsombolyán feladott torontáli gabona és örlemény. A Nagyikinda állomáson feladott árucikkek 51, a zsombolyaiak 43, a nagyszentmiklósiak 15 vasútállomás

vonzáskörzeti fogyasztóihoz jutottak el. A Nagykikindán feladott termékeket az 51 célállomás, mintegy száz kontextusban említette meg, azaz Nagykikinda árutovábbosztó (pl. só, kőolaj, vasáru, kézműáru, dohány, üvegáru, bőr stb.) szerepkört is betöltött (2. táblázat).

2. táblázat. A legnagyobb kereskedelmi erőterrel rendelkező bányászi települések

Feladó állomás	Hány vasútállomásra szállítanak az adott településről árucikkeket?	A regisztrált, rendszeres szállítási kapcsolatok száma
Temesvár	130	327
Nagykikinda	51	100
Lugos	45	84
Versec	43	83
Zsombolya	43	71
Detta	32	50
Fehértemplom	22	29

Forrás: Frisnyák Zs. (2013) adatai alapján, saját szerkesztés

A személyszállítás területi értékeit tekintve kiemelkedik *Frisnyák Zsuzsa* disszertációja (2006), melyben megállapítja, hogy 1889 előtt a magyarországi vasutakat a menetjegyek magas ára miatt keveset használták, az emberek évente átlagosan egyszer alig 61 km-re utaznak vonattal. Disszertációjában érintőlegesen foglalkozik a Torontáli HÉV Rt. vonalaival is. Megállapítja, hogy a történelmi Magyarországon a kistérségek mintegy felében a népességszámhoz viszonyítva hihetetlen alacsony színvonalú a vasúthasználat, ami azt jelenti, hogy az egy lakosra eső éves vasúti utazások száma 0–2 közötti tartományban mozgott. Torontál vármegye 13 járásából nyolcban a 100 lakosra eső felszálló utasok száma 179-345 fő, háromban 12-178 fő közé esett, míg a bánlaki és módosi járás népessége szinte nem is használta utazásra a Csákovár–Bóka, vagy a Versec–Kubin közötti vonalakat (Frisnyák Zs. 2006.). A veszteséges vonalak megmentésére a MÁV államosítása (1900. okt. 1.) jelentett átmeneti megoldást.

Összegzés

A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak komplex vizsgálata alapján megerősödni látszik a vélemény, hogy a HÉV vonalak kiépítése és működtetése, még olyan gazdag és mezőgazdaságilag fejlett vidéken, mint a Bányászi-alföld sem volt gazdaságos. A körülményektől független fejlesztések és vasútépítések nem minden esetben töltötték be modernizációs indikátor szerepet az érintett kistérség gazdaságában. Az alacsony kihasználtságú pályák nem ösztönözték óvatosabb hálózatfejlesztésre a befektetőket, sőt a vasútépítések az 1880-as évek elejétől a HÉV vonalak építésével nyertek új lendületet Magyarországon. Ettől kezdve minden évben több száz kilométer hosszú új pálya nyílt meg a forgalom előtt. Országosan a helyi érdekű vasutak 77%-a 1891 után épült ki, a

Torontáli HÉV Rt. vonalainak több mint fele is. A vonalak kiépítésének szükségessége egyértelmű, gazdasági-társadalmi haszna kétséges, hiszen sem a vasúti áruforgalom alapját képező fogyasztási szükségletek, sem az ipari termeléssel együtt járó nyersanyag-készletek, sem a vasúti személyforgalom nem volt olyan mértékű, hogy hosszú távon rentábilissá tette volna e vonalakat.

Irodalom

- AJTAY-GECSÉ S. (1935): Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak története. Arad, p. 219.
- BOKOR J. (szerk.). Torontáli helyi érdekű vasutak, In.: A Pallas nagy lexikona. Arcanum: FolioNET Kft. (1998)
- CSÍKVÁRI J. (1986): A közlekedési eszközök története 1-2. Bp. p. 464., ill. p. 468.
- EDVI ILLÉS S. (1896): A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai I-II. Bp. p. 413., ill. p. 601.
- FRISNYÁK ZS. (2006). Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895) Vasút-ember-tér kapcsolatok. Bp., p.134.
- FRISNYÁK ZS. (2013): Az alföldi városok kereskedelmi kapcsolatai a 19. század végén. In.: Tanulmánykötet Dobány Zoltán 60. születésnapjára (szerk. Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 117-127.
- HARASZTI V. (1994): A hazai motoros vontatás kezdetei - Vasúthistória Évkönyv 1994 – Közlekedési Dokumentációs Kft.
- KÁLLAY B. (1881): Olcsó vidéki vasutak Magyarországon. Bp., p. 74.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- KOVÁCS L. (1996): A magyar állami, magán- és helyi érdekű vasúttársaságok fejlődése 1876–1900 között, Magyar Vasúttörténet 2. kötet. (szerk.: Tisza I.) Bp. pp. 83–84.
- NAGY T. (1994): A MÁV 370 típusú gőzmozdonyai. In. Hobbym a vasút. 1994/2. sz. pp.14-15.
- ÚJHELYI G. (1910): A vasútügy története. Bp., p. 435.

Felhasznált források

- CSONGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁR (Szeged), Fond neve: Torontáli HÉV iratai, Jelzet: XI/115, Évkör: 1888-1899, Terjedelem: 0,26 ifm.
- MAGYAR VASÚTTÖRTÉNET 2. KÖTET, 76–77. és 221–225. oldalak, (Budapest, 1996)
- WEITZER JÁNOS GÉP, Waggonyár és Vasöntöde Rt. (Arad) nyilvántartása 1000 ÉV TÖRVÉNYEI In.: Törvények, jogszabályok a CompLex Kiadótól

Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén

FRISNYÁK ZSUZSA

Road traffic in Borsod County at the end of the 19th century

Abstract

In the last decade of the 19th century a traffic count was conducted along the public roads of Borsod County. The traffic of roads shows the spatial distribution of human activities. The average traffic per kilometre in the county was 394 draught animals per day. On average this means 12-13 carts per kilometre in every hour. Road traffic is much more above the average around four settlements (Miskolc, Mezőkövesd, Mezőkeresztes, and Mezőcsát). Cart traffic into Miskolc served local residents' consumption needs. High road traffic around Mezőkövesd and Mezőkeresztes shows the power of railway in transporting goods, as well as the lack of towns in the microregion. Road traffic was generated primarily by local residents' everyday necessities and the volume of agricultural production was less important despite our earlier assumptions. Correlation calculations prove that road traffic depended neither on the area of fields nor the density of railways.

A 19. század közúti forgalomszámlálásairól a hazai történettudomány Szalkai Gábor disszertációja, illetve az azt követő erdélyi kutatómunkája eredményeiből alkothatott először átfogó képet.¹ A szerző nemcsak feltárta a legrégebbi, a szakirodalomban korábban még nem ismert forgalomszámlálásokat, hanem írásai arra is rámutattak, hogy az utak forgalmi adatai más tudományágak – történészek és etnográfusok – számára is tanulságos forrást jelenthetnek. Ez valóban így is van. A rég elfeledett levéltári iratokból kibányászható – sajnálatos módon leggyakrabban töredékesen fennmaradt – adatsorok más történeti forrásokból meg nem ismerhető betekintést nyújtanak nemcsak a 19. századi Magyarország közútjainak forgalmába, hanem az emberi aktivitás térbeliségére is. Az utak szekérforgalmát, hasonlóképpen a vasútállomások forgalmához, a népesség és a helybéli gazdasági egységek működésének speciális mutatójaként is értelmezni lehet. Ezzel foglalkozik ez tanulmány.

A dolgozatban szereplő közúti forgalmi adatok két időpontban (1894 és 1895), különböző tulajdonviszonyú utak forgalomszámlálásait tükröző

¹ Szalkai Gábor: A közúti forgalom változása Magyarországon (1869–2006). Phd. disszertáció. ELTE TTK Regionálistudományi Tanszék. Budapest, 2008. uő. A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken. Acta Siculica, 2010. 395–416. uő: Erdély a 19. századi közúti forgalomszámlások térképén. Geodézia és Kartográfia 2010. 8. sz. 26–31. o.

térképekről származnak.² A számlálások célja az útfenntartás tervezhetőségének (várható kőszükséglet, költségek) a biztosítása volt. Az 1894-es forgalomszámlálás kizárólag az állami utakra terjedt ki, ebben Borsod megye csak egy rövid, alig 70 kilométeres szakasz erejéig volt érdekelt. A mai 3-as főút nyomvonalán haladó Budapest–Kassa–Dukla közötti államút Szihalom előtt lépett a megyébe, Szikszó határában pedig elhagyta Borsod területét.

Az állam az országos számlálás után elrendelte a törvényhatósági utak forgalmának felmérését is. A mintegy egy éven át zajló számlálásról az államépítészeti hivatal mérnöke, *Horváth Béla* 1896 őszén készítette el az összesítést, majd az adatokat felvitte egy *Gönczy*-féle megyetérképre. A térkép szerint Borsod megye 32 törvényhatósági útvonalának 532 kilométerén volt forgalomszámlálás.³

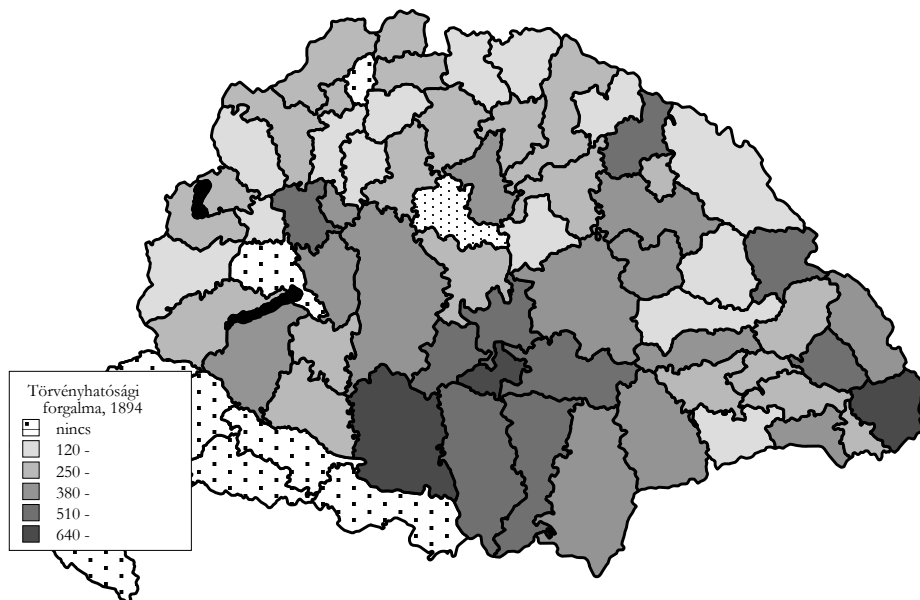
Mindkét, az országos és a törvényhatósági utak forgalmáról készített térképen az utak átlagos napi forgalmát a járművek elé befogott állatok száma szerint ábrázolták, olyan formában, hogy az útszakasz minden egyes kilométeréhez hozzárendelték a mért értéket. Mindent egybevetve Borsod megye 109 településén (össztlakosság 200 ezer fő) áthaladó út forgalmát ismerjük. A fennmaradó 68 falu (össztlakosság 58 ezer fő) kizárólag községi úttal rendelkezett, a nagyrészt kiépítetlen, bár egész évben járhatónak minősített útvonalakon nem volt forgalomszámlálás.

Borsod megye törvényhatósági közútjainak átlagos forgalma 210 ezer vonóállat/nap volt. Az egy kilométerre eső átlagos forgalom pedig 394 vonóállat/nap értéket érte el. De vajon mit is jelent ez? Élénken nyüzsgő

² A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján, 1895. 67,5 x 57 Lelőhelye: OSZK, TM 6266. Borsod megye törvényhatósági útjainak forgalmi kimutatása térképpel. Lelőhelye: OL. K 227. 1898–12–1926. 1104. csomó. Ez utóbbi térképen szereplő adatok térképi ábrázolása nem lett tökéletes, a 22. számú Sajópuspöki–Ózd–Borsodnádásd–Apátfalva közötti út kilométer sorszámozása elrontott.

³ A forgalomszámlált útvonalak: Miskolc–Sajószentpéter–Putnok, Miskolc–Diósgyőr, Miskolc–Mezőcsát, Mezőcsát–Ároktő, Felsőszolca–Ónod–Tiszapolgár határáig, Sajólád–Külsőbölcs–Berzék, Mezőcsát–Gelej–Mezőkeresztes, Vatta–Emőd–3-as út 12 km-ig, Mezőkeresztes–Emőd, Szalonta–Bába–Oszlár–Tiszapalkonya, Mezőkeresztes–Szentistván–Borsodivánka, Mezőkövesd–Egerlővő–Ivánka, Szihalom–Szemere–Egerfarnos, Mezőkövesd–Andornak–Kistálya, Mezőkövesd–Bogács, Bogács–Cserépfalu, Tard–Cserépváralja, Ábrány–Kács, Szentpéter–Parasznya–Varhó, Hosszúrév–Sajónémeti, bánvölgyi út, Sajópuspöki–Ózd–Borsodnádásd–Apátfalva, Tapolcsány–Csermely, Vadna–Sajókaza–Szuhakálló, Sajószentpéter–Edelény–Szalonna, Mucsony–Szuhakálló–Dövény, Felsőnyárad–Felsőkelecsény, Szendrő–Zuhogy–Rudabánya, Edelény–Finke–Sajóarnót, Edelény–Damák–Irota, Ziliz–Hangács, Szalonna–Meszes. Néhány úton a számlálás nem készült el időben, a későbbiekben bepótoltt számlálási eredmények viszont nem kerültek elő. Vö. OL. K. 227. 977. cs. 1897. 12. tétel 3500 alapszám.

szekérforgalmat, vagy kihalt és eseménytelenül pangó utakat kell elképzelnünk? Tekintettel arra, hogy a megyebéli járműállomány adatait az 1895-ös mezőgazdasági összeírásból ismerjük, lehetséges némi kalkulációt elvégezni. Borsod megyében 15,7 ezer fogatolt jármű létezett. A járművek elé 70%-ban kettő, 11%-ban egy, 10%-ban négy, 5%-ban pedig három vonóállatot kötöttek a tulajdonosaik.⁴ Ezeknek az arányoknak a figyelembevételével az egy kilométerre eső átlagos szekérforgalmat 197 szekérra tehetjük. Mindez azt jelenti, hogy tizenhat nappali órával számolva óránként 12–13 szekér haladt át az utak egy-egy kilométerén átlagosan.⁵ Vajon a Borsod megyei 394 vonóállat/nap/km forgalom országos viszonylatban mekkorának számított?

1. ábra. A törvényhatósági közutak átlagos napi forgalma az 1895–1900 közötti években, az egy kilométerre eső vonóállatok számában kifejezve⁶

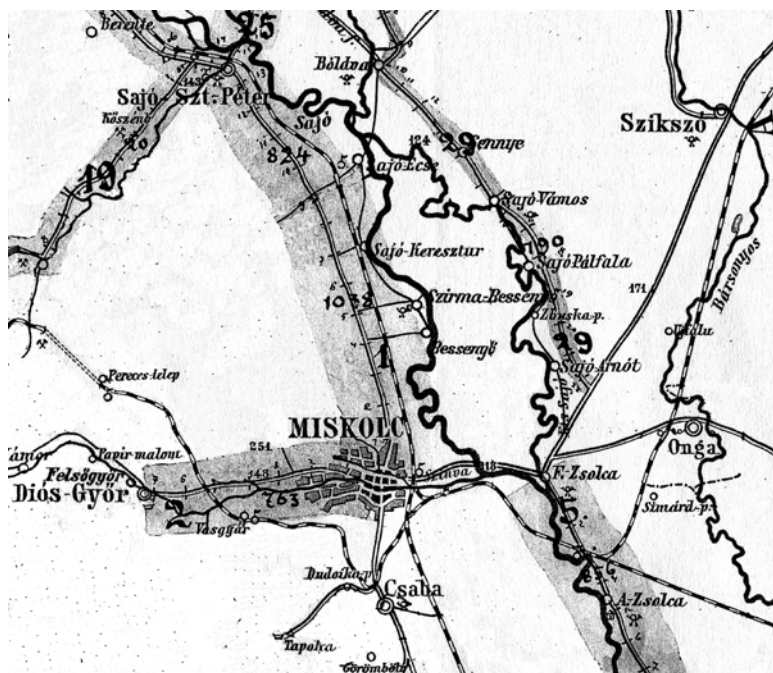
⁴ Az összes jármű 4% elé alacsony vonóerőt jelentő állatokat (tehén, szamár) kötöttek. Ezeket nem vettem figyelembe.

⁵ Az éjszakai, vásárra, piacra tartó szekérforgalmat adatok hiányában nem vettem számításba. Magyarország legforgalmasabb útszakaszán ez idő tájt az óránkénti 116 szekér/kilométer értéket érte el.

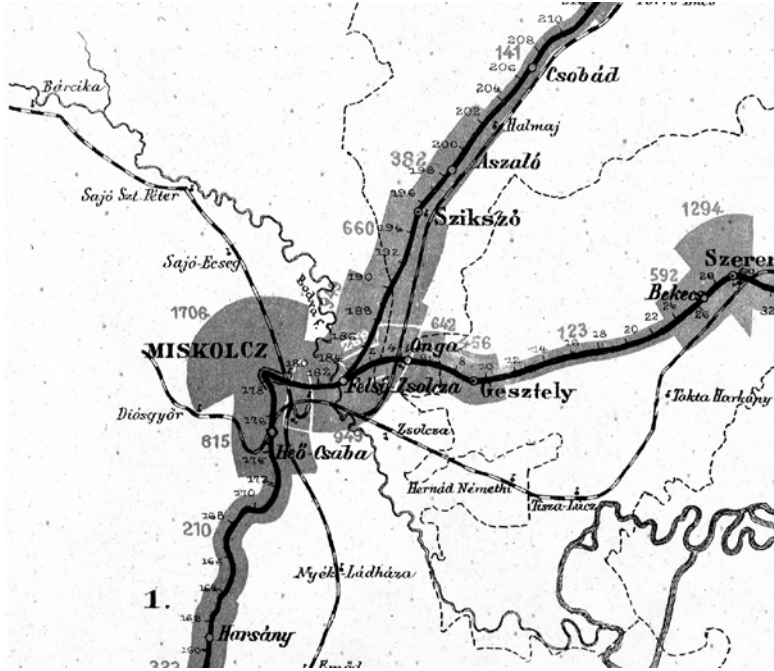
⁶ Az adatok forrása: Kovách, 1903. A szerző adatai, a Heves megyei útszámlálás levéltárban fellelt adatsora, és a mindezeknek gyökeresen ellentmondó megyei forgalomszámlálási térkép nagy különbségei miatt nem szerepel Heves az ábrán.

Mint ahogy az 1. ábráról is láthatjuk, a borsodi közutak forgalma a középmezőnyben található, látszólag nem tűnik ki semmivel. Közelebről megnézve a megyén belüli forgalmi viszonyokat néhány szembeötlő sajátosságot lehet felfedezni.

Az utak forgalma négy település (Miskolc, Mezőkövesd, Mezőkeresztes, és Mezőcsát) körül sűrűsödik meg az átlagnál messze erősebben. Ami Miskolcot illeti, a városba négy (Diósgyőr, Sajószentpéter, Felsőzsolca, és Hejőcsaba) irányából befutó utak közül a legforgalmasabb az északi volt. A forgalom a város határától számított 9 kilométerig tartó övezetben (Sajóbábonny és Sajóecseg határáig) volt a legélénkebb, és elérte a napi 1038 vonóállat/km értéket. Nagy valószínűséggel a városba tűzifát szállító szekerek generálták ezt a forgalmat. Érdekes módon némileg alacsonyabb a Felsőzsolca irányából Miskolcra beérkező állami közút forgalma (949 vonóállat/km), annak ellenére, hogy a három út csomópontjában fekvő Felsőzsolcán az utak forgalma összeadódott. Úgy gondolom, hogy a miskolci piacra élelmiszert szállító szekerek zöme ebből az irányból érkezett a városba. A Felsőzsolcára befutó utak közül meglepően forgalmas volt a sajóládi út (856 vonóállat/nap/km). Magától értetődően a legnagyobb nyüzsgés Miskolc forgalmi tengelyének számító Széchenyi utca–Zsolcai kapu közötti területen, a város piacövezetében volt (1706 vonóállat/nap/km).

2. ábra. Miskolc környezetében lévő törvényhatósági utak forgalma, 1896

3. ábra. A Miskolcon áthaladó állami közutak forgalma, 1894

Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Mezőcsát környékének magas közúti forgalmát nem a település piacközponti szerepe okozta. A mezőkövesdi utak közül egyetlen, alig tizenkét kilométeres szakasz, a Szihalom–Mezőkövesd közötti állami közút forgalma (1308 vonóáallat/nap/km) számottevő. Úgy gondolom, ez itt haladó szekerek alapvetően a mezőkövesdi vasútállomást célozták meg és kevésbé a község belső fogyasztását szolgálták. A mezőkövesdi vasútállomáson 1895-ben 15 ezer tonna árucikk (búzát, árpát, tűzifát, tojást, cukorrépát, szénát stb.) mellett háromezer hízott sertést, kétszáz szarvasmarhát és 150 lovat is feladtak. Hasonlóképpen a vasút áru feladói szerepkörének, áruvonzó erejének a bizonyítéka a Mezőkeresztes és környéke közútjainak (1367 vonóáallat/nap/km) koncentráltan magas forgalma. Mezőkeresztes vasútállomása a település határban fekvő Keresztesnyárad 13 települést szolgált ki. A vasútállomásra irányuló forgalom a vasút áruvonzó erejét – és egyúttal a Borsodi-Mezőség városihányos mivoltát is mutatja.⁷ Nehezebb megfejtani a Mezőcsát és Hejőpapi közötti magas (1022 vonóáallat/nap/km) közúti forgalom okát. Mezőcsát nem rendelkezett vasúttal, a hozzá legközelebbi vasútállomás a

⁷ Borsodban Miskolcon kívül nem volt más városi jogállású település. A Beluszky–Győri szerzőpáros viszont úgy találta, hogy a községi jogállású Mezőkövesd valójában teljeskörű funkciókkal rendelkező kisváros volt. Vö. Beluszky-Győri, 221. o.

mintegy 21 kilométerre fekvő Nyékládháza volt. A Mezőcsát és Hejőpapi közötti, mintegy 8 kilométeres útszakasz magas forgalmát kizárólag a fejlett állattenyésztéssel magyarázhatjuk: Borsod megye összes települése közül itt a legnagyobb a szarvasmarha állomány (2162 darab). Valószínű, hogy a legelőkre kihajtott állatok okozták-e magas közúti értékeket, nem pedig a szekerek.

A Bükkalján, a Sajó-völgyében (Sajószentpétertől északabbra), a Hangony-, a Szuha- és a Bódva-völgyében a borsodi közutak átlagos, vagy átlagon aluli forgalommal rendelkeztek. Mindeközben a Sajó- és Hangony-völgyi bánya- és iparvidék országos léptékben is nagy vasúti forgalmat generált. Center és Ózd vasútállomásáról évente 100–250 ezer tonna vas és szén távozott, a borsodnádasi iparvasút szerelvényei pedig szinte folyamatosan zakatoltak a térségben. A mezőgazdasági keresők alacsony száma (az ózdi járásban alig 4600 fő 1900-ban), az ipari és bányászati munka, napi munkaidőhöz kötöttsége következtében Ózdtól keletebbre egyre kevesebben, és egyre ritkábban használták az utakat: a Borsodnádasi környéki utak forgalma alig 193 vonóállat/nap/km. Ráadásul a szekérforgalmat a domborzati viszonyok is gátolták, a Borsodnádasi és Balaton közötti kanyargós szerpentinben leginkább gyalogoltak a helybeliek.

Borsod megyében a legalacsonyabb volumenű úthasználatot a Bükk belső, elzárt, zsákutcás völgyeiben találunk. Tapolcsány, Lénárdaróc, Nekézseny és Csermely kétezer lakosa a nappali órákban alig 6 szekér/km forgalmat generált, hasonlóképpen az Edelényből Irotára vezető 13 kilométeres úthoz, vagy a Hangács-patak völgyéhez.

Összefoglalva az eddigieket, néhány általánosabb kérdést is érdemes megvizsgálni. Vajon a települések szekérállományának nagysága és szerkezete, a birtokok száma és mérete és az utak használata között van-e kimutatható matematikai kapcsolat? Lehet-e azt mondani, hogy a több szekér nagyobb közúti forgalmat jelent, vagy a nagybirtokok tömegtermelése látszik az utak forgalmában? E kérdések megválaszolására egy 66 változót tartalmazó adatbázist építettem fel. Az adatbázisba a népesség, a foglalkozási csoportok, a gazdaságok száma, területe, a megművelt földek típusa és területe, a járművek száma és típusa, az állatállomány adatai mellett bekerültek az utak és vasútállomások forgalmi adatai is. Ebből az adatbázisból képzett korrelációs mátrix szerint Borsodban a közúti forgalom nagyságát legerősebben a népesség száma befolyásolta (korrelációs együttható 0,9). Alapvetően kijelenthető, hogy a belterületi szekérforgalmat a sürgő-forgó, ügyeit intéző ember jelenléte generálja. Kérdés csak az, hogy a belterületi szekérforgalom nagyobb értékei mekkora földrajzi térben figyelhetők meg.

A termelői kultúra és az utak forgalma között néhány összefüggést lehetett statisztikai módszerekkel kimutatni. A szántóföldek nagysága, a gazdaságok száma, a kereskedelemből élők száma, az állattenyésztés (lovak, szarvasmarhák, baromfik száma) és az utak forgalma közötti hatások (korrelációs együtthatók

0,54–0,59) gyengébbek, mint amit az ügyeiket intéző helyben lakók kifejtenek. A közúti forgalom nem függ a bevetett és learatott területek nagyságától. A betakarított termés volumenei és az utak forgalma tekintetében korrelációt egyedül a megyében megtermelt összes búza és az államút forgalma között lehetett felfedezni (korrelációs együttható 0,67). Mindez összevág a vasutak építési hossza és a bevetett búzatáblák területe közötti szokatlanul erős kapcsolattal (korrelációs együttható 0,8). Mindez azt jelenti, hogy a borsodi gabonatermő vidékek búzával megrakott szekerei alapvetően a vasútállomásokra tartottak. Azaz a búzát inkább a vasutak juttatják el a malmokhoz, mintsem az utak közvetítik.

Mindazonáltal a vasutak hossza, a települések és vasútállomások közötti távolság, (azaz a vasúthoz való hozzáférés lehetősége) és a közutak forgalma között nincs korreláció. Nem lehet azt állítani, hogy a vasút jelenléte automatikusan nagyobb közúti forgalmat generált, azaz ugyanarra a jelenségre (vasút) a települések különbözőképpen reagáltak. Mindez teljesen egybeesik Szalkai Gábor disszertációjában országos léptékben kimutatottakkal.⁸ A települések fekvése, az ebből következő hierarchikus felépítésű úthálózatban elfoglalt pozíciója viszont meghatározó a községek általános infrastrukturális környezetére. A borsodi települések esetében mindez az alábbi értékeket eredményezte.

1. táblázat. A Borsod megyei települések fekvése és ellátottsága⁹

	Átlagos távolság (km) a legközelebbi:			
Település fekvése:	körjegyzőhöz	körorvoshoz	gyógyszertárhoz	vasútállomáshoz
Községi út mentén	2,8	9,3	8,4	11,06
Törvényhatósági út mentén	1,52	6,57	7,2	7,9
Állami út mentén	0	6,03	6,03	5,39

A falu élete szempontjából tehát egyáltalán nem volt mindegy, milyen tulajdonviszonyú utak kötötték össze a környezetével. Mindennek persze anyagi vonzata is volt, mert a községi utakat az érintett falvak, a törvényhatósági utakat pedig a megye tartotta fenn. A vasútállomások felszálló utasainak száma és az utak szekérforgalma közötti nagyságrendi különbség mutatja, hogy az állomásra való kigyaloglás az élet magától értetődő és hétköznapi mozzanata volt.

⁸ A szerző a disszertációjában az 1869-es és 1874-es forgalomszámlálást összehasonlítva kimutatta, nincs kapcsolat az államutakkal párhuzamosan haladó vasútvonalak léte és az utak átlagos napi forgalma között. „Az utak többségén növekedett, de több úton viszont csökkent a közúti forgalom a párhuzamos vasút üzembe helyezése után.” Szalkai, 2008. 22. o.

⁹ Adatok lelőhelye: Lányi–Szatmári, és Magyarország községeinek háztartása 1908. évben

Irodalom

- BELUSZKY P. – GYÓRI R.: Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus, 2005. 232.o.
- KOVÁCH L.: Közútjaink. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1903. 177–201. o.
- LÁNYI N. – Szatmári J. J.: Forgalmi és távolság-mutató. Budapest, 1902. 764 o.
- Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Budapest, KSH 1913.
- SZALKAI G.: A közúti forgalom változása Magyarországon (1869–2006). Phd. disszertáció. http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2008/szalkai_g.pdf
- SZALKAI G.: A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken. Acta Siculica, 2010. 395–416.
- SZALKAI G.: Erdély a 19. századi közúti forgalomszámlások térképein. Geodézia és Kartográfia 2010. 8. sz. 26–31. o.

Adalékok az Abaúji-Hegyköz történeti földrajzához¹

FRISNYÁK SÁNDOR

Additional features of the historical geography of the Abaúji-Hegyköz

Abstract

Hegyköz is a morphological half-basin (252 sq. km) surrounded by hills on three sides on the eastern edge of the historic Abaúj-Torna County. The hilly basin is separated by a mountain range from the county's economic centre the Kosice Basin and from the Lower Hornád Valley (Fig. 1.). As a result, the region, which is open eastwards, established economic links with market towns of the Tokaj-Hegyalja wine region and Bodroghköz belonging to Zemplén County. The study gives a comprehensive summary on the microregion's economy, physical- and social geography, anthropogenic landscape changes and the process of cultural landscape building during the 18-20th centuries, the structure of land use and the changes in the economy.

Bevezetés

A Hegyköz a Zempléni-hegység természetföldrajzi tájegysége és történeti földrajzi mikrorégiója. A 252 km²-nyi medencedombság 95%-a (=240,3 km²) 1950-ig Abaúj (1785-1790, 1850-1860 és 1881-1945 között Abaúj-Torna) vármegyéhez tartozott. 1881-ben a két történelmi megye újra egyesítésekor a hegyközi települések egy része (Alsó- és Felsőregmec, Mikóháza, Széphalom és Vilyvitány) átkerült Zemplén vármegyébe. 1881 előtt a kistáj falvai közül csak Rudabányácska tartozott Zemplénhez. A gazdaságföldrajzi egységként funkcionáló medence területének 72%-a továbbra is Abaúj-Torna vármegyében maradt, egészen 1945-ig.

A Hegyköz a történelmi vármegye keleti peremtája, amelyet a Nagy-Milic-hegycsoport választ el a megye gazdasági központjától, a Kassai-medencétől és az Alsó-Hernád-völgy településeitől (*1. ábra*). Az északi és nyugati hegyvonulat a régi időkben mint kommunikációs gát nehezítette a hegyközi települések és a megyei centrumtárság kapcsolatrendszerét. Így a kistáj lakói főleg a könnyebben elérhető Zemplén megyei Hegyalja és a Bodroghköz településeivel alakították ki gazdasági kapcsolataikat. A kelet felé nyitott morfológiai félmedence már a 16-17. századtól a Tokaj-hegyljai mezővárosok (elsősorban Sátoraljaújhely) piaci vonzáskörzetének része és munkaerőellátó területe volt. A Hegyköz termelési

¹ 2013. november 5-én, a 29. Nyírségi Földrajzi Napok tudományos ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

szerkezete, a dombvidéki erdő- és mezőgazdálkodás az Árpád-kor vége felé alakult ki, majd később új elemekkel is gazdagodott.

Rövid tanulmányomban az Abaúji-Hegyköz történeti földrajzából csak a 18-20. századi tájhasználat kérdéskörével foglalkozom, mellőzve a létfenntartó tevékenység egyéb összetevőit, a történelmi előzmények részletezését és azokat a témákat, amelyeket tudósaink már részletesen feldolgoztak (*Balassa 1964, Kováts 2000, Kókai 2012, Petercsák 1978, Süli-Zakar 1980, Szabadfalvi-Viga 1981, Viga 2013*). A táj- (értelemszerűen a természeti erőforrások-) használatát a 18. század végétől fellelhető kéziratok térképei és a történeti statisztikai források alapján vázoló fel, építve a helyszíni vizsgálataim eredményeire is.

1. ábra. Abaúj-Torna vármegye 18-19. századi térszerkezete (vázlat).

Jelmagyarázat: 1= hegyvidékek erdőgazdálkodása hegyi pásztorkodással, montánipari telephelyekkel, 2= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, kisebb körzetekben szőlő- és bortermeléssel, 3= dombsági erdőgazdálkodás, állattartás és gyümölcstermelés, 4= teraszos völgy, völgymedence átmeneti gazdálkodással, ipari telephelyekkel

A Hegyköz gazdasági életének földrajzi alapjai

A Hegyköz átlagosan 200-250 m-es medencedombság középhegységi környezetben. Északon a Vilyvitányi kristályos rög és a Nagy-Milic, délről a

Háromhutai- és a Sátor-hegycsoport övezi. Nyugaton a telkibányai Kánya- és Fehér-hegy, keleten a Ronyva-patak képezi a határt. Felszíne tagolt: a tengerszint feletti magassága a központi részein 115-200 m, a peremek felé fokozatosan 300-400 m-re növekszik (2. ábra). A relatív relief a medence kevésbé tagolt részein 25-50 m/km², amelyet a hegykeret felé 50-100 m/km², majd a 100-200 m/km² közötti értékek váltanak fel (Martonné et al. 2007). A települések belterületei 115 m-től 420 m tengerszint feletti magasságban helyezkednek el (a legalacsonyabban Széphalom 115-130 m-en, a legmagasabban Füzér 340-420 m-en és Hollóháza 270-380 m-en).

2. ábra. A Hegyköz tengerszint feletti magassága.

Jelmagyarázat: 1= 200 m-nél alacsonyabb, 2= 200-300 m, 3= 300-400 m, 4= 400 m-nél magasabb terület.

A hegyközi medence alapját túlnyomórészt alsó-szarmata korú áthalmazott riolittufa alkotja, amelyre a negyedidőszaki képződmények vékony takarórétege települt. A földtani szerkezete arra utal, hogy a medence a vulkáni működéssel egyidőben (elgátolással) alakult ki és a lepusztulási termékek üledékgyűjtője volt (Pinczés 2009). A pleisztocén során a Hegyköz északi részén a pliocén heglábfelszín a Nyíri-, Bisó- és a Falu-patak völgyközi hátakra tagolta. A völgyközi hátak felszínét az erózió, a derázió és a geliszoliflukció formálta. A felszínre ható külső erők letaroló munkája, a denudáció a hegyközi medencét kisebb részmedencékre tagolta (pl. Füzér, Füzérkajata, Hollóháza, Nyíri, Pálháza, Pusztafalu egy-egy jellegzetes kismedence). A Bózsva mentén a Senyő-patak beömlésétől végig, a mellékpatakoknak csak a torkolati szakaszán alakultak ki teraszok.

A tufafelszíneket agyagbemosódásos barna erdőtalaj, a kistáj déli területein szántóművelésre kevésbé alkalmas pszeudoglejes (pangóvizes) barna erdőtalaj borítja. A Bózsva és mellékpatakjai völgyében nyers öntéstalaj és nyers réti talaj alakult ki. Kisebb foltokban egyéb talajtípusok is előfordulnak (sziklás vázталaj, lejtőhordalék talaj és földes kopár). A kistáj felsorolt talajai alacsony termőképességűek, azokat többnyire a VII. és VIII. minőségi osztályba sorolták. Az agrogén felszíneken jelentős a talajpusztulás: az areális és a lineáris erózió. A Hegyköz egyes területein az eredeti termőréteg 30-70%-a lepusztult.

A hegyközi medence a leghidegebb hazai területeink közé tartozik. Az éghajlatkutatók a kistajat és a Magas-Zemplént a mérsékelt hűvös és mérsékelt nedves klímakörzetbe sorolták. Az évi napfénytartam 1750-1800 óra, a középhőmérséklet 7,5-8°C. A leghidegebb hónap (január) középhőmérséklete -4°C alatt marad, a legmelegebb hónap (július) átlaga nem mindenütt éri el a 19°C-ot. A hideg északi és északkeleti szelek miatt hazánkban először a hegyközi medencében köszön be a fagy. A fagyos napok száma 120-130/év, a legészakibb részeken ennél is több. Az évi hótakarós napok száma a Hegyköz keleti felében 50-60, a többi részén 70-80 körül alakul. Az átlagos maximális hóvastagság 20-30 cm. A csapadék évi mennyisége 600-700 mm, a medence keretét alkotó hegyekben 700-800 mm. A felhőzet évi átlaga meghaladja a 60%-ot.

A medence forrás- és csapadékvizeit a Bózsva vízrendszere gyűjti össze. A Bózsva a telkibányai Király-hegy keleti oldalán ered és a medence déli peremhegyei lábánál folyik kelet felé, majd Széphalom határában torkol a Ronyvába. A 23,4 km hosszú kisvízfolyás balról a Nyíri-, a Bisó- és a Méhes-patak, jobbról a Senyő-, a Kemence- és a Kovácsvágási-(Hosszú-) patak vizét veszi fel. A Bózsva vízjárását nagy vízhozam-ingadozás jellemzi, a közepes és az árvízi hozam közötti különbség több mint 30-szoros. A tavaszi hóolvadás és a kora-nyári esőzések idején gyakoriak az árvizek. A Bózsva-, a Nyíri-, Bisó-, Kemence- és Kovácsvágási-patak kinetikai energiáját hajdan a vízimalmok hasznosították. Tartós szárazság (aszály) idején a kisebb patakok medre teljesen kiszárad.

A kistáj humanizációja előtt a tufadombok felszínét összefüggő erdőségek borították. A 13-14. és a 18-19. századi intenzív erdőirtás következményeként az erdőborítottság a felére csökkent. A Hegyköz erdőségeit a kocsánytalan tölgy uralja, kisebb foltokban a gyertyános tölgyesek és bükkösök is megtalálhatók. A Bózsva ártéri síkságán a mederközei részekben puhafás (fűz, éger és nyár), távolabb keményfás (szil, kőris és tölgy) ligeterdők jellemzőek. A Bózsva-patak alacsony- és magasártéri szintjei földművelésre alkalmatlanok. A Hegyköz 18/19. századi faállománya (150 m³/ha átlagos fatömeg-terméssel és 126 km²-es erdőterülettel számolva) 1,89 millió m³-re tehető (*Dövényi 2012, Frisnyák et al. 2009, Martonné 2007, Pinczés 2009*).

A Hegyköz gazdasági életének földrajzi alapjai összességében kedvezőtlenek. A természeti adottságok egyedül az erdőgazdálkodás számára megfelelőek. A hűvös és csapadékos klíma és az alacsony termőképességű, nehezen művelhető talajok a földművelésben csak gyenge hozamok elérését teszik lehetővé.

A kultúrtáj kialakulása és fejlődése a 18. századig

A Hegyköz benépesítése és gazdasági birtokbavétele a 13-14. században történt. Az erdei ökoszisztémában megjelenő irtványszigetek fokozatosan terebélyesedtek, megközelítették egymást, majd később összeolvadtak és egységes életkamrát alkottak. A falvak tehát az irtványföldeken, a Bózsva és mellékpatakjai mentén, két morfológiai elem, a vizes völgytalpak (alluvium) és a domb-(hegy-) láblejtők határán létesültek. A mezőgazdaság által használt területek a vizes földek és az erdők között, a relief tagoltságának megfelelően rendeződtek el. A vizes földek és az erdők is szervesen beépültek a parasztgazdaságok ciklikus és térbeli rendszerébe. Az egyes munkaföldrajzi egységek (pl. szántóföldek, rétek és legelők) topográfiai elrendeződésében az ökológiai adottságokhoz való racionális alkalmazkodás nyilvánul meg.

A 13-14. században kialakult területhasználati alapstruktúrára épült a későbbi korok környezetgazdálkodása is. A hegyközi települések további, de kisebb mértékű erdőirtásokkal növelték a művelt területeiket. A kultúrtáj a 17/18. század fordulójáig elérte optimális határait.

A történeti néprajz kutatói szerint a kistáj mező- és erdőgazdálkodása a 17. században volt a legeredményesebb (*Balassa 2000, Petercsák 1978*). A 17/18. század fordulóján – a többször ismétlődő hadi események és a járványos betegségek következtében – a Hegyköz gazdasági élete lehanyatlott, lakossága elpusztult vagy elmenekült. A kultúrtájak mivel nem önfenntartó rendszerek, a művelésük felhagyása után degradálódtak.

A táj használata a 18-20. században

A 18. század a Hegyköz népesség- és gazdaságtörténetében egy új fejlődési szakaszt jelent. A makrogazdasági folyamatokkal összhangban, szervezett akciók és spontán migráció eredményeként a Hegyköz ismét benépesült. A Felvidékről magyar és szlovák, a Kárpátalja-régióból pedig ruszin telepések érkeztek és megindult a gazdasági élet reorganizációja. A település- és kultúrtáj-rekonstrukció a kor tudásszintjén és technikai eszközeivel valósult meg. A falvak táj- (határ-) használata a régi struktúra szerint formálódott (3. ábra). A kisebb lokális változások a 18. század végéig még nem alakították át a Hegyköz egészére jellemző (regionális) térszerkezetet, a művelési ágak magassági szintekre tagolódását. A 18. század végére a településközi térben a homogén

kultúrtáj elemek összekapcsolódtak és szomszédos kistájaktól eltérő jellegű gazdaságföldrajzi egységet (mikrorégiót) képeztek.

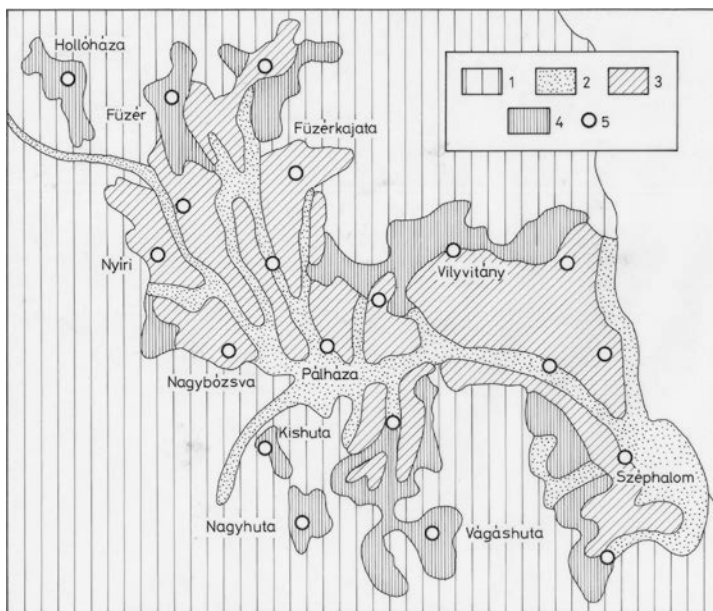
3. ábra. Tájhasználat Filkeháza környékén a 18. században.

Jelmagyarázat:

1= erdő, 2= nedves rét, 3= szántó- rét- és legelő, 4= belterület, 5= vízialom

A 19. században a kedvezőtlen agroökológiai adottságokat további erdőirtással, a művelt földek kiterjesztésével próbálták ellensúlyozni. Az erdőirtás a korábban művelt térszíneknél magasabb, helyenként a 15 ° -ot meghaladó hegylábtelepeken történt. A meredek lejtőkön kialakított szántóföldeken a talajmegmunkálás több energiát igényelt, kevesebb gazdasági eredménnyel. A szántóművelés orografikus határának átlépése a legtöbb helyen sikertelen kísérletnek bizonyult, így a nehezen művelhető, terméketlen területeket később legelőnek vagy kaszálónak használták. Az erdőirtások nem csak az agrárium térnyerését, a manufaktúrák (Hollóháza, Nagyhuta, Vágáshuta) energia- és nyersanyagellátását is szolgálta. A 19. század első felében történt tájhasználat-változtatásokkal jelentősen sérült a Hegyköz

természeti adottságokra épülő racionális környezetgazdálkodása (4. ábra). Az irtványföldi szántók, legelők, a Bózsva-, Bisó-, Kemence-patak, Falu-patak, Godolya-árok és más patakvölgyek kaszálórétjei az erdőhasznosítással együtt is csak szűkös megélhetést biztosítottak a Hegyköz lakóinak (5. ábra).

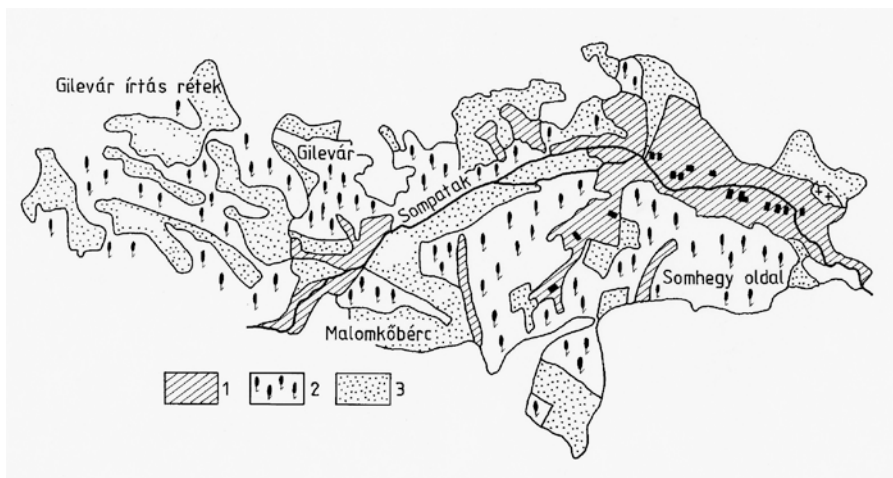

4. ábra. A kultúrtáj növekedése a Hegyközben.

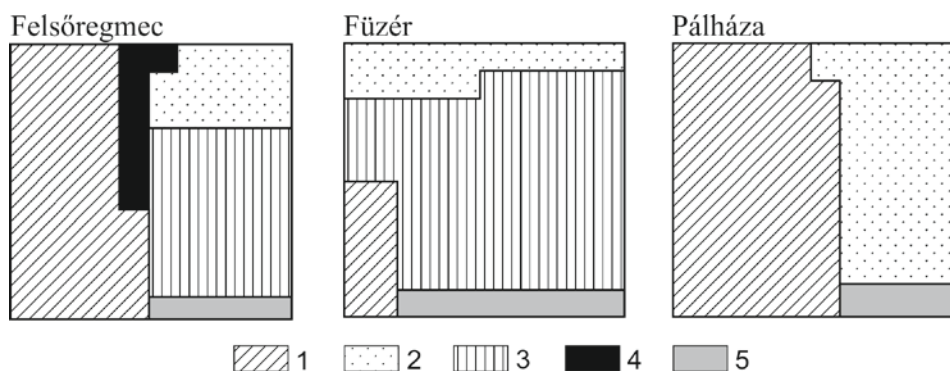
Jelmagyarázat: 1= erdő,

2= gyepek, 3= a szántóföldek kiterjedése a 18. század végén, 4= a szántó-, rét- és legelőterület növekedése a 19. században, 5= település

A szántó és kert összterülete egyetlen fejlődésszakaszban sem érte el a földalap 1/3-át. A földművelés a falvak többségében sohasem öltött árutermelő jelleget és nem tudta fedezni a lakosság élelmiszer szükségleteit (Ikvai 1981). A helytartó tanács 1865. évi összeírása alapján megállapítható, hogy a szántóföldi termelés a Hegyköz alacsony, kevésbé tagolt részein volt meghatározó-tájformáló jelentőségű. A szántóföldek Pálházán 58%-kal, Füzérkomlóson 52%-kal, Vilyvitányban 51%-kal, Felsőregmecen 44%-kal részesedtek a község teljes területéből. A szántóföldi, lényegében gabonatermelő típusként definiálható települések mellett erdőgazdasági és vegyes gazdálkodást folytató típusokat állapíthatunk meg (6. ábra). Az erdőgazdálkodó típushoz sorolhatjuk pl. Nagyhutát és Füzért (87, ill. 66 %-os erdősültséggel). Egyes települések (Füzérkomlós, Kovácsvágás és Vágáshuta) tájhasználatában a kárpáti földművelő kultúra jegyei fedezhetők fel (Ikvai 1981).

5. ábra. Kishuta tájhasználat a 19. században. Jelmagyarázat: 1= szántó és kert, 2= erdő, 3= rét és legelő

6. ábra. Területhasználati struktúrák 1865-ben.

Jelmagyarázat: 1= szántó és kert, 2= rét és legelő, 3= erdő, 4= szőlő és gyümölcsös, 5= művelés alól kivett terület

(az ábrákat szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z. és Tóth Z.).

A földművelés és erdőgazdálkodás mellett mindenkor foglalkoztak állattenyésztéssel, hasznosítva az árterek természetes takarmánybázisát és az erdei irtványokon formált rét- és legelőföldeket. A hegyközi gyepföldek területi részaránya a 19. század közepén Pálházán volt a legmagasabb (37%). Az extenzív állattenyésztés a szálás- és kapástakarmány-növények meghonosodásával a 19/20. század fordulóján elvezetett az intenzív (istállózó) állattenyésztéshez. A külterjes pásztorkodás korában az erdő is fontos szerepet játszott az állatállomány legeltetésében és teletetésében. A sertések és juhok makkoltatása a 19/20. század fordulójáig általános gyakorlat volt, szórványosan

még a későbbi évtizedekben is előfordult. (1895-ben, az első, teljes körű állatösszeírás szerint a majorságok és a parasztgazdaságok összesen 4776 szarvasmarhát, 1013 lovat, 3722 sertést és 1706 juhot tartottak).

Az erdő a kistáj felszínborítottságában (kb. 50%) és gazdasági életében meghatározó jelentőségű volt. A 19. század utolsó harmadától az okszerűvé váló erdőgazdálkodás a parasztgazdaságok önellátásán kívül a tájpotenciál természeti elemeire épülő (üveg-, kerámia- és fűrész-) ipar működését biztosította és termékeivel az árucere-forgalomban az első helyet foglalta el. A Hegyköz épület-, szerszám- és tűzifával, bánya- és ipari termékekkel, továbbá élőállat- és gyümölcs-értékesítéssel kapcsolódott be a földrajzi munkamegosztásba.

A 18-19. században a Hegyköz falvai – Mikóháza és néhány hutatelepülés kivételével – háromnyomásos rendszerben gazdálkodtak. A nyomásrendszerbe nem tartozó területekkel (a középkori permanens egymezős rendszer maradványaival), a „tanorok”-kal is találkozhatunk (pl. Füzér, Nyíri, Pálháza). A tanorok többnyire a belterületi kertekhez kapcsolódtak, ahol gabonát vagy zöldségfélét termeltek. A lejtős szántó parcellákon és az egyéb hasznosítású földeken jelentős volt a talajerózió (Kishuta, Kovácsvágás, a mikóházi Kis- és Nagy-Polyán stb.). A termőföld lepusztulása ellen agroteraszok kialakításával védekeztek (Kishuta, Kovácsvágás).

A szántóföldi termelésben a gabonaféléknek, elsősorban az őszi búzának volt kiemelkedő jelentősége (50-70 %-os részesedéssel). A rozs, árpa, zab, pohánka (tatárka) és a köles termelésével mindenütt foglalkoztak. A burgonyatermelést a Hutákra betelepülő szlovákok honosították meg. A kukoricatermelés 1779-ben a füzérradványi allodiális földeken kezdődött, majd a 18/19. század fordulóján már a parasztgazdaságokban is elterjedt. A kukorica-, burgonya- és répatermelésnek már nem tudtak helyet szorítani a nyomásrendszeren belül, ezért a nyomásos gazdálkodáson kívül – újabb irtásföldeken – tengeri-, burgonya- és répaföldeket létesítettek (pl. Mikóháza, Kovácsvágás, Pálháza). A veteményeskertekben káposztát, babot, lencsét (Füzérradvány, Kovácsvágás, Nyíri) és kendert termeltek. A kenderföldek a falvak közelében helyezkedtek el. A szőlőtermelés – a hűvös és csapadékos klíma miatt – nem volt jelentős, kivéve Felsőregmecet, ahol 1895-ben a szőlőskertek a mezőgazdasági földalap 10,5%-át foglalták el. A szőlőterület Füzérradványban 2,6 %-kal, Mikóházán 1,3%-kal részesedett a termőhatárból. Sokkal fontosabb volt a házi kertekben folytatott gyümölcsstermelés. 1895-ben a hegyközi falvakban több mint 69 000 gyümölcsfát írtak össze (46%-a Füzéren és Nyíriben koncentrált). A gyümölcsfaállomány 80%-át a szilvafák alkották (*Balassa 1964, Frisnyák 1984, 1988, Ikvai 1981, Petercsák 1978*).

A tájhasználat az 1895. évi statisztikai felvételezéstől a már pontosan nyomon követhető. A 19. század végén a Hegyköz területének 51,2%-át az erdők, 26,8%-át a szántóföldek, 1,4%-át a kertek, 0,7%-át a szőlők, 16,8%-át a

rétek és legelők foglalták el. A művelés alól kivett (a korábbi statisztikákban haszonvehetetlen minősítésű) területek aránya 3,1%-ot tett ki. A 18-19. században kialakult művelésági szerkezet az 1980/90-es évekig lényegesen nem változott (1. táblázat).

1. táblázat Az Abaúji-Hegyköz földhasznosítása (%)

	1895	1913	1935	1966	1984*
szántó	26,8	25,5	29,1	26,5	19,9
kert	1,4	1,4	1,7	2,7	3,8
szőlő	0,7	0,2	0,2	0,4	0,4
rét	7,1	7,2	7,1	4,6	16,0
legelő	9,7	8,6	9,8	9,6	
erdő	51,2	54,0	49,1	51,8	55,7
művelés alól kivett terület	3,1	3,1	3,0	4,4	4,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Rudabányácska és Széphalom adatai nélkül

Forrás: saját szerkesztés

A Hegyköz mező- és erdőgazdasága az 1913. évi statisztikai adatok szerint alacsony hatékonysággal termelt, az egy kat. holdra jutó átlagos kataszteri tiszta jövedelem 288 fillér volt, az országos átlag 44,5%-a (2. táblázat). Az egyes települések átlagos kataszteri tiszta jövedelme az ökológiai feltételektől függően igen nagy különbségeket mutat. Pl. Nagyhuta átlagos kataszteri tiszta jövedelme az országos átlag (= 648 fillér/kh) 14,7%-a, Pusztafaluban 22,2%-a, Füzéren 25,2%-a, Kovácsvágáson 30,7%-a volt. Az országos átlagot Pálháza közelítette meg (96,6%), Felsőregmec és Széphalom pedig jelentősen meghaladta (130 ill. 260%).

A mikrorégió agráriumában az előző korokhoz hasonlóan az önellátó szántóföldi gazdálkodás volt a legfontosabb ágazat. A szántó a földalap 25,5%-án (= 12 570 kat.hold) az összes megtermelt jövedelem (= 138 135 korona) 51,8%-át szolgáltatta. A Hegyköz szántóföldjeinek átlagos kataszteri tiszta jövedelme 569 fillér/kh (a legjobb adottságokkal rendelkező településeken, pl. Széphalmon 1500, Mikóházán 874, Alsóregmecen 860, Felsőregmecen 823 fillér/kh) volt. Nagyhután, a mikrorégió egyik a jellegzetes erdőtelkes településén egy kat. hold szántó csak 167 fillért jövedelmezett. A legjövedelmezőbb volt a kert (1072 fillér/kh) és a szőlő (1071 fillér/kh), a legkevesebb kataszteri tiszta jövedelmet a legelő (119 fillér/kh) és az erdő (91 fillér/kh) eredményezte.

2. táblázat Az Abaúji-Hegyköz művelésági megoszlása és kataszteri tiszta jövedelme 1913-ban

	terület		kataszteri tiszta jövedelem		
	kat.hold	%	korona	%	átlag (fillér/kh.)
szántó	12570	25,5	71592	51,8	569
kert	696	1,4	7463	5,4	1072
rét	3571	7,2	28784	20,8	806
szőlő	78	0,2	836	0,6	1071
legelő	4264	8,6	5090	3,7	119
erdő	26639	54,0	24370	17,7	91
összesen	47818	96,9	138135	100,0	288
terméketlen	1520	3,1			
mindösszesen	49338	100,0			

Forrás: saját szerkesztés

A Hegyköz agráriumát a helyi tényezők mellett külső hatások is befolyásolták. A mező- és erdőgazdasági kistáj periféria jellege a 19-20. században – a fejlesztési-korszerűsítési törekvések és a tényleges (rész-) eredmények ellenére – felerősödött: a gazdasági élete stagnál, népességeltartó ereje csökken. A külső hatások közül először Tokaj-Hegyalja 19. század végi gazdasági hanyatlása, majd 1920-ban a trianoni határmegvonás súlyosan érintette a Hegyköz gazdaságát (munkahely- és piacvesztés).

1913-tól 1935-ig a szántó részesedési aránya 25,5%-ról 29,1%-ra növekedett, az erdő 54%-ról 49,1%-ra csökkent. A későbbi (1966. és 1984. évi) statisztika felmérések már a szántóterület csökkenését és az erdőterület növekedését jelzik. Az 1960-as években a nyomásos földművelési rendszerről – egy évszázados késéssel – áttértek a vetésforgó alkalmazására és ezzel összefüggésben megindult a tájhasználati szerkezet korrekciója is (Balassa 2000). A rendszerváltozás felgyorsította a tájhasználati struktúra átalakítását, a gazdaságtalan tevékenységek visszaszorítását. A 20. század végén az 1981-ben Sátoraljaújhelyhez csatolt Széphalom és Rudabányácska területével (= 14,5 km²) csökkentett földalappal (= 237,5 km²) 78,8%-át használták, a többi (21,2%) parlagon maradt.

A 2000-ben használt földterület (= 187,15 km²) 15,4%-a szántó, 1,3%-a kert, szőlő, gyümölcsös, 6%-a rét és legelő, 76,6%-a erdő és 0,7%-a egyéb.

A tájhasználati struktúra változása összekapcsolódott az állatállomány drasztikus csökkenésével. Pl. az ezredfordulón szarvasmarhák száma tízszer, a lovaké és a juhoké kb. húszszor kevesebb volt, mint 1895-ben. A sertésállomány (1569 db) még számottevő, de ez is csak 42%-a az 1895. évi mennyiségnek.

A Hegyköz népessége – a gazdasági élet leépülésével – párhuzamosan folyamatosan csökkent. 1870-ben a mikrorégióban 11 050 élt, 2011-ben 32,7%-kal kevesebben, 7500-an. Az alacsony népességeltartó képességet jelzi az is, hogy a munkavállalók több mint fele ingázik a mikrorégió kívüli munkahelyekre (Kókai 2012). A Hegyköz legnépesebb települése és központja Pálháza alig több mint ezer lakossal. 2005-ben városi rangot kapott, korábban a mikrorégió területén nem volt tájszervező központ (pl. mezőváros). Az egykori uradalmi centrumokban (Füzér, Füzérradvány) sem alakultak ki városi funkciók. Az Abaúji-Hegyköz központja a Zemplén megyei Sátoraljaújhely volt és maradt.

3. táblázat. Az Abaúji-Hegyköz állatállománya (db)

	szarvasmarha	ló	sertés	juh
1895	4776	1013	3722	1706
1911	4178	897	2717	3819
1935	5350	1044	4422	2065
1942	6538	1071	3745	2531
1962	3977	396	5484	3839
1966	4439	391	4827	5438
2000*	468	55	1569	88

**Rudabányácska és Széphalom adatai nélkül*

Forrás: saját szerkesztés

Összegzés

A táj mint termelési potenciál a létfenntartó emberi tevékenységek alapja. A tájhasználat a természeti erőforrások felhasználásával a tájban folytatott emberi tevékenységek összessége. A Hegyköz tájhasználat-történetét áttekintve, megállapítható, hogy a tradicionális gazdálkodás későn és csak részben modernizálódott, így a periféria jellege megmaradt és napjainkra felerősödött.

A kialakult helyzet stratégia-váltást követel: olyan terület- és településfejlesztési stratégia szükséges, amely az ökológia-centrikus tájhasználat és a humán erőforrások optimális kihasználására épül.

A tájpotenciálra épülő, okszerű tájhasznosítási szerkezet kialakítása Konkolyiné Gyúró Éva szerint „a gyepgazdálkodásra alapozott állattartás és az erdőgazdaság meghatározó szerepének érvényre juttatásával kívánatos” (Konkolyiné 1990). Az agrárgazdaság szerkezetváltása és a meglévő ipari termelés fenntartása mellett a Hegyköz természeti, történelmi és kulturális örökségére alapozott idegenforgalom lehet a jövőépítés legígéretesebb területe.

Irodalom

- BALASSA I. (1964) (második, bővített kiadás: 2000) A Hegyköz földművelése. Budapest
DÖVÉNYI Z. szerk. (2012) A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FRISNYÁK S. 1984 Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához. Földrajzi
Értesítő XXXIII. 1-2. pp. 65-91.
- FRISNYÁK S. (1988) A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19. században.
In Bencsik J. – Viga Gy. szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Herman
Ottó Múzeum. Miskolc, pp. 22-47.
- FRISNYÁK S.— GÁL A. - HORVÁTH G. szerk. (2009) A Zempléni-hegység földrajzi
lexikona. Nyíregyháza-Szerencs
- IKVAI N. (1981) A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben. In Szabadfalvi J. –
Viga Gy. szerk.: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc, pp. 25-41.
- KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. (1990) A tájpotenciál és tájhasználat összefüggései a Zempléni-
hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
- KÓKAI S. (2012) A Hegyköz demográfiai jellemzői (1980-2010). In FRISNYÁK S.-
KÓKAI S. szerk. Tiszteletkötet DR. BOROS LÁSZLÓ főiskolai tanár 75. születésnapjára.
Nyíregyháza, pp. 105-120.
- KOVÁTS D. (2000) Az abaúji Hegyköz helynevei. A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc
Múzeum Füzetei IV. Sátoraljaújhely
- MARTONNÉ ERDŐS K.- PINCZÉS Z.- KISS G. (2007) Felszínfejlődés, felszínformák és
felszínalakítási értékek. In BARÁZ CS. – KISS G. szerk. A Zempléni Tájvédelmi Körzet
– Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság, Eger. Pp 55-90.
- PETERCSÁK T. (1978) Hegyköz. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- PINCZÉS Z. (2009) Hegyköz. In Frisnyák et al. szerk. A Zempléni-hegység földrajzi
lexikona. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 132-133.
- SÜLI-ZAKAR I. (1980) A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata. *Studia Geographica* 3.
Debrecen
- VIGA GY. (2013) A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek
gazdasági kapcsolatai a 18-20. században). Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc

Statisztikai források

- (1) Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Buda, 1865.
- (2) A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Budapest, 1897.
- (3) A Magyar Korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Budapest, 1903.
- (4) A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása
községenként. Budapest, 1904.
- (5) Abaúj-Torna vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövendelme
művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T-czikk alapján végrehajtott
kataszteri közigazgatás után. Budapest, 1913.
- (6) Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállomány az
1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. Budapest, 1937.
- (7) Magyarország statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros
adatok. KSH. Budapest, én.

- (8) Magyar statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés III. községsoros adatok: 1. Szarvasmarha-állomány, 2. Sertésállomány, 3. Lóállomány, 4. Juhállomány. KSH. Budapest, 1972.
- (9) Földterület: községsoros adatok, 1895-1984. Történeti statisztikai kötetek. KSH. Budapest, 1988.
- (10) Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok (szerk. Kovács Cs.). KSH. Budapest, 2000.

Adalékok Balatonlelle történeti településföldrajzához

BORSOS ÁRPÁD

Contributions to the historical settlement morphology of Balatonlelle

There are four thousand years old archeological mementos can be found in Balatonlelle and its surroundings. In the Roman age, the famous Had-road (Nagy-road) went through here. The name of the settlement (villa Lele) appeared first in 1229 in written documents, but the church of the settlement called St. Kelemen was mentioned in 11th century. There were many smaller settlements in the location and area of the recent town in the Árpád age (Péntekhely, Rád, Alsó-Gamás, Felső-Gamás, Látrány). Lelle lost his population two times in the 17th and 18th centuries. The immigration and growing of the recent settlement begun in the second decade of the 18th century. After development by leaps Lelle received the market-town rank in 1848. These acts brought more and more development of the economy. In the formation of the settlement the booming of the bath culture played a big role. The first summerhouse was built in 1896. During four decades nearly 200 summer cottages were built. The social compound changed, the social and intellectual life came to life. The population increased, new streets and squares opened and created. Balatonlelle showed some city-like elements. Out of the other south part holiday resorts, the settlement could be one of the most popular areas.

The recent Balatonlelle is a small town, with a population of about five thousand. There are approximately 2,361 dwellings and 2,610 holiday homes in the built-up area. The town is sectioned into two divisions by the railway and the No. 7 highway: holiday resort (in the north) and residential zone (in the south). The two parts are quite unlike. There is no vertical diversity in the residential zone, the buildings' horizontal structure mainly like a village, it is relatively homogeneously built up with detached houses. The settlement shows the significant signs of the morphological structure of a small town. There is no functional city or CBD. The centre is the historical core of the town. The majority of human services can be found in it (health services, elementary school, church, mayor's office, police, community center, library, bank), but the residential function is the stronger. The residential zone is divided into two parts by the term of development and in the style of buildings only. Classical urban character is the cityside shopping centre in the north-west of the town. After all the real town rank of Balatonlelle is given by bath culture and tourism.

Bevezetés

A magyar geográfiában az 1980-as évektől ismét megszorodtak a településföldrajzi kutatások. Az általános, elméleti munkák mellett a szemléletmódjokban, módszereikben és eszköztárakban gazdagodó, az egyes települések-re fókuszáló egyedi vizsgálatok elsősorban városhierarchiánk magasabb szintjeit, a fővárost, Budapestet, 100 ezer lakos feletti nagyvárosainkat (Debrecen,

Szeged, Pécs, Győr, Nyíregyháza, Kecskemét), 20 ezer fő feletti középvárosainkat (Szombathely, Szolnok, Békéscsaba, Zalaegerszeg, Sopron, Eger, Nagykanizsa, Gödöllő, Pápa, Gyula, Hajdúböszörmény, Orosháza, Szentendre, Komló, Keszthely) célozták meg. Kisebb gyakorisággal érintették a jóval magasabb elemszámú csoportot, az 5 és 20 ezer közötti lakost számláló kisvárosainkat (Karcag, Békés, Mezőtúr, Sátoraljaújhely, Sárvár, Kőszeg, Körmend, Celldömök, Csorna, Csurgó). Szinte a kivétel kategóriáját képezte néhány község (Köveskál, Lövé, Siójut), illetve a vizsgálat időpontjában, 1991-ben még nagyközség, s csak 2008 óta város Rudabánya. Teljesen hiányzanak a palettáról az 5 ezernél kevesebb lakosú törpevárosok (faluvárosok, alig városok).

E tény azért is szembetűnő,

- mert a településhálózat egészére kiterjedő figyelem szükségessége már majd egy negyed évszázada megfogalmazódott (*Becsei J. 1989*),

- mert 2012-ben városaink 27,1%-ában ötezernél kevesebben éltek,

- mert közöttük tekintélyes azok aránya, melyek várossá minősítésükkor sem lépték túl e határt, esetenként az egy-kétezeret is alig haladták meg, s mindössze néhány került a népességfogyás eredményeként e kategóriába (pl.: Demecser, Emőd, Kenderes, Lábatlan, Rakamaz),

- mert a településhierarchia, a településszerkezet egyik legvitatottabb eleme, a tanya – az „egy meghatározott, s a falutól és a várostól elkülönülő településállományi és településhálózati egység” (*Becsei J. 1993*) – is jóval nagyobb figyelmet kapott a geográfiában, miközben a városhierarchia alsó szegmense (bármilyen terminussal illetjük is azokat) semmivel sem kevesebb megválaszolható elméleti és gyakorlati kérdéseket hordozó eleme a magyar valóságnak.

Miért éppen Balatonlelle? A nyilvánvaló egyéni, szubjektív érdeklődésen túl azért,

- mert a város és környékének története meglehetősen jól feltárt, a változások történetileg is jól nyomon követhetők,

- mert a település városi rangját eredetileg Boglárral összevont állapotában, 1986-ban nyerte el, de az 1991. évi szétválás után is megtarthatta,

- mert konkrét adalékokkal szolgálhat arra nézvést, hogy a Balaton-parti üdülőhelyek funkciói évszakonként eltérőek, miközben „az egyes háztartások, egyes épületek funkciója is változik. Valószínűsíthető, hogy a kisebb üdülővárosok (Lelle, Földvár) a téli félévben nem töltenek be városi szerepkört” (*Beluszky P. 2003. p. 426.*).

1. Mozaikok Balatonlelle történetéből

A város és környéke már az i.e. IV. évezredben emberek által lakott térség volt. Erre a természeti adottságok, a víz, a szárazföldre mélyen benyúló, élelmet és a védelmet egyaránt biztosító mocsarak, berkek, a föléjük emelkedő, erdővel borított löszhátak kiváló lehetőséget biztosítottak.

Az első cserép- és kőeszköz leletek (dunántúli vonaldíszes kerámia, zselici csoport kerámiái, kőbalta) arról tanúskodnak, hogy az itt legkorábban megtelepedettek már állattartó földművelők voltak. Megélhetésüknek e gerincét jól egészítette ki a gyűjtögetés, a halászat, a vadászat. Létezésüket a város déli határában (Fonyó-rét, Kishegyi-dűlő) előkerült cserépmaradványok bizonyítják. Hogy a terület szinte minden történelmi időszakban az eltérő kultúrájú emberek számára kedvelt tartózkodási hely volt, arról a nyugaton az úszói, keleten a csillagpusztai részeken, de különösen a Rád-pusztán feltárt anyagok tanúskodnak. Réz-, bronz-, kora vaskori eszközleletek mellett bronzkori lakógödröket, kiterjedt késő római telepeket, avar kori temetőmaradványokat tártak fel (*Honti Sz. - Költő L. – Németh P. G. 1988*).

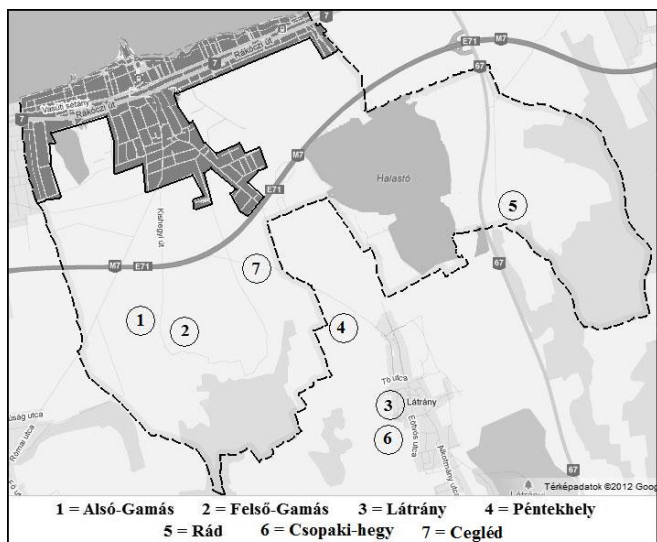
A honfoglalást követően a vidék első birtokosa minden bizonnyal Bogát vezér volt, később a kalandozásokról híressé vált Lél és Bulcsú vezérek egyik szállásterülete lehetett. Az augsburgi vereséget, 955-öt követően lázadása leveréséig Koppány birtokolta. A Balatontól délre húzódó, nyugatra vezető, római eredetű Had-út és a délkeletre irányuló, a bizánci kapcsolatot jelentő Sziget-Szád (a tihanyi apátság alapító levelében: Ziget-Zadu) mentén, azok stratégiai jelentősége miatt, sorra jelentek meg a honfoglaló magyarok és utódaik által létesített falvak. Többségük korábbi római települések mellett vagy helyén. Népeességük I. István államalapítással, a központi hatalom megerősítésével kapcsolatos politikájának, intézkedéseinek következtében – amit követői magukra nézve is kötelezőnek tartottak – soknemzetiségű családokból állt. Helységnevek, Árpád-kori dokumentumok, a vallási és az anyagi kultúra emlékeinek tanúsága szerint bolgárok, csehek, tótok, németek, besenyők telepedtek meg a honfoglalók és leszármazottaik mellett. Társadalmi státuszukat illetően különbözőek. Honoráriumként birtokadománnyal letelepített német lovagok, védelmi célra befogadott, katonáskodó besenyők, bolgárok, csehek mellett a legkülönbözőbb szolgálatra kötelezett udvari népek, nemesek, szőlő- és földművelők lakták Lelét és a környékbeli falvakat.

Lelle létét és jelentőségét a XI. század elején a tihanyi apátság alapító levele tanúsítja. I. Endre király a birtokaiból az apátságnak adományozott részeket a Szent Kelemen székesegyháznál találkozó Had-út és Sziget-Szád közötti részen határozta meg. Bár a Lelle vagy valamely névváltozata az okiratban nem szerepel, a székesegyház léte okán – figyelembe véve I. István egyházpolitikáját, hogy minden tíz falu állítson templomot – egy számottevő, centrum szerepű település léte joggal feltételezhető. A városban a székesegyház helyén épült templom és környéke ma is a város egyik központja. A király birtokokat a szomszédos Gamás nevű faluban adományozott, mely a későbbi birtokjárások tanúsága szerint még a XIII. században is az apátság legnagyobb falujának számított (*Horváth J. 1943, Magyar K. 1988*).

Lelle település név szerinti említésére jóval később, 1229-ben került sor II. Endre által kiadott, a pannonthalmi apátság és a székesfehérvári káptalan közötti

birtokvitát rendező okiratban („Unus eiam eorum nomine Gallus habet terram in villa Lele XX iugerum et I vineam.”) (Wenzel g. 1867. p. 471.).

Az Árpád-korban Balatonlelle mai közigazgatási területén belül Lela (Leye, Belye), Alsó- és Felső-Gamás, Rád, Cegléd, közvetlen határában Péntekhely, Látrány, Csopak, és Für létező települések voltak. Közülük egyesek emlékét településrészek földrajzi neve (Péntekhely és Csopaki-hegy Látrány részeként, Lellén a Gamási-dűlő) vagy emlékhely (Lellén a Kis-hegy lábánál a gamási kút) (1. ábra), másokét korabeli okiratok őrzik. Közülük Lellét, Ceglédet, Kis-Gamást, Rádot, Péntekhelyt, Látrányt Müller Ignác 1769. évi térképe még létező, önálló településként rögzíti.

1. ábra: Árpád-kori települések Balatonlellén és környékén
Szerk.: Borsos Á.

Akár ellentmondásnak is tekinthető, hogy amíg a határjárások biztos pontja még a XIII-XV. században is a lellei Szent Kristóf székesegyház volt, addig a településsel kapcsolatos feljegyzések – a pápai tizedjegyzékeket, a birtokvitákat tartalmazó okleveleket kivéve – alig maradtak fenn. Az 1333-1337-es pápai tizedjegyzék alapján Magyar Kálmán (1988) arra a következtetésre jutott, hogy a dokumentum keletkezésének idején Boglár, Lelle, Péntekhely, Rád, Tömör, Tard megközelítőleg azonos nagyságú, közepesenél nagyobb település lehetett.

A település neve újra a gamási nemesek és a tihanyi apát közötti birtokper irataiban kerül elő. A két évtizedes vitát lezáró 1414. évi határjárás kiindulópontja ismét Lelle temploma. A döntést el nem fogadó gamási nemeseket megrendszabályozó 1417. évi somogyi konvent jelentését, az 1426-os egyházi tized-

jegyzéket követően a falu neve hosszú időn keresztül nem jelenik meg a fennmaradt és ismert írásos dokumentumokban (*Horváth J. 1943.*).

Az 1536. évi adólajstromban Kis-Gamás, Péntekhely és Lelle (Lellye néven) együtt szerepel. A község ekkor az 5-6 adózó porta okán kimondottan kistelepülés lehetett (*Magyar K. 1988, Reiszig E. 2004.*). Arra nézvést, hogy ezt követően a XVII. század végéig Lelle a feudális korszak semmilyen dokumentumában nem szerepel, két nézet fogalmazódott meg. Az egyik szerint Lelle lakosságát a Dél-Balaton vidékén szakadatlanul folyó harcok kipusztították. Az esetleg életben maradtak pedig jobbnak látták a seregek mozgását biztosító Hadút környékéről biztonságosabb helyre menekülni, ezért nem szerepel már az 1544-ben készült dikajjegyzékben (*Horváth J. 1943.*). A másik álláspont szerint a település ekkor még nem semmisült meg, csupán török kézre jutván nem volt mit összeírni. Későbbi pusztulásának lehetőségét viszont az valószínűsíti, hogy az 1546-os török összeírásból is hiányzik, kivéve, ha nem Felső-Gamással együtt került a jegyzékbe. Mivel a Fonyód körüli harcokban 1555-56-ban mindkét Gamás elpusztult, Lelle is ekkor juthatott hasonló sorsra (*Hóvári J. 1988.*).

A falu ismételt benépesedése az 1690-es évek elején kezdődhetett meg. Az évtized elején készült összeírás szerint Lellén ekkor még mindössze öt házacská állt. Lakói földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoztak, egyéb, halászatra vagy szőlőtermesztési tevékenységre vonatkozó adatok nincsenek. Az évtized derekára a jobbágytelkek száma megduplázódott, a letelepedettek tevékenysége a halászattal bővült. Az évtized végi összeírás további fejlődésről tanúskodik. A szaporodó jobbágycsaládok mellett egy házatlan zsellér- és két kézműves családdal szaporodott a település. A Rákóczi-szabadságharc idején a térség a kuruc-labanc összecsapások színterévé vált, mely ismételten a teljes pusztuláshoz vezetett. Az elnéptelenedés nem szűkölt le egyetlen falura. Az 1715-ös összeírásban Lelle és a környező települések közül Boglár és Szőlőskislak sem szerepelnek. Az elkezdődött visszatelepülésről az 1720-as adatok tanúskodnak, mely szerint négy adófizető és egy nemes család lakta. A század közepére a földesurak birtokpolitikája következtében a jobbágyháztartások száma csupán nyolcra emelkedett, ám a zsellérháztartásoké ötvenre. A lakosság ekkor már tekintélyes állatállománnyal rendelkezett, s főként gabonatermesztéssel foglalkozott. A szőlőművelés terjedését reprezentálja, hogy már több mint ötszáz hordó bor után adóztak (*Tóth P. 1988.*).

A II. József által elrendelt katonai összeírás szerint Lelle (Löly) a környék legnagyobb és legfontosabb települése, területén 93 ház állt, s 125 család, 622 fő lakta. A folyamatos gyarapodás eredményeként a környék gazdasági és kereskedelmi központjává nőtte ki magát.

A XVIII-XIX. század fordulóján *Vályi Antal* (1799, p. 505.) Lelléről a következőket jegyzi le: „*Magyar falu Somogy Várm. Földes Ura B. Majtényi, és több Urak, lakosai katolikusok, fekszik Látrányhoz és Boglárhoz 1/2, Szemeshez 1, Karadhoz pedig 1 1/2 órányira, határja három nyomásbeli, földgye fekete,*

homokos, terem búzát, rozsot, kukoritzát, szőleje jó, erdeje nevedék, legelő és malom nélkül működik, piatza Veszprémben, és Kanizsán.”

A XIX. század derekára a település elérte fejlődése lehetséges csúcspontját, 1848-ban országos vásárjogot kapott, s ezzel – az I. Ferdinánd által kiadott oklevél tanúsága szerint – mezővárosi rangra emelkedett. A korabeli dokumentumok tanúsága szerint gazdasági pozícióját, központi szerepkörét – bár közigazgatási státusza változott – gyakorlatilag a második világháborúig megőrizte.

Fényes Elek leírása szerint „*Lelle, vagy hibásan Lölle, magyar falu, Somogy vármegyében, 708 kath., 15 ref., 18 zsidó lak., kath. fiókszentgyházzal. Kevés nádja, de jó földje és sok jó bora van. F.u. Jankovich Ferenc, és többen sokan. Ut. posta Szőlősgyörök*” (*Fényes E. 1851. 21. p.*)

Robbanásszerű változást a település életében a fürdőélet kibontakozása hozott. Az első villát 1896-ban dr. Lisznyay Damó Elemér építtette – mindenki csodálkozására – közvetlenül a vasút mellett, az ún. Bivalylegelőn. Ezt követően viszont szabályos építkezési láz tört ki. Alig több mint négy évtized alatt közel kétszáz villával, mellettük szállodával, panzióval, gyógyszertárral, református imaházzal, vízvezetékkel, újabb vasúti megállóval, gyarapodott a község, a balatoni műút megépítésével pedig további létfontosságú technikai eszközzel kapcsolódott az országos vérkeringésbe.

A századforduló táján a település lakóinak 97%-a még földműveléssel foglalkozott. Ám az ekkor fejlődésnek induló, majd megerősödő fürdőélet mind a község arculatát, mind a lakosság foglalkoztatottsági és képzettségi szerkezetét alaposan megváltoztatta. Az 1940-es évek elején a község „*lakóinak csak 1/3-da kisgazda, 1/3-da földműves-napszámos, 1/3-da iparos, kereskedő és egyéb*” (*Horváth J. 1943*). Lelle igazgatásában kilenc fő dolgozott, a postán hét, a vasútnál kilenc alkalmazott szolgált, két papja, öt tanítója, egy óvónője, három orvosa, egy állatorvosa volt a községnek. Számban és választékban egyaránt jelentős iparos réteg koncentráldott a településen. A legnagyobb kapacitás az építőiparban állt rendelkezésre (3 építési vállalkozó, 10, kőműves iparos, 40 kőműves segéd, 5 ács, 15 ács segéd). E réteg kialakulására a századfordulón meginduló, az 1920-as években felgyorsuló villa- és nyaralóépítkezések, nem kevésbé a település fejlődése adnak magyarázatot. Ugyanez a folyamat adott munkát nemcsak a létesítés, de a működtetés időszakában is a 27 főt számláló egyéb szakiparos körnek (asztalos, bádogos, esztergályos, vízvezeték-, villanyszerelő, műszerész, géplakatos, szobafestő, kárpitos). A kereskedelmi, vendéglátási, élelmiszeripari szolgáltató szektort (vendéglős, kifőző, szikvízgyáros, szeszfőző, hentes és mészáros, fűszerkereskedő, tejcsarnokos, dohányárus) 42 vállalkozó, az egyéb szolgáltatást (szabó, fodrász, cipész, fényképész) 34-en képviselték. A vízi élet fejlődése okán telepedhetett le a két hajóács (*Horváth J. 1943*). Lelle lassan a Balaton déli partjának legjelentősebb üdülőközpontja, elsősorban az értelmiség és a társadalmi elit kedvelt tartózkodási helye lett.

A második világháborút követően Siófok lendületes fejlesztéséig a déli part legnagyobb vendégforgalmát bonyolította le, főként a szakszervezeti beutaltak által a szociálturizmus legjelentősebb üdülőcentrumává vált. A minisztériumok, nagyvállalatok, társadalmi és szakszervezetek legjelentősebb felnőtt, családos és gyermeküdülőinek száma elérte a félszázat. Az 1960-as évek végére négyezer feletti lakosság száma és központi szerepköre okán Balatonlelle a hatodik helyet foglalta el Somogy megye erősen fejlett községei között. Az 1970-es évek elején már nyilvánvaló volt a település gazdasági szerkezetének jelentős átalakulása. A mezőgazdaságban alkalmazottak száma már nem érte el a keresők egynegyedét se, háttérbe szorulásával az idegenforgalom, a vendéglátás, valamint a hozzájuk kötődő egyéb szolgáltatások váltak meghatározóvá (*Takács É. 1988*).

Határkönek tekinthető a település történetében Boglár és Lelle összevonása (1979), az így létrehozott nagyközség városi rangra emelése (1986), majd a szétválás a városi rang megtartása mellett (1991). A visszaszerzett önállóságot Balatonlellén mégis harangzúgás kíséretében hirdették ki. A település lakossága ugyanis mindvégig hátrányosnak ítélte meg az egyesítést. Az érzetet a statisztikai adatok is alátámasztják. A szétváláskor Lelle a burkolt közutak, a kiépített járdák hosszában messze elmaradt Boglártól. Bölcsőde és géppel tisztított közterület csak Bogláron volt. Bár a statisztikai évkönyv szerint Lellén a kiépített csatornahálózat hosszúsága 31,9 km, Bogláron pedig 21,4 km volt (Somogy Megyei Statisztikai Évkönyv 1992), 1985 és 1991 között Bogláron 31 utcában Lellén 6 utcában építették ki a szennyvízcsatornát, összességében Boglár 75-80%-ban, Lelle 20-25%-ban élvezhette e szolgáltatást. Gázvezetékét Bogláron 41, Lellén pedig 27 utcában fektettek le (*Ambrus J. 2008*,).

A rendszerváltást követően a privatizáció, az állami tulajdon önkormányzati kézbe adása, a kárpótlások, az ipari és a mezőgazdasági termelő szövetkezet felbomlása, a Balatonboglári Borgazdaság privatizációja, reorganizációja jelentős mértékben átrendezte a tulajdonosi és foglalkoztatottsági szerkezetet. Ezzel egyidejűleg két ellentétes irányú folyamat játszódott le. A beáramló új tőke, az egyéni vállalkozási lehetőségek kibővülése jelentős mértékű fejlődést, ellátási kapacitást eredményezett, miközben meglévő kapacitások ellehetetlenülését, erodálódását, értékek oktalan pusztulását is indukálta. Következményei a város arculatát – elsősorban az üdülővezetben – pozitív és negatív irányba egyaránt befolyásolták. A mérleg egyik serpenyőjében lévő, gombamód szaporodó apartmanházakkal, magánüdülőkkel, átépítéssel, modernizáció eredményeként létrejött panziókkal szemben (Móló sétány, Napsugár u., Orgona u., Tó u.) a másik serpenyőben a deprimáló látványt nyújtó, omladozó, pusztuló szállodák, egykori minisztériumi és magán ingatlanok állnak (Köztársaság u., Honvéd u.). E folyamat ma is tart. A központi belterületen az amortizálódással szemben inkább a lakóingatlanok bővítése, átépítése, modernizációja érzékelhető a fizetővendég szolgáltatásra alkalmassá tétel érdekében.

2. A beépített belterület változásai

A város területének első térképi ábrázolásán, a II. József által elrendelt első katonai felmérés térképén jól látható, hogy a település magja a két történelmi út mentén alakult ki. Beazonosítható a Nagy-út – a mai Kossuth Lajos utca –, a tőle nyugatra lévő Szövetség utca, valamint az egykori Sziget-Szádra települt Tabáni út északi részének nyomvonala is (2. ábra). A későbbi katonai felmérések tanúsága szerint a lakhatási céllal beépített városmagot ez a két, a tóra megközelítőleg merőleges, a délre fekvő magasabb földfelszínnek (Tóthegy, Kishegy, Várszói hegy) felé futó utca képezte.

A városmag illetően kialakulása – kétszeri pusztulás után is – egyszerű természetföldrajzi okokra vezethető vissza. A Gamási hátnak is nevezett löszhátat – mely az állandó lakhely kialakítására az egyetlen víz közeli rész volt – keletről és nyugatról egyaránt mocsaras, lápos berkek fogták közre.

2. ábra: Balatonlelle az első katonai felmérés térképén

Forrás: Első katonai felmérés

A második katonai felmérésen a markánsan kirajzolódó két központi utca mellett a kelet-nyugati irányú átkötések (a jelenlegi Dobó Katalin és a Petőfi utcák) nyoma, a délkeleti részen a kiépülőben lévő, Tabánnak nevezett településrész jól látható. E tekintetben a harmadik katonai felmérés hozadéka a beépítettség aprólékosabb ábrázolása mellett a település későbbi, nyugati irányú terjeszkedését meghatározó nyom- és határvonalak, ekkor még dűlőutak (észak-déli irányban a mai Arany János, Vágóhíd, Kölcsey, kelet-nyugati irányban a Gárdonyi Géza, Jánoskerti és Szent László utcák) nagy pontosságú kirajzolódása (3. ábra).

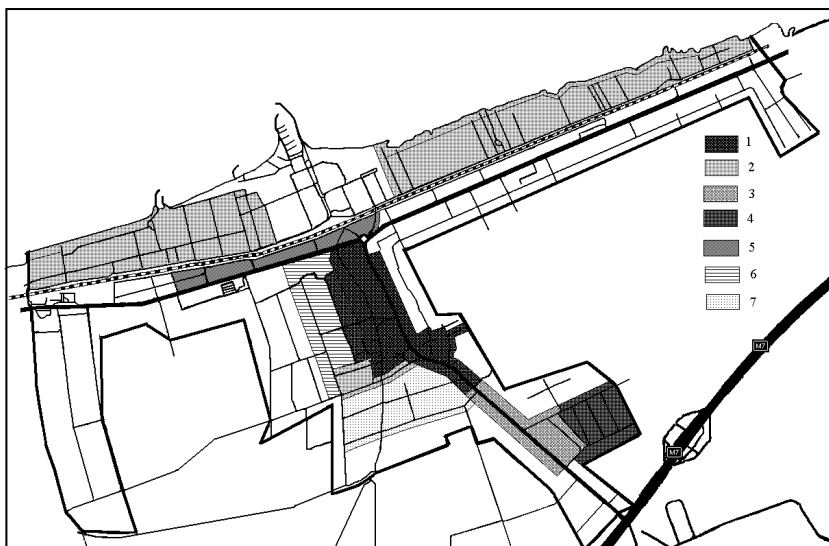
3. ábra: Balatonlelle a harmadik katonai felmérésen
 Forrás: Harmadik katonai felmérés

Az 1890-es évek elején tehát Lelle jószerivel két utcából állt. A fürdőélet beindulása, fejlődése által okozott gazdasági, szolgáltatási szerkezetváltás érthetően tette vonzóvá a letelepedést több szakma mesteremberei számára. A letelepedési szándék, a belső szaporulat okszerűen járt együtt az építési telkek iránti kereslet megnövekedésével. Az első jelentős parcellázásra a vasúttól északra, a kialakuló üdülőtelepen 1897-98-ban, a község magterületén 1903-ban került sor. Ez követően újabb és újabb építési telkek kijelölésével több ütemben kezdett terebélyesedni a falu (4. ábra).

A folyamat eredményeként a település morfológiai jellemzői, társadalmi, gazdasági szerkezete jelentős mértékben megváltozott. Az egykori szántó-vető, majd szőlő-és gyümölcsstermelő agrárfaluból – az 1928-ban elnyert „gyógyfürdő” cím tanúsága szerint – üdülőfalv lett. A település történetének első kutatója, feldolgozója az 1940-es végek elejének Lelléjét a következőképpen látta: „A magyar tengernek, a Balatonnak egyik leglátogatottabb, legkedveltebb helye ma Lelle. A boglári határtól a balatonszemesi határig terjedő villasora, a szép és stílusos villák, ezeknek parkjai, s közvetlen a Balatonnal érintkező strandjai, sétányai, 28 modernül berendezett penziója, kiépített utai, sétányai, villanyvilágítás, vízvezetéke, két községi strandfürdője, teniszpályái, kertmozija, szórakozóhelyei, két vasútállomása, hajóállomása, s a Balatonnak kellemes, bársonyos homokja mind-mind világfürdő benyomását kelti. A további fejlődéshez is minden lehetőség adva van.” (Horváth J. 1943).

A második világháborút követő évtizedben a község beépített területén jelentős morfológiai változás nem történt. Az üdülőövezetben 1948-ban épült fel

a község második nagykapacitású SZOT-üdülője, majd a Művelődési Minisztérium hasonló célú létesítménye. A megnövekedett üdültetési igényeket az állami, szakszervezeti tulajdonba vett, már meglévő ingatlanok bővítésével, átalakításával elégítették ki.

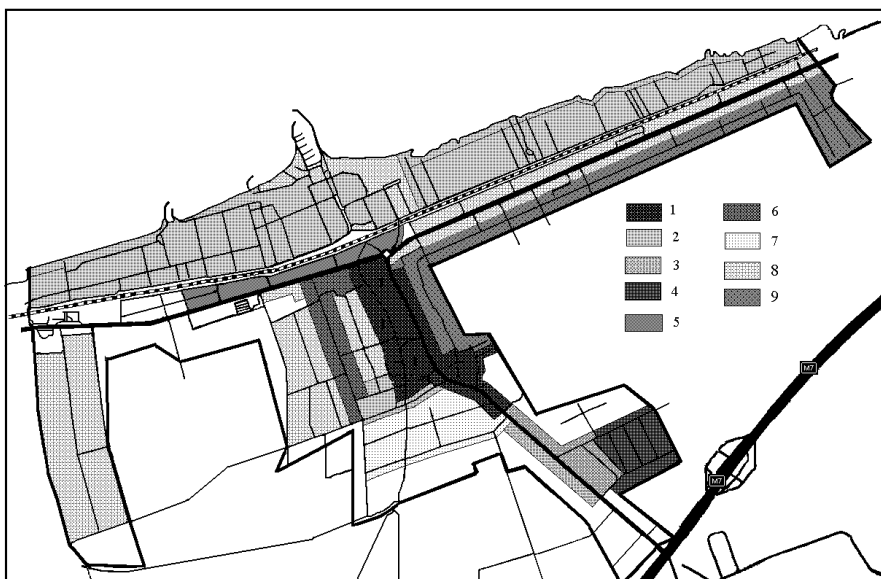

1 = a település történelmi magja; 2-7 = az egymást követő parcellázások szakaszai 1897-1940 között

4. ábra: Balatonlelle lakhatási, pihenési céllal beépített területének változásai a XIX. század végén, a XX. század első harmadában a jelenlegi belterületen
 Forrás: Szerk.: Borsos Á.

A község fejlődésének újabb lendületet az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején elkészült központi, illetve az arra épülő megyei, helyi fejlesztési terv végrehajtása adott. Az 1960-as években először a település Boglár felé eső részén, az Úszói rétek nyugati és keleti oldalán jelöltek ki új utcákat családi házas beépítésre szánt telkekkel (Munkácsy, Úszó, illetve Vágóhíd, Lékai utcák), majd a városközpontban a szalagtelkes, fésűs beépítésű Arany János és Szövetség utcai teleklábak nyomvonalában telekmeosztással alakították ki a Hunyadi János utcát. A Boglárral határos településrészt (Munkácsy, Úszó utcák, a rekreációs övezetnek szánt Erdősor) a városmagtól északon tekintélyes nagyságú ipari, kereskedelmi, szórakoztató, rekreációs övezet, illetve délen az Úszói rétek választja el. Az 1970-es évekhez kötődik a Rákóczi út (a 7. számú főútvonal településen átmenő szakasza) intenzívebb beépítése. Az 1980-as években kezdődött meg a településmag keleti oldalának kiépítése lakó és vendégfogadó funkciókat is ellátó családi házas és többszintes, tetőtér beépítéses, villaszerű létesítményekkel (Takács Sándor u.), illetve a kimondottan városias beépítésre jellemző Sorház utca, mely nevét is a morfológiai jellegzetességétől kapta. Ezzel

párhuzamosan indult meg keletre, Balatonszemes felé a települést kettészelő 7. számú főútvonalától délre a rekreációs és üdülőövezetnek szánt Mátyás király utca beépítése, ahol még az 1990-es években is alakítottak ki új telkeket (5. ábra).

1 = a település történelmi magja; 2-7 = az egymást követő parcellázások szakaszai 1897-1940 között
8-9 = telekialakítások, beépítések 1960-t követően

5. ábra: Balatonlelle beépítettségének változásai az 1960-as évek után a jelenlegi belterületen

Forrás: Szerk.: Borsos Á.

3. Balatonlelle napjainkban

3.1. A város jellemző adatai

Magyarország közigazgatási helységnévkönyve 2012. január 1. adatai szerint Balatonlelle a 328 magyar város rangsorában a közigazgatási terület nagyságában (43,23 km²) a 223., a lakosságszámot tekintve (4735 fő) a 250., a népsűrűséget véve alapul (109,53 fő/km²) a 192. helyen áll. Somogy megye 16 városa között ugyanezen mutatók alapján a 10., illetve a 8-8. rangsorban.

A város területének 12,6%-a (5,43 km²) belterület. A belterületen a 2001-es népszámlálás adatai szerint 1927 lakás (a külterületen további 64), 2582 nem lakott és 4 lakott üdülő volt. 2012-ben számított adatok szerint mintegy 2361 lakás és 2610 üdülőegység lehetett. Mindkét érték esetében erős bizonytalansági tényező, hogy a 2001-es népszámlálás óta azonos szempontok szerint teljes

körü adatfelvételle nem került sor, az adatok továbbvezetésének alapja az új építésekről készített önkormányzati jelentések (e sorok írásakor a 2011. évi népszámlálás adatai még nem ismertek). Torzítást eredményez, hogy az üdülőtelepen az utóbbi évtizedben nyilvánvalóan nyári pihenési céllal épített apartmanházak kivitelezési, használatba vételi engedélyének kiadása az állandó lakásokra vonatkozó szabályok szerint történt, azokat lakásként jelentették a KSH-nak, nem egynek a vételére – a beruházótól kapott információ szerint – a kedvező, állami támogatású lakásépítési, lakásvásárlási kölcsön igénybe vételével került sor. Ezek száma meghaladja a 200-250-et is. Hasonlóképpen bizonytalansági tényező az esetleges külterületi lakásmegszűnések ismeretlen volta.

A belterületi létesítmények közé ékelődnek be az áruházak, a szállodák, a közintézmények, a parkok, azok peremén, az ifjúsági építőtábor, a Fortuna üzletsor, a nyári időszakra a cirkusz számára fenntartott terület, az új köztemető megnyitásával kegyeleti parkká átminősülő régi temető, a belterületi határon kívül az új ipartelep, illetve köztemető. A várost – megközelítőleg a Balaton partjával párhuzamosan – kettészeli a 7. sz. főközlekedési út, illetve a vasút. Ez utóbbi egyben a városban belül az üdülőövezet déli határa.

Balatonlelle intézményhálózata – még az alapfokú ellátás szempontjából is – hiányos. Nincs bölcsődéje (talán 2013 novemberében már lesz), erős megszorításokkal beszélhetünk szakorvosi ellátásról. (Van ugyan gyermekorvosi, fogászati szakrendelés, de heti egy órában rendel az ortopéd szakorvos, a hét négy napján egy-egy órában a traumatológus. Van házi orvos, aki rendelkezik szülész-, nőgyógyász szakvizsgával.) Van mentőállomás, de nincs éjszakai és hétvégi orvosi ügyelet. E funkciót Balatonboglár biztosítja. A klasszikus középszintű szerepköröket ellátó intézmények közül az igazgatási, rendészeti jellegűek mind hiányzanak, nincs középfokú oktatási intézmény, mozi, sportcsarnok. Az egyetlen, meghatározó jelentőségtöbblet, helyi energia, ami Balatonlellét városi rangra emeli a Balaton, a reá épülő fürdőélet, a turizmus, a vendéglátás, a hozzá kötődő rendezvénystruktúra. Ez azonban időszakos.

3.2. A Beépítettség jellegzetességei

A beépítettség jellegét alapvetően befolyásolta – és befolyásolja ma is – a település történelmi, gazdasági múltja. Annak ellenére, hogy a vidék – mint már arról szó volt – hatezer éve emberek által lakott volt, a jelenlegi városi belterület még négyszáz éves sincs. Mind a török hódoltság, mind a Rákóczi-szabadságharc idején ugyanis elnéptelenedett. Lakói elpusztultak vagy elmenekültek. Az ismételt betelepülés – mint arra már történt utalás – 1716-ban kezdődött el, s 1720-ban is csak három, Látrányból áttelepült család lakta (Tóth P. 1988). A betelepülés a többször elpusztult település helyén, a Szent Kristóf székesegyháztól délre, a délnyugati irányba futó Hadút és a délkeleti irányú Sziget-Szád mellett kialakított telkeken kezdődött meg. E tekintetben a település

magja útifalu típusú lehetett. A település jobbágyfaluként éledt újra, s mert földesurai később a majorsági gazdálkodást preferálták, így viszonylag kevés házas jobbágytelek kialakítására került sor a város jelenlegi belterületén. A katonai felmérések tanúsága szerint a keleti rész (a mai Kossuth Lajos utca) a szalagtelkes lápi falu jegyeit, a nyugati rész (a mai Szövetség utca) a teleklábban elterülő inkább bozót, mint szálerdő ellenére, az erdőfalu és a kétbeltelkes falu sajátos keveredését mutatja. Mindkettőre a fésűs beépítés a jellemző. A növekedés következtében később többutcás szalagtelkes alaprajzúvá formálódott, szinte pontosan követve a *Mendöl Tibor* által leírtakat („A falu utólagosan nyitott utcái természetesen a korábbi külsőség rovására nyitattak, a belső legelő vagy szántóföld területéből. Az újonnan nyitott utcák rendszeren egykori dűlőutak” (1963)). A két utca közötti rész – 1-2 porta kivételével – szintén fésűs szalagtelkes beépítésű. Ez a telektípus konzerválódott a XIX. század végéig. Mi több, a szalagtelkek dominanciája – a vízparti villasort kivéve – a későbbi, a XX. századi telekosztásokban is megmaradt. Ennek egyik oka a már kialakult telekszerkezethez igazodás lehetett. A másik, hogy a lecsapolt vízenyős területeken, a művelési ágból kivont részeken a megerősödő fürdőkultúra és az idegenforgalom, illetve a szőlőművelés kibontakozása okán bekövetkezett gazdasági és társadalmi szerkezetváltás miatt a paraszti gazdálkodásra jellemző beltelkes mezőgazdasági termelés felett eljárt az idő. Felerősítette ezt a telekkialakítási szisztémát a majorgazdaság háttérbe szorulása, a külterületekről a szolgáltató ágazatok felé orientálódó, valamint a helybeliekből kialakuló és az idegenből betelepülő iparos, kézműves réteg, a kialakuló értelmiségi, tisztviselő réteg letelepedési igénye is.

A város építészeti arculatát *Farkas Ferenc* (1973) *Somogy köszöntése* című írásában jellegtelennek minősítette, olyannak, mely nem különösebben őrzi a megye hagyományait. *Paál László* vitatja ugyan a zeneszerző álláspontját, főként, hogy egy üdülőfalutól elvárható lenne a XIX. századi népi-paraszti építkezési stílusok átmentése, de a jellegtelenséget – kimondva kimondatlanul – maga is megerősíti. Azt ugyanis szerinte is nehéz lenne megfogalmazni, mi több, hozzáteszi: „Az utóbbi években emelt nyaralók ... cifraságukban, különleges megjelenésre törekvésükben hasonlítanak egymásra” (2002). A megállapítás szerintem nem kizárólag az üdülőtelepi nyaralókra vonatkozik. A lakóövezeti (a vasúttól délre eső) településrész szinte valamennyi új vagy jelentősen átalakított épületére, különösen a Takács Sándor, a Mátyás király utcákra is ráillik. Sokkal találóbb Balaton-lellére is *Csapó Tamás* értékítélete a magyar városok 1990 utáni családi házas beépítési gyakorlatával kapcsolatban: „sok helyen egymástól teljesen eltérő formájú, nagyságú, elrendezésű lakóházak épültek, gyakran teljesen ízléstelen módon. Gyakran előfordul, hogy egy utcában egymást követi az itáliai, majd az alpesi, végül egy tipikus magyar kontyolt tetős falusi jellegű lakóház” (2005).

Ami a belterületi lakónegyed (tehát nem az üdülőtelep) globális áttekintése alapján – *Csapó Tamás* (2005) tipológiáját véve alapul – megállapítható:

1. Domináns jegy a hézagos beépítés. Ezen belül a múlt század 50-es, 60-as éveiben épített szolid, négyzet alapú, sátozott, a közelmúltban épített hivalkodó, esetenként ízléstelen, egyes elemeiben villára emlékeztető családi házak, a kimondottan falusias jellegű, fésűs beépítésű, az utcafrontra merőleges hossz tengelyű nyeregvetős lakóházak a legelterjedtebbek. Találkozhatunk még ez utóbbiak különböző megoldással átalakított változatával (pl.: parapet-emeléssel tetőtér-beépítés, utcafronttal párhuzamos hossz tengelyű bővítés). A kisvárosias hézagos, földszintes formáció a település két legrégebbi részében, a Kossuth Lajos és a Szövetség utcákban jelenik meg néhány esetben, ritka kivétellel. A 7-es számú főközlekedési útvonal városi szakaszát kivéve általános a sűrű beépítettség. Ez részben a telekkialakítás (keskeny, hosszúka, téglalap alakú telkek), részben az eredetileg fésűs beépítésű lakóházak átépítésének, bővítésének számlájára írható. A lazább, kertvárosi jelleg még a legújabb beépítések esetében sem tapasztalható.
2. Egyáltalán nem jellemző a városias horizontális zártság. Ilyen megoldással néhányszor, a város különböző pontjain, egy-két esetben éltek a beruházók. Jelentősebb, összefüggő övezetet, sort így sem alkotnak, terjedelmük néhány, legfeljebb 10-12 lakásnyi, pl.: a Rákóczi út 54. és 60. alatti sorház, a Rákóczi út és a Vasút utca által határolt mediterrán átriumház, a Vágóhid utca 2-8. alatti sorház, illetve a beépítési mód nevét viselő Sorház utca egy része.
3. A városias beépítésre leginkább jellemző vertikális tagoltság szintén nem jellemző. A vegyes (lakás, szolgáltató egység és üzlet) funkciójú mediterrán átriumház kivételével mindössze az általános iskola épületére, a műszaki áruháza, néhány lakóháza korlátozódik. Magas viszont a tetőtér-beépítéses formáció aránya. E kategóriába tartozik a polgármesteri hivatal is.

3.3. Balatonlelle funkcionális szerkezete

A város *Paál László* szerint három fő övezetre tagolódik. Az első a vasútvonaltól északra eső rész, melyet ma már külön KRESZ-tábla is jelöl, az üdülő-övezet. A második „a vasútvonaltól délre húzódik, a Petőfi utca, a Tabán köz, a Takács Sándor, a Mátyás király utca által határolt területet foglalja magába. Azaz a város belterületét, lakóépületekkel, közintézményekkel, üzletekkel. És minden, ami ezen kívül esik, a III. övezet részét képezi. Itt húzódnak a falu hajdani paraszti utcái, bennük elszórtan az egykori népi építkezés nyomait viselő, de jelentősen átalakított, nyeregvetős házakkal. Ebben a zónában kaptak helyet, az irmapusztai út mellett azok a vállalkozások, kézműipari műhelyek, melyeknek működése az alkalmazott technika miatt zavaróan hatna az üdülőtelepülésen pihenőkre” (*Paál L. 2002*).

Az elhatárolás, a tartalmi jellemzés egyaránt aggályos. A második zóna nyugati határa nincs definiálva, így nem tudni, hogy a Balatonboglárral szomszédos utcák (Munkácsy, Úszó utca, Erdősor) hova tartoznak. Ráadásul a Petőfi utca a Vágóhid utcánál ér véget, mely az említett településrésztől 1-1,5 km-nyire van, ám a Petőfi utcát meghosszabbító Szélső utcától északra esnek. Hasonló a helyzet az ellenkező, a keleti oldalon a Takács Sándor és a Mátyás király utca közé eső Hársfa utca esetében. Helytelen a második övezetet a város belterületével azonosítani, hiszen az Ipartelep és a MAORT-telep kivételével mindhárom övezet a belterületre esik. Pontatlan a tartalmi meghatározás is. A második övezetben 15 helyütt telephelyengedélyhez kötött ipari tevékenység folyik, itt található a város legnagyobb ipari vállalkozása (PHT-Print Kft.), ide ékelődik be a Hibiscus Faiskola is. A város belterületére eső harmadiknak nevezett zónában kevesebb a telephelyengedélyhez kötött tevékenység. Problémás a Mátyás király utca második övezetbe sorolása. Ott ugyanis egyetlen közintézmény, számottevő kapacitású üzlet, étterem, presszó nincs. Jellegzetesen a funkciójában még nem stabilizálódott, városszéli, átmeneti, zömében lakófunkciójú, ám a rekreációs övezet maradványait (állandó tartózkodásra alkalmatlan, bodegaszerű építményekkel) őrző utca, a létesítmények közel felében fizetővendég szolgáltatással.

A város funkcionális szerkezetét annak ellenére nem könnyű bármely tipológiai rendszer (*Mendöl t. 1963, Becsei j. 1983, Beluszky P. Csapó t. 2005*) standardjai szerint megrajzolni, hogy a település funkciói – annak mérete miatt – leltárszerű pontossággal mennyiségi és minőségi jegyek mentén számba vehetők. A nehézség oka a tény, hogy Balatonlelle az a típusú kisváros, melynek egy kivételével (üdülési központ) jószerivel nincs is városi szerepköre, valamint az a kettősség, hogy időszaktól függően az épületek, a háztartások funkciója, a szolgáltatások mennyisége és minősége, vonzáskörzete, térszervező ereje egyaránt változik.

A települési funkciók szóródásának vizsgálata alapján Balatonlellére általánosságban ráillik a megállapítás: „az övszerű tagozódás egyszerűbb, pl. nincs city. Helyette egy olyan funkcionális magot találunk, amely lényegében még mindig lakónegyed öv, de magában foglal bizonyos munkahelyeket is” (*Mendöl T. 1963*). Árnyalják a képet *Csapó Tamás* (2005) tipológiájának tézismondatai: „nem jelenik meg mindegyik funkcionális öv/terület, és a különböző szerepkörű városrészek nem válnak el mindig élesen. A város-sok beépített területén belül dominálnak a lakóterületek, vagyis a belterületen belül jóval nagyobb a lakófunkciójú területek aránya, mint a más szerepkörűek”. Viszont jelen vannak az új típusú periférikus bevásárlóközpontok, a LIDL, az ALDI és a Penny Market, a város központjában pedig az Interspar.

Balatonlellén ez a funkcionális mag a Kossuth Lajos utca, ahol a 2012. évi nyilvántartás szerint 13 kiskereskedelmi egység, 1 állandó és 2 időszakos működésű vendéglátóhely, 20 fizetővendéglátó-hely működik, 47 szobában 107

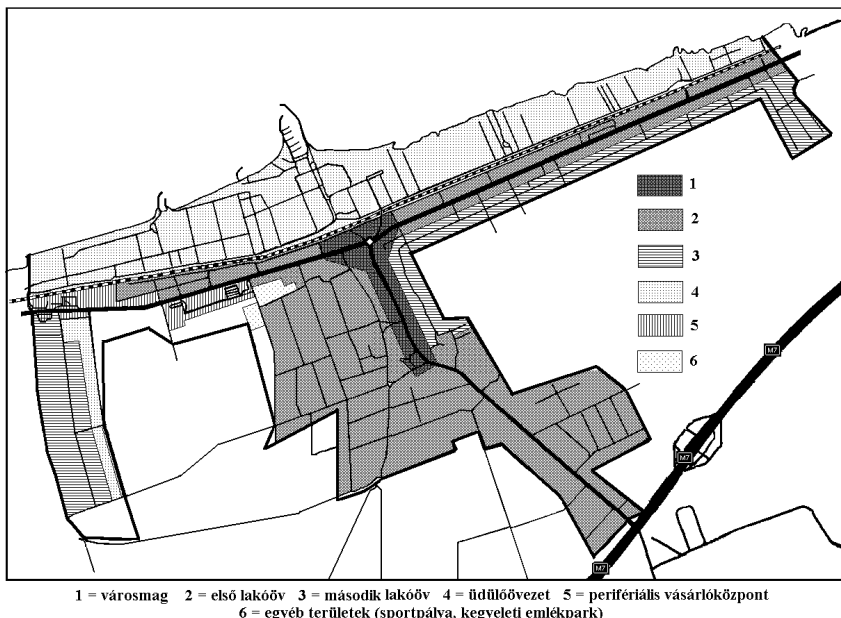
férőhely kapacitással, 2 telepen engedélyköteles ipari tevékenységet folytatnak, de működik itt fodrász, kozmetikus, virágkötő, látszerész stb. Az utca végpontjain található két funkcionális együttessel ez a szerkezeti egység tekinthető a település magjának. Az északi a kulturális, egészségügyi, egyéb (postai, pénzügyi) szolgáltatási, a déli pedig az igazgatási, rendészeti, hitéleti, oktatási alközpontja a városnak. Ez a funkcionális egység azért sem tekinthető még kvázi CBD-nek sem, mivel közöttük központi funkciót ellátó szervezet, intézmény nincs, csupán a helyi igények kiszolgálására hivatottak. *Paál László* (2002) e két funkcionális együtttest a város önálló centrumaként kezeli, akárcsak az egy-kétezer négyzetméter területű Holiday Parkot, a gyerekek kedvenc szórakozóhelyét, vagy a Szent István teret és környékét. Méreteik és egymásba épülésük miatt azért túlzás, mivel a Kossuth utca két végpontja közötti távolság 7-800 méter lehet. A kedvenc „meeting point”, a Szent István tér és a Holiday Park pedig egy lényegesen nagyobb egység, az üdülőövezetbe tartozó komplex turisztikai központ része. E területen, melyet délről a vasútvonallal, keletről a Hortenzia utca, Nyugatról a Móló sétány, északról a Balaton határol, az üdülés, a rekreáció, a szórakozás, a vendéglátás, a „suvénir- és shopping”-típusú bevásárlás számtalan helyszíne és lehetősége kínálja magát nem csupán az ide látogató idegenek, de a város állandó lakossága számára is. Nem mellesleg ide települt át a város központi rendezvényparkja is.

*A városmagot két oldalról (délről és nyugatról) fogja körbe a sem funkcionálisan, sem architektúráját illetően nem egységes első lakóövezet. Az építészeti tarkaságra a korábbiakban már történt utalás. Az alapvető funkcionális különbség a lakóházak egészének vagy egy részének idegenforgalmi hasznosításából fakad. A belterületen egyetlen utca sincs, ahol fizetővendég szolgáltatást az önkormányzat ne regisztrált volna, ám azok százalékos aránya nagy szóródást mutat. A legnagyobb értékmutató a városmagot keletről határoló, s szerintem a második lakóövezetbe tartozó Takács Sándor utcában (83,3%), a legalacsonyabb a város déli határában fekvő Jókai utcában tapasztalható (4,3%). 60-80% közötti érték jellemző az övezet nyugati és középső utcáira. A Petőfi utcától délre eső részben (mely *Paál László* szerint már a III. övezet (2002)) a kínálati arány többnyire 20-40% között mozog, bár ettől alacsonyabb és magasabb értékre egyaránt van példa (Szent László utca – 16,2%, Fácán utca – 12,5%, Mező utca – 11,1%, illetve a Kert utca – 52%).*

Az első lakóövezet északnyugati sarkában található – ha méreteiben, kínálati gazdagságában nem is vetekszik a közép- vagy nagyvárosokéval – a település perifériális vásárlóközpontja, szubcentruma. Ide települt a CBA, a LIDL, az ALDI, a Penny Market áruház, a McDonald's gyorsétterem. Ebben az övezetben működik a nyári időszakban a városi stílusban kiépített, bazárszerű Fortuna üzletsor, nyugati traktusában pedig a Nemzeti Nagycirkusz.

A város nyugati részében, észak-dél irányú keskeny sávként alakult ki a második lakóövezet egyik traktusa. Határa a Balatonboglárral egybeépült Mun-

kácsy Mihály utca, melynek csak keleti házsora tartozik Balatonlelléhez, a nyugati már Balatonboglár. Ide sorolódik az Úszó utca, az Erdősor, bár ez utóbbi inkább üdülőövezeti jelleget mutat (6. ábra). E városrészben a kereskedelmi, vendéglátóipari szolgáltatás 1-2 egységgel van csupán jelen, miközben a lakóházak 66,1% fizetővendég-látó helyként működik, összesen 120 szoba 253 ágyas kínálatával

6. ábra: Balatonlelle funkcionális övezetei

Forrás: Szerk...: Borsos Á

A keleti oldalon a legújabb építkezések eredményeként kialakult Takács Sándor, Hársfa és Mátyás király utcák képezik az öv másik traktusát, a már leírtak okán. A településrészt a lakó- és idegenforgalmi funkciótól (715 szoba, 1510 ágy kínálat) eltekintve az egyéb funkciók (alapellátó kereskedelmi, egyéb szolgáltatási létesítmények, közintézmény) szinte teljes hiánya jellemzi, és építészetiileg is lényegesen eltér az első lakóövtől.

A szálláskapacitások kihasználtsága mindhárom övezetben szezonális, a rövid 2,5-3 hónapos üdülési időnyen kívül elenyésző. A három övezet kereskedelmi egységeinek 22%-a, a vendéglátó létesítmények 45%-a szintén időszakosan működik.

Önálló funkcionális szerkezeti elem Balatonlellén a város többi részétől vasútvonal által elválasztott üdülőövezet. Mintegy 5 km-nyi partszakaszából 2 km kibetonozott, védművel ellátott része a strandolás lehetőségét biztosítja. Az jobbra náddal benőtt élővizes partszakaszokat a keleti oldalon a szakszerűtlen

antropogén beavatkozások sebei tarkítják. A tópartra futó zsákutcák egy részénél spontán kialakult vagy kialakított szabad fürdőhelyek, illegális stégek, stégszerű tákolmányok is fellelhetők.

Az üdülőövezet eredeti beépítettsége kimondottan laza, nagy, fás, parkos villasor volt. Ezt szabdalták fel az első ütemben az 1950-es években új telekkialakításokkal, telkeken belüli beépítésekkel a vállalati, szakszervezeti üdülőépítések, a második ütemben, az 1970-es években megjelenő társasüdülők. Létesítésük a zöldterületek, szegényes formaviláguk (panelszerű tömb, illetve észak-déli hossz tengelyű szalagházak) a parti sáv látványértékét csökkentette. Az 1990-es években bekövetkezett privatizáció, a szakszervezeti, a vállalati, intézményi üdültetés leáldozása újabb építkezési bummot indukált. Eredményeként családi nyaralók, magáncélú és kereskedelmi hasznosítású villaszerű épületek, panziók, a legváltozatosabb (28-80 m²-es) alapterületű lakásokkal társasházak épültek s épülnek ma is. A többszintes beépítés aránya lényegesen meghaladja a városmagét és a lakóövezeteket. Külső megjelenésük egy-két kivételtől, a Vasút sétánytól és a Köztársaság út nagy részétől eltekintve színes, változatos, ám stílusuk, építészeti megoldásaik rendszertelen, tarka összevisszaságát ellentételezni nem képes.

Balatonlellén a *zöldterületek* több típusával találkozhatunk. A legáltalánosabbak a lakó- és üdülőtellek előkertjei és a művelt udvari részek (virágos- és konyhakert, telepített pázsit, gyümölcsfás, díszcserjés területek). Jelentős méretű a várost mintegy 5 km hosszan átszelő vasúti pályatest füves védterülete. A legkiterjedtebb egybefüggő zöldterület a szabad strand, ahol számtalan, kisebb-nagyobb vendéglátó egység, ajándéktárgy és strandcikk áruda működik a nyári szezonban. A városban három rendezett park található. Kettő a Rákóczi út és a városmag találkozásánál, a harmadik az üdülőövezetben a Móló sétány és a Hortenzia utca közé eső szakaszon. Itt található a már említett városi rendezvénypark.

4. Összegzés

A jelenlegi Balatonlelle, az ötezer lélekszám alatti város (törpeváros, faluváros), a már hatezer évvel ezelőtt is emberek által lakott helyszínen, többszöri teljes elpusztulás után a XVII. század első éveiben kezdett el ismét benépesedni. A település kialakulásában ekkor is a meghatározó természeti tényező az életfeltételeket és a védelmet egyaránt biztosító Balaton, annak kiterjedt mocsár- és lápvilága, a belőlük kiemelkedő löszhátak voltak. Emellett nem kevesebb szerepet játszottak az antropogén hatások történelmi előzményei, a római Hadút, az azt keresztező, abból leágazó másik főút, melyek találkozásánál már a XI. században székesegyház állt. Az újra benépesedő útifalu a gazdálkodási mód váltásából is fakadóan többutcsás, szalagtelkes faluvá nőtte ki magát. Ez a morfológiai szerkezetet a XIX. század végéig megőrizte, s az üdülőtelep kivételével a

település fizikai növekedését a későbbiekben is döntő mértékben befolyásolta. A XIX. század végén kialakuló, majd megerősödő fürdőkultúra a település morfológiai jegyeiben, gazdasági, foglalkoztatási, lakossági szerkezetében mélyreható változásokat eredményezett. Az elsősorban földművelésre, szőlő- és gyümölcsstermesztésre szakosodott faluból a XX. század végére üdülőváros lett.

A település jelenlegi állapotában magán viseli a kisvárosok morfológiai jegyeinek egy részét (hiányzik a city, a funkcionális övezetek nem válnak el egymástól élesen), azzal a különbséggel, hogy itt a periférikus bevásárlóközpont már kialakult. A beépítettség horizontális és vertikális jegyei – a szép számú kivétel ellenére – összességében egyértelműen a falusi jelleget mutatják. Az épületek formája, stílusa rendkívül vegyes. Az egyes funkcionális övektől az üdülőövezet jól elkülönül, hasonló biztonsággal határolható körül a városmag is. A lakófunkció azonban – az üdülőövezet kivételével – valamennyiben dominál.

A lakóövek funkcionálisan kétarcúak. Az üdülési szezonban elsődleges funkciójukká az idegenforgalmi ellátás válik. Az idegenforgalomnak alárendeltetik a kereskedelmi és vendéglátóipari szolgáltatás is, akár az egységek településen belüli szóródását, akár az üzemeltetés jellegét (állandó vagy szezonális) vizsgáljuk. Az egyébként középfokú funkcióval szinte nem rendelkező, alapfokú funkciókban is intézményhiányos településnek ez az egyetlen jelentőség-többlete, helyi energiája, mely a városi rangot indokolja.

Irodalom

- AMBRUS J. (2008): Volt egyszer egy Boglárlelle. Kaposvár, Vupe 2008 Kft. 52 p.
- BECSEI J. (1989): Új helyzetben a településföldrajz. Földrajzi Közlemények 1989, 1-2. szám. pp. 51-61.
- BECSEI J. (1993): A tanya-fogalom tartalmáról. Földrajzi Értesítő 1993,1-4 füzet, pp. 35-40.
- BELUSZKY P. (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 568 p.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 201 p.
- FARKAS F. (1973): Somogy köszöntése. Somogyi Almanach 18. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 67 p.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára.
- HORVÁTH J. (1943): Balatonlelle története. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 171 p.
- HORVÁTH SZ. – KÖLTŐ L. – NÉMETH P. G. (1988): Boglárlelle az őskortól a honfoglalásig. In: Laczkó A. (szerk.): Boglárlelle. Tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács V.B., Boglárlelle, pp. 5-42.
- HÓVÁRI J. (1988): Boglár-Lelle a török korban. In: Laczkó A. (szerk.): Boglárlelle. Tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács V.B., Boglárlelle, pp. 101-120.

- MAGYAR K. (1988): Boglárlelle a honfoglalástól a késő középkorig. In: Laczkó A. (szerk.): Boglárlelle. Tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács V.B., Boglárlelle, pp. 43-80.
- MENDŐL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 465 p.
- PAÁL L. (2002): Balatonlelle a XXI. század küszöbén. CEBA Kiadó, Budapest, 214 p.
- REISZIG E. (2003): Somogy megye községei. In: Sziklay J. – Borovszky S.: Magyarország vármegyéi és városai. Arcanum, Budapest CD
- TAKÁCS É. (1988): Adatok Boglárlelle nagyközség történetéhez (1945-1978). In: Laczkó A. (szerk.): Boglárlelle. Tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács V.B., Boglárlelle, pp. 379-400.
- TÓTH P. (1988): Boglár, Lelle és Szőlőkislak története a XVIII. Században és a XIX. Század első felében. In: Laczkó A. (szerk.): Boglárlelle. Tanulmányok. Boglárlelle Városi Tanács V.B., Boglárlelle, pp. 121-162.
- VÁLYI A. (1799): Magyar Országnak Leírása II. Budán, A' Királyi Universitásnak Betűivel, 736 p.
- WENZEL G. (1867): Árpádkori új okmánytár VI. kötet. Eggenberger Ferdinánd M. Akadémiai Könyvtárosnál, Pest, 406 p.
- Magyarország közigazgatási helységnévkönyve 2012. január 1. KSH, Budapest, 228 p.
- Balatonlelle város elektronikus Közadattára. <http://www.balatonlelle.info.hu>. A letöltések időpontja: 2012. augusztus 12., illetve 22.

Népélet a Szerencsi-dombságon

TAKÁCS PÉTER

Folk life in the Szerencs Hills

Until the beginning or the middle of the 16th century residents of settlements in the Szerencs Hills harmonized diligence with the four seasons of temperate latitudes, followed the principles of the New Testament, and produced vital goods making bread and wine the symbol of their faith according to the teaches of Christ.

However, in the middle of the 16th century utilitarianism reached them and the Islam civilization, which was entirely inconsistent with their souls, spirits and spiritual horizon, persecuted them for one and a half centuries. The harmony, the aim of life and the future achieved through struggle from the Hungarian conquest till the 16th century became confused. The region almost became depopulated sometimes Bekecs or Golop, sometimes Legyesbénye or Monok was depopulated and fields remained uncultivated. Another time Szerencs was burned up by the Turks. The review of this disturbed period lasting from the middle of the 16th century until the second decade of the 18th century would require a detailed monograph. A separate dissertation could analyse the years after 1711 characterized by the settling down and adaptation of people with different mother tongues and religions. Another study could deal with the modernization of residents' lifestyle in the Szerencs Hills after the appearance of machinery and electricity. Without understanding and considering these separate periods it will be difficult to find the harmony and future of residents, which is in line with locality.

A hegyeket képző vulkanikus és vetődéses geológiai folyamatok – a lakható föld kialakulásának évmilliókkal mérhető „történései” során –, majd a földfelszín hasonlóan hosszú ideig formáló földrengések, kőzetet porlasztó jégkorszakok és források, vízmosságok és szelek munkálkodásának eredményeként a Hernádnak a Borsodi-Mezőségre, a Szerencs-pataknak pedig a Taktaközre völgyet nyitó medre karakterisztikusan elkülönítette a Cserháttól és a Zempléni-hegységtől a két vízmeder közé fészkelődő térséget. Az időjárás erodálta és a kéregmozgások alacsonyította régiót – amit otthonná és megélhetést biztosító kulturtájja formáltak az itt megtelepedők – a szomszédoló környezettől elkülönítendő, külön névvel illették: Szerencsi-dombságnak nevezték el. Mindössze öt-hat település lakói helyezik az ezzel a névvel illett régióba szülőfalujukat és a szomszédos településeket. Így jelzik maguknak is, az idegeneknek is, hogy természeti környezetük, az általuk művelt falu- és város határok sem a Cserháttal, sem Tokaj-Hegyaljával, sem a vizenyős Harangoddal, sem a Borsodi-Mezőséggel nem azonosítható.

A mezővárosoknál több, a szabad királyi városnál kevesebb privilégiummal jutalmazott Szerencsen kívül a vonzáskörzetébe tartozó Bekecs, Golop, Legyesbénye, Monok és a honfoglalók emlékeit eltüntetni akarók által

nemrégiben Szerencshez csatolt Ond lakói sorolják magukat a Szerencsi-dombság kistájba. Ha nem is látványosan, de az itt élő emberek életmódja, termelési kultúrája, az általuk használt energiák fajtái, építkezési szokásaik, portaelrendezésük, településeik belső szerkezete, a termelt növényfélések, a tartott állatok fajtái, mennyiségi és minőségi összetétele, ha nem is karakterisztikusan, de érzékelhetően eltérnek a tágabb környezetüktől, ami a multinacionális árukínálat megjelenéséig kihatott az emberek táplálkozási, szórakozási, házasodási és egyéb hétköznapi szokásaira is. Visszafelé haladva az időben, a különbség egyre karakterisztikusabban mutatja magát, de ez ma már legfeljebb a történeti néprajz és a történettudomány művelőit érdekli.

A mindent átrendező változás az infrastruktúrális forradalom, a gőzerővel működő vasút kiépítésével kezdődött. Feltűnően gyorsult a folyamat a belső égésű motorok, majd az elektromos meghajtású gépek terjedésével. Annak ütemében, ahogyan a természetes dolgok és a Mindenható irányította evolúció kifejlesztette, majd az ember megszelídítette lényeket fokozatosan kiűzték a környezetükből és portájukról a háznépek. A kolhozosítással az ingatlan tulajdon iránti érzék kihalt a Szerencsi-dombság lakóiból is. A növényekhez és az állatokhoz fűződő érzelmi kapcsolatuk elsorvadt, amit követett a lakhelyi, majd rokoni, végül a családon belüli érzelmi kapcsolatok haldoklása. Hajdan a teljesség igényét keblében melengető, a formálódó emberi létért az Isten mindenhatósága után az önmagáért, a vele vérségi, lakhelyi és nemzetközösségi kapcsolatban élőkért a felelősséget magára vállaló ember lelkileg is, érzelmileg is kiüresedett. Mint az állatok, vegetál, üzekedik, és legfeljebb acsarog szomszédjaira, munkatársaira a nagyobb és ízletesebb, az esztétikusabb koncert. Mert reklámozzák, hát elhiszi, hogy a tengeren túl kotyvasztják számára a legéltetőbb barna lötytyöt, és nincs ízletesebb eledel a vegyszerekkel felpuffasztott zsemle közé gyömöszölt reszelt tevehúsnál. Igénye jobb esetben az állati szintű vegetációra, saját hormonális szükségletének az egyensúlyban tartására redukálódott. Társát gond nélkül magára hagyja, közömbösen szemléli a rideg szeretethiány karmaiban vergődő gyermekét; és a megteremthető emberi lét teljessége és érzelemgazdagsága helyett korcsmai szabadossággal, bádogvárosi felelőtlenéssel kérkedik.

Siskanáddal borított határrészek, hasznavehetetlen gazzal éktelenkedő dülők, combmagasságban ledöntött törzsű növendékfák mellett korhadó, szuvasodó karvastagságú faágak, égető napsugár aszalta, penész erjesztette szénával borított rétek, elhagyott szőlőtőkéken sarjadó, bokrok, kiszáradt fák ágaira futó visszavadult szőlőindák láttán ilyen és hasonló borzalmak háborgatják a konzervatívabb értékrendű elméket. Belesajog a lelkük, ha végiggondolják, hogy hajdan Rákóczi Zsigmond – Szerencs valamikori ura – rendezett birtokért, szorgalmas jobbágyokért átengedte Báthory Gábornak a gyulafehérvári fejedelmi palotát és az oda fészkelődött méltóságot. Hogy ne csorbuljon az igazság, a Gyulafehérvárról Szerencsre visszazekerező Rákóczi

Zsigmond életéhez gondoljuk hozzá azt is, hogy a sok erdélyi fejedelem közül egyedül volt képes a maga otthagya palotába fejedelmi dinasztiát nevelni, és olyan ükunokával gazdagítani a magyar történelmet, aki Habsburg I. Józsefnél és a spanyol földről kiszoruló Habsburg III. Károlynál méltóbban viselhetne volna Budán a magyar koronát, mint bitorolták amazok Bécsben.

A Szerencsi-dombságban Rákóczi Zsigmond előtt is történtek országos jelentőségű dolgok. 1605. április 20-án itt választották Magyarország fejedelmévé Bocskai Istvánt. A fejedelem méltányolva az itt lakóknak a rendeket fedéllel, élelemmel, boritallal, lovaikat szénával, abrakkal traktáló szívességét, az általa uralt országrészre kiterjedő vámmentességgel, szabad királyi városi privilégiummal ruházta fel, a királyi városok sorába emelte Szerencset. A gond csak az volt, hogy a meleg források táplálta vizes árokkal kerített szerencsi vár Rákóczi Zsigmondé volt, aki a Habsburg uralkodók tanácsadóinak biztatására sem volt hajlandó Bocskaival szembefordulni, és Erdélyt a maga számára megkaparintani. Őt tehát a várból, a város tulajdonjogából sem lett volna célszerű kivetni. Ennél is erősebben gátolta Szerencs jelentős szabad várossá válását, hogy az egzisztenciájukat kereskedelmi haszonra, kézműipari tevékenységre építő „polgári elemek” a 17. század elején már jobban érezték magukat a Hegyalja szőlőtermelő városaiban. Ezek azonban olyan sűrűn helyezkedtek el egymás és Szerencs közelében, hogy a klasszikus bortermelő promontoriumok közül kihagyott Szerencs – és a vonzáskörzetébe tartozó hegylábi, dombsági települések – lakóinak hosszú távon ható privilégiumok szerzésére nem maradt esélyük. A megélhetésül szolgáló kizárólagos szőlőtermeléssel – határuk őszi és tavaszi kalászosokat hasznosan termő volta miatt – nem is kötötték le teljesen az idejüket és erejüket. Sorsukat több jelentős változás módosította, illetve szabta meg. Első ezek közül a honfoglalás, a terület birtokba vétele.

A honfoglalók és a Szerencsi-dombság

A Szerencsi-dombság embert szolgáló értékeit alighanem a honfoglaló magyarság mérte fel először, amit Anonymus – megpihentetve itt a Kárpát-medencében első csatáit megnyert honkeresőket – meg is énekelt.¹ Nincs szándékunkban sem Anonymust hitelesíteni, sem a névetimológiáit dicsérni. Annyit azonban joggal állíthatunk, hogy a könnyűlovas harcmódot alkalmazó, főleg nagyállat – ló, szarvasmarha – tartó közösségek harcosainak megszélesítésére, néhány napos pihentetésére, a sikerek számbavételére, a zsákmány elosztására igencsak jó helyül szolgált Szerencs hegylábi térsége, patakok, folyók völgyeibe és medrébe hajló lankái. A térség kiváló

¹ Anonymus *Gesta Hungarorum* Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Pais Dezső és Györffy György kiadása, Bp. 1975. 95-96., 105-106. o.

gyeplegelőin, szénatermő rétjein zsendülhettek, hízhattak a szarvasmarhák, erősödhetek a lovak. Órányi, félórányi ügetést követően üzhették – ügyességüket, rátermettségüket bizonyítandó – az erdei és mezei vadakat táplálékért, szörméért, bőrért a fűgébb legények és megfontoltabb családapák. A ménesekből, csordákból, gulyákból, nyájakból nem kellett mindenáron véres zsákmányt kiszakítani, hogy napi betevőjüket előteremtsék. A jurták, sátrak, kunyhók felállítása, a veremlakások megásása, fedelezése után nyomban a Harangod, a Bodrog- és Taktaköz madár, hal és víziállat kínálata között válogathattak a harcra még nem érettek, vagy a fegyverforgatásból már kiöregedettek. A Szerencsi-dombságon és közvetlen környékén, kényelmes ügetéssel egy-két órányi távolságra számos természetes élelemraktár volt. Kis fáradtsággal, kevés utánajárással bárki meríthetett belőlük.

Északra, északnyugatra a Cserhát. Keletre, északkeletre Tokaj-Hegyalja bokros vadnevelő erdői, hegyei. Délkeletre a Bodrog- és Taktaköz, Déltre a Harangod lápos, tavas, vízfolyások, patakok szabdalta térsége. Vizeik tömve temérdek hallal, riadt felröppenésükkor a fényes napot is sötét árnyékkal takaró madárvilággal. Hódok, vidrák, nyestek, rákok, teknősbékák, kagylók, csigák tették változatossá a természet kínálta étlapot. Kínálta magát a vizeken lebegő, keményítő tartalmú sulyom éppúgy, mint a vadon tenyésző gyümölcsfák, ehető bogyókat termő bokrok. Az erdőkben, réteken, természetes gyeplegelőkön tenyésző gombák, szedrek, egyéb zsákmányolható javak.

A Szerencsi-dombságon és lóval két-három órányi ügetéssel bejárható környékén a természet gazdag ajándékkal fogadta a hont kereső magyarokat. A biológiai egyensúlyt figyelmen kívül hagyók szívesen riogatnak az akkori idők vérszopóinak hadával, járványterjesztő „férgekkel, bogarakkal, szúnyogokkal.” A mikroszkópjaik kínálta látványtól és az emberek természeti rendbe avatkozó merész tetteitől elragadtatva, szívesen feledkeznek meg arról, hogy a Mindenható a teremtés pillanatától olyan biológiai egyensúllyal rendezte be „az első emberpár számára felkínált édent,” amit csak „a törvényt felelőtlenül sértő” gondatlanság, mohóság, szándékos gonoszság, a világ rendjét felkavaró akarnokság boríthatott fel a Szerencsi-dombságon is.

A régészek tudják, hogy már a pattintott és csiszolt kőkorszakban élők is annyi feltárni érdemes 'szerszámot és cserepet' hagytak hátra e tájon,² amennyi meggyőzően bizonyítja, hogy jól érezték magukat itt. Az alfabetikus műveltség előtti kultúrák képviselői közül azonban – a régióban elrejtett kincsleleteik, depóik, raktáraik, műhelyeik szaporasága után ítélve – alighanem a bronzkor embere élte itt a legmozgalmasabb, s talán a veszélyeknek, babonáknak és az emberi erőszaknak leginkább kiszolgáltatott életet. A bronzkoriakénál változatosabb és kockázatosabb csak a lovas nomád népek – gótok, alánok,

² Dr. B. Hellebrandt Magdolna: Szerencs régészeti leletei. In. Dr. Frisnyák – Dr. Gál szerk. Szerencs monográfiája. Szerencs, 2005. 47-70.

hunok, gepidák, avarok – élete lehetett. A Tigris és Eufrátesz, a Nílus mentén, Hellászbán és a későbbi Itáliában, a Földközi-tengerhez közeli térségekben – és a távoli Ázsiában – már a Kárpát-medencei bronzkor idején városállamokba, birodalmakba szerveződtek, és törvények szabta módon éltek az emberek. A Kárpát-medencében a Római Birodalom, majd annak „a keleti és nyugati ága által hosszabb-rövidebb időre birtokba vett provinciákon” kívül a nemzeti szokásrend szerint élő nomádok verték fel jurtáikat, sátraikat. Egymást váltva uralták, szolgálatra és természetbeni adózásra kényszerítve az itt helyhez kötöttek halászó, vadászó, sertéstartó, kisállattenyésztő, esetleg kevés gabonafélét – kölest, alakort, hajdinát – termelő, leginkább azonban a természetes élelemraktárakat hasznosító kisebb-nagyobb közösségeket.

Változást e téren a hazai mondákban, néphiedelmekben a hunokkal is, az avarokkal is „könnyen összekeverhető” magyar honfoglalók hoztak. Őket Anonymus vezérelte a Szerencsi-dombságra. Azt regélte róluk, hogy a nagyvadjairól – bölény, medve, szarvas, dámvad – a később keletkezett krónikákban elhíresült beregi pihenő után, az első győzelmeket megünnepelni éppen itt, a hátrafelé is nyilazni tudó könnyűlovos harcosok tanácskozásához, gyülekezéséhez, tábortűz gyújtásához, nyargalászásához, virtus fitogtatásához, harci játékokhoz, zsákmányosztáshoz legalkalmasabb Szerencsi-dombságon pihentek meg.

Bárhogy is volt, a hegylábás dombvidéknek, lankás ereszkedőknek, szénatermő réteknek, jó ivóvizeknek, kiváló legelőknek, bokros, cserjés erdőknek az első lokalizálható nevét a fantázia világából és a népi etimológiából először Anonymus bányászta elő, és adta át az utókornak. A földrajzi nevek etimológiájáról értekezve, Kiss Lajos is a geszta írójának engedte át az említés elsőségét, de Szerencs nevét egy dokumentumban néhány évtizeddel később előforduló személynévből származtatta. A gondolatától is rettegve, de megemlítette, hogy a „türelem, szívósság, állhatatosság” jelentésű török szó sem zárható ki jelentéstanilag a vizsgálandó lehetőségek közül. Ennek a „rémképnek” a semlegesítésére azonban délszláv tájakra kalandozott, és a Szerémségből felköltözőktől való név-eredeztetéssel vigasztalta magát a településnév értelmezése során.³

A mikrorégió lokalizálása

A Szerencsi-dombság földrajzi lokalizálását és körbehatárolását többen megkísérelték már.⁴ A mai város dominanciáját és névadó jelentőségét mindannyian hangsúlyozzák, de területileg mindahányuk „mérítségénél,

³ Kiss Lajos 1997. II. 573.

⁴ Dr. Frisnyák Sándor: A Szerencsi-dombság történeti földrajza. In: Dr. Frisnyák – Dr. Gál szerk.: Kárpát-medence: Természet, társadalom, gazdaság (Földrajzi tanulmányok) Nyíregyháza-Szerencs, 2013. 383-397. Lásd még: Dr. Frisnyák – Dr. Gál szerk.: Szerencs monográfiája. Szerencs 2005.

behatárolásánál” pontosabbnak tűnik Pinczés Zoltán eljárása, aki patakmederrel, időszakos vízfolyásokkal, dűlőutakkal, belvízelvezető árkokkal, hegylábakkal kerített állapotában – a határjárások mezsgyéit, gyepeit határkövekkel, facsoportokkal, malmokkal, patakokkal, árkokkal, hasadékokkal, kiálló kősziklákkal megjelölő módszert követve – gyalogosan körbejárta a névvel azonosított térséget. Egyúttal vizsgálta annak geológiai sajátosságait is.⁵

A táji jellemzők kínálta elnevezést a tájföldrajzi nevek sorába emelte és állandósította a néprajz- és földrajztudomány.⁶ A tengerszint fölé 300 méternél legfeljebb pár méterrel emelkedő, vagy pár méterrel alacsonyabban lévő – *Nyírjes* [337 m], *Kővágó-tető* [312 m], *Szentes* [321 m], *Nagy-Répás-tető* [289 m], *Majos-hegy* [217 m], *Tetlinke ~Tétetlen* [250 m], *Sulyom* [275 m], *Süveges* [226 m], *Órhegy* [277 m], *Szőlőhegy* [216 m] és *Aranka* [205 m] – térségben az oppidumoknál valamicskével több privilégiumot birtokló Szerencs – feltehetően a Rákóczi familia felelősségtudatának köszönhetően – a honfoglalás óta megőrizte dominanciáját. Földrajzi vonzókörzetébe *Golop*, *Monok*, *Legyesbénye*, *Ond* és *Bekecs* lakói találták meg a rokoni, vérségi szerveződés helyett a lakóhelyi közösséggé alakuló életük állandó terepét.

A domborzati és növényföldrajzi hasonlóság mellett a települések nevének keletkezési formái is azonos típusúak. Kronológiailag is viszonylag egymással közeli időben kerültek írott dokumentumokba. Ez feltételezni engedi, hogy többé-kevésbé egy időben, azonos helynévadási szokás érvényesülésekor nyerték el helyhez kötött stabilitásukat. A névtanosok együtt bizonygatják, hogy az itteni falvak nevei – a szabályt erősítő kivételtől eltekintve – személynevből keletkeztek, magyar névadással. A kutatások és feltételezések eredményeit szintetizáló, a pánszláv hatalmi nosztalgiával rokonszenvező Kiss Lajos azonban nemcsak Szerencs névetimológiája közben sajnálkozott a szláv eredet valószínűtlensége miatt. Monok esetében is fájtalta, hogy kizárható a név szláv eredete. Ond nevét az ón fémnévben, illetve az annál évezredekkel idősebb ’ó’ = „rég, öreg” melléknévben kereste, tiltakozva az esetleges török rokonítás ellen. Nem vetette el a szláv eredettel való azonosítás reményét Legyesbénye etimológiájáról töprengve sem. Hangot adott ugyan kételyének, de a *Benia* személynevet a „*Byn... filio Hunt*” = *Bő* helynévvel hozta kapcsolatba, Prágáig utaztában ráfeleltette a *Byn*, *Bien* cseh alapszót, mint kétséges, bár lehetséges eredetet. Névetimológiai meggyőződése Golop esetében teljesedett ki, amikor az 1258-ban előforduló Glup „puszta személynevet” visszavezethette az alapjául szolgáló „Hlúp < *Glúp*” = ostoba jelentésű cseh szóhoz. Feltehető bánatára, *Bekecs*hez nem talált se északon, se keleten, se délen

⁵ Pinczés Zoltán: A Tokaji-hegység kistájai. Földrajzi Értesítő, LIV. évf. 2005. 3-4. 209-241.

⁶ Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1978.

párhuzamosítható szláv gyökérszót, maradt hát a szokványos megállapításnál: „puszta személynévből magyar névadással” keletkezett.⁷

A névtan tudománya – Kiss Lajos földrajzi neveket etimologizáló enciklopédiája szerint – cáfolja a honfoglalás kori magyarság könnyűlovas harcmórával Európát rettegető, társadalmi elitjében a hun és török eredetű személynevek választásához ragaszkodó szokást, és az ezzel kapcsolatos szocializációs folyamatokat. Indirekt módon – tudományos érvekkel – azt bizonygatja, hogy a falvak birtoklásának jogát írásban kiváló személyekre ruházó Árpád-házi királyok a 12-13. században többségében szláv példaképeket, illetve azok névválasztási szokásait utánzó harcosokra támaszkodtak. Olyanokra, akik – az Alpokalja és a Lajta menti gyepűszakaszt kivéve – körbelakták a Kárpát-medencét. Különös érdekessége ennek a szlávközpontú „szerelemnek,” hogy az ukrán, ruszin, rutén és lengyel neveknek – amely nyelvterületek lakóival, illetve az említett népek katonai és uralkodói elitjével a legsűrűbben érintkeztek az egymással konfliktusba keveredő Árpád-leszármazottak – alig találjuk nyomát Kiss Lajos név-arszenáljában. Ez azért furcsa, mert az Árpád-ivadékok, valahányszor konfliktusba keveredtek a regnáló királlyal, mindannyiszor hozzájuk menekültek. Győzelmes visszatérésüket – a hazai elit jelentős rétegeinek támogatása mellett –, legitim uralkodóvá koronázásukat is, legtöbbször nekik köszönhették.

Nem a Szerencsi-dombság embereinek életmódja körül kutakodó dolgozatnak a feladata ezeket az ellentmondásokat feloldani, de a honfoglaló magyarság etnikai összetételének, szocializációs szokásainak, névválasztási divatjainak elhanyagolását, a Kárpát-medencét már a honfoglalást követően elszlávosító névtudományi erőszakra itt is illik utalni.

A Szerencsi-dombság lakossága egyébként, a Kiss Lajos igazságai és erőszaktételei ellenére, élte és éli a maga életét. Az itt megpihenő honfoglalók a váratlan támadások elkerülése végett a Szerencsi-dombság térségében is őrállásokat jelöltek ki. Megvárták, hogy a felderítők, az előreküldött nyargalók, tájkémlélők, a csatlakozott törzsek, törzstörédek előharcosai jelezzék a birtokba vehető térségeket, az előforduló akadályokat. Mindenekelőtt a várható ellenállásokat, támadásokat. Kijelölték, katonai védelemmel biztosították a beérkező nemzetségek asszonyainak, öregeinek, gyerekeinek, és azok állatainak a vonulási útvonalát, pihenő és szállásoló, a nemzetségek ágainak és állataiknak az elkövetkező időben ivóvizet, táplálékot és a szervezett élethez melegítő energiát biztosító helyét.

⁷ Kiss Lajos 1997. Monokról II. 155.; Ondról II. 278.; Legyesbényéről II. 23.; Golopról I. 520.; Bekecsről I. 185.; Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a legrégebbi időktől az Aranybulláig. Szerk. Toldy Ferenc, Pest, 1855. Jászay Pál Monokot kun településnek vélelmezte, s a nevét is egy Monak nevű kun vezértől származtatta.

Árpád a törzsfők, azok a nemzetségfők, ez utóbbiak pedig feltehetően az ágak, a „klánok,” a nagycsaládok szállásterületeit „mutatták ki.” A törzsek derékhadai – a foglalást és a harcot nem zavaró távolságból a vérségi rokonoktól kísérvé – mindaddig haladt nyugatra, délre és északra, amíg a beérkezők és állataik számára elegendő helyet ellenőrzésük alá nem vontak. Feltűnő gondot fordítottak az ellenséget távontartó természetes gyepűkre, folyókra, szakadékokra, az áthatolhatatlan erdőségekre, a hegyekből kitérülő völgyekre, a lovasok által csoportosan átjárhatatlan hegygerincekre. Legalább ennyire figyeltek az emberek által zsákmányolható megélhetési forrásokra, vadakra, halakra, gombákra, ehető gyümölcsöt termő fákra, fogyasztható bogyókat kínáló bokrokra. Nem hagyhatták figyelmen kívül az állatok számára szükséges legelőket, a maguk és állataik számára szükséges víz közelségét sem. A beköltözés pillanatától gondoskodniuk kellett az emberek, a lovak, a szarvasmarhák és a juhok sóval való ellátásáról. Közülük feltehetően többen gondoltak arra is, hogy a nemzetség szállásterületén, vagy ahhoz közel az ’építkezéseikhez,’ eszközeik elkészítéséhez, a főzéshez, melegedéshez szükséges energia, a fa is rendelkezésükre álljon. Lehetséges, hogy ennek hiánya miatt maradt hosszú ideig annyira szállást foglalók nélkül a Tisza – Duna közötti térség, hogy századok múlva ott helyet kaphattak a jászok és kunok. Az elmondottakra figyelemmel, a Szerencsi-dombság területén – mint a szomszédos Tokaj-Hegyaljának nevezett térségben is – főleg nyáridőben a nagyállatok számára folyamatosan szükséges ivóvízzel lehetett gondjuk. Ezért az első foglalók a Szerencsi-dombságot, Tokaj-Hegyalja legnagyobb részét is meghagyták vadászterületnek, gyepűsávnak, támadók elleni felsorakozáshoz időt biztosító, gyéren lakott földnek.

Közben gondoskodtak arról is, hogy a vonulási és birtokba vett területükön talált, már helyhez kötött élő – halász, vadász, kisállattartó, a természet javait zsákmányoló, itt-ott talán szántóvető tevékenységgel is foglalatlanoskodó – lakosság belenyugodjon hódításukba, elfogadja adóztató uralmukat, és azt esetleg túszok felajánlásával, átengedésével is bizonyítsa. Ez utóbbival, mármint a túszok szedésével és elfogadásával el is kezdődött a helyben lakók és a hódítók keveredése, együttélése.

A végleges megtelepedés és életmódváltás

A Kárpát-medencébe érkező magyarok – a később keletkezett falu- és pusztanevek, eltűnt településekre utaló dűlőnevek is bizonyítják – a kilencedik század második felében végtelen kiterjedésű lakatlan térségeket, a természetes élelemraktárak közelében meghúzódó – alacsony szintű igazgatási és katonai szervezethez közepette élő, kis létszámú közösségeket találtak. A Felső-Tisza-vidékére, történetesen a későbbi Tokaj-Hegyalja és Szerencsi-dombság térségére sem a morva, sem a bizánci sem a frank birodalomnak nem terjedt ki a hatalma. A

bokros, cserjés, sokfajta tölgygel, nyárral, fűzzel, szillel, itt-ott kőrissel és egyéb fajta fával ligetes erdők, szótan vad gyümölcsfákkal, mogyoróbokrokkal tarkított bozótosok, szénát, gyepfüvet kínáló területek a természeti egyensúly törvényeinek alávetett vad- és madárpopulációt tartottak el.

Ember annyira kevés élt a magyarok beérkezésekor a Szerencsi-dombság területén, hogy Anonymus is csak lakatlan földdel ajándékozta Árpáddal a harcokban kitűnt Ete és Bojta vitézeket. Ond törzsfő népéből,⁸ vagy az őt kedvelő nemzetségek valamelyik Ond nevű harcosa is kapott itt egy jól kivethető gyepükkel határolt területet, ahol szolgálival együtt felferhette a sátrát, jurtát állíthatott.

A sok ló, a temérdek szarvasmarha, a mezőket „gyapjútakaróval beterítő juhnyájak,” a közülük kimekegő kecskék – sűrű népesség mellett – hosszú időn át nehezen fértek volna meg ezeken a ingadozó vízhozamú dombokon, és nyár derekán már aszályos, itt-ott szikszó kiverte legelőkön. A fontos őrállások, völgyek mentén húzódó útvonalakat szemmel tartó katonaállások, a természetes élelemraktárak környékén meghúzódó telepek, a kezdetleges falvak népének háborgását féken tartó nagycsaládok számára őrállást, szállást rendeltek a törzs- vagy nemzetségek. Egy-egy – pusztító járvány, szokatlanul kemény tél, hosszú vonulás, olykor menekülés közben állatainak többségét elvesztítő nemzetség, a harcoló férfiakat eltemető, töredék nemzetség, csonka nagycsalád is engedelmet nyerhetett a jövődő harcokból való kimaradásra. Itt maradhattak a folyókanyarok gyümölcserei, a madárrajok, a haltól hemzsegő tavak, a csíkokat rejtő ingoványok, mocsarak, a természetes élelemraktárak közelében.

A gabonatermelés térhódítása

A téli és nyári szállás közötti rendszeres legeltető vándorlás megszűnéséhez a szántóvető foglalkozás elterjedésére volt szükség. A szállásterület legtermékenyebb földjeit felszántó, őszi és tavaszi gabonaféléket termesztő foglalatossághoz életmódváltásra volt szükség. Kisebb területen nagyobb létszámú szállásolók megfértek ugyan, de ez már együtt járt a szállások állandósulásával. A lakott telek háznak, istállóknak, gabonavermeknek, csűröknek, cséplőkerteknek, szérűknek biztosított generációkat kiszolgáló helyet. A lakhely állandósulásával pagus, possessio, falu született, és ezen belül megkezdődött a szekérrel járható utcarend kialakulása.

Az áru-, ruházkodási és táplálkozási alapot képező hús-, bőr- szaru- és tejhasznú, a távolsági közlekedést és a kalandozó zsákmányolást lehetővé tevő

⁸ Ond törzsfő létéről máig eldöntetlen vita bontakozott ki Györffy György és Kristó Gyula között. Ez a vita kettejük között egy számunkra ismeretlen dimenzióban bizonyára mára már eldőlt, mert a rege szerint mindkettejüknek találkozniuk kellett a honfoglalás kori törzsfővel.

szilaj állattartást egyre inkább kiszorította a magtermelő szántóvetéssel szoros szimbiózist kialakító, igaerőt nevelő állattartás, ami dominánsan befolyásolta a folyamattal párhuzamosan megszülető jobbágyság státuszát és presztízsét is. A lovak nyergét mindinkább hámra cserélték, az ökröket pedig járomba szelídítették. A gabonafélék termelésének gyors elterjedéséhez feltehetően hozzájárultak a „szerződéses katonáskodások,” és a törzsi vállalkozásban zajló kalandozások során szerzett tapasztalatok. Ennél is jobban a lovak zabszükséglete, a harcok során szerzett rabok, foglyok jurta, sátor, ház körüli foglalkoztatása. Jelentős szerepe volt a folyamatban a papoknak, szerzeteseknek. Az egyházi férfiak gyakorlati tevékenységgel is alátámasztott „propagandájának, ismeretterjesztő tevékenységének, meggyőző erejű tanításának” és példájának felbecsülhetetlen volt a jelentősége. A szállás, a telep, a villa, a formálódó falu közelében évről évre nagyobb terület került felszántásra, gabonafélékkel történő bevetésre, míg nem a gyepűvel körbehatárolt szállásterületet kettéosztották, az egyik felét legeltették, a másikat szántás alá fogták.

Ennek a változtatásnak a meghonosításához könnyűlovas harcosok mellett egyre több szántóföldhöz, mozdíthatatlan telekhez, lakóházhoz kötött, paraszti mentalitású, Istenben hívó, jámbor emberre volt szükség. Természetesen papokra és szerzetesekre is. Olyanokra, akik elfogadtatták a földön lakókkal Jézus utolsó vacsorájának mitikus szimbólumrendszerét, a kenyér és a bor színeváltozását. Ez az ideológiai váltás tette szükségessé a központi fekvésű, nagyobb népességű települések szőlőkultúrájának a felvirágoztatását, az ehhez kapcsolódó mezővárosi privilégiumok adományozásával együtt.

Ez a folyamat, az életmódváltás kiteljesedésével a 13. és 14. században teljesebben ki, amit igazán a 15. században sokasodó – a szigorú feudális földesúr-jobbágy viszony kötöttségein lazító – ilyen-olyan mezővárosi szabadalmak tetőztek be. A Hunyadiak uralkodása alatt a Szerencsi-dombság települései között még nem voltak mezővárosok.⁹ Az apró, néhány család tartózkodásául szolgáló, a szállásokból közvetlenül állandó lakhellyé formálódott települések lakói a központibb fekvésű, paptartásra is alkalmas templomos helyekre húzódtak. Ezeknek a településeknek a lakói azonban a szilaj állattartás helyett a szántóvető tevékenységgel szimbiózisba került igazható állatok tartására, a faluhatár nyomásokra osztására, a termelési fegyelem kollektív szabályainak meghonosítására rendezkedtek be. A gyapjú, szőrme, irha és bőr mellett a ruházatkodás anyagaként megjelent a kender- és a lenvászón. Ritkultak, gyérültek a juhnyájak, szaporodtak a kender- és lenföldek. A határt a települések lakói közmegegyezéssel két, majd három fordulóra osztották fel. Az egyiket legeltették, a másik részen a szántóvető gazdálkodás

⁹ Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890. Zemplén megye I. k. 330-383.

dominált. Három nyomás esetén pedig külön választották a tavaszi kalászosok valamint a főzelékfélék (köles, borsó, lencse) és az őszi kalászosok vetésterületét. A jobb és bővebb termés elérése céljából a két határrész funkcióját évenként váltogatták.

A Kárpát-medence magyar – közöttük a Szerencsi-dombság – lakossága a 13-14. században befejezte életmódváltását. Ezt a megszorodott, gótikus stílusban kőből épült templomok látványosan is reprezentálták. A bennük szolgáló és plébániát működtető egyházi személyek állományával és strukturált intézményeivel – plébánia, esperesség, püspökség, érsekség, pápai fennhatóság, és a pápának közvetlenül alárendelt különböző rendű szerzetesség – beilleszkedtek a nyugat-európai ideológiai értékrendbe. A római birodalom építészeti és infrastrukturális örökségének hiánya ellenére a Szerencsi-dombság lakossága meggyőződéssel adaptálta ezt az értékrendet. Ezzel párhuzamosan formálódott stabillá és időállóvá a világi igazgatás struktúrája. Lakóhelyi szinten a falu, mezőváros és a civitas, a város. A fálvak és mezővárosok felett a járási szolgabíróság, vagy a pallosjoggal rendelkező uradalom. Középszinten a vármegye. Ezek fellebbviteli fóruma volt a Kancellária, majd az idővel közbeiktatott Helytartótanács. A megyék igazságszolgáltatásra és törvényhozásra gyakorolt szerepét, igazgatási és bűnüldözési autonómiáját sem becsülhetjük le.

Természetesen a lakóhelyi települések nem mindig fértek bele az ideális igazgatási struktúra kereteibe. Úgy tűnik, a középkorban a Szerencsi-dombság településein a 14. századra az egyházi infrastruktúra tökéletesebb és hatékonyabb volt, mint a világi. A 14. század harmadik évtizedében *Golop*nak, *Legyesbényének*, *Monok*nak, *Ond*nak és *Szerencs*nek már kötemploma volt.¹⁰ Ezen az öt településen a keresztény szolidaritást is ápoló, a pápai tizedet kiszolgáló plébánost tartottak.¹¹ Viszonzásul az egyházi férfiak, leginkább a szerzetesek hozzásegítették a föld népét – az Isten fia által hirdetett újtestamentumi hitrege megvallása és elfogadása mellett – a kézműipari technika, az építészeti és képzőművészeti kultúra, a „modern mezőgazdasági eszközök” (barázdafordító eke, borona, henger, vízimalom, virág-, zöldség- és szőlőtermelés, borkészítés, gyümölcskertészeti ismeretek) megszerzéséhez és begyakorlásához.

Ez együtt járt a folyamatosan használt, telekre épített, a családi létnek keretet és terepet adó lakóház meghonosodásával. A lakóházak építésére kijelölt vagy felfogott fundusok, telkek egyre több helyen rendeződtek utcasorba, igazodva a templom és az előtte, mellette lévő, a falu minden lakosát befogadni alkalmas tér faluközponti szerepéhez, Mária Terézia falurendezési

¹⁰ Csánki, I. 348. 342., 356., 357., 363.

¹¹ Pápai tizedjegyzék: Golop I. 340., 360.; Legyesbénye I. 345., 360.; Monok I. 345., 361.; Ond I. 345., 361.; Szerencs I. 323., 340., 360.

koncepciójának rendelet formájában történő kihirdetéséig a temetőnek is helyt adó szakrális térhez, aminek a legtöbb településen a szomszédságában örültek a szárazmalmok.

A Szerencsi-dombság a korújkorban

A történelem ritmusát követve, a Szerencsi-dombság településein élők – a történelmi kataklizmák ellenére – nem mondhatók különösebben szegény embereknek. Az agrártermelést illetően a mikrorégió embert eltartó képességéhez viszonyítva feltűnően sok tartalékkal rendelkezett még. Bizonyára ennek is köze volt ahhoz, hogy 1549-ben a vizsgált hat település közül csak Ondon és Szerencsen találtak az összeírók szegény háznépeket.¹² Igaz, az új családot alapítók sem igen kíváncsoztak az itteni falvakban megtelepedni. Egyedül Ondon írtak össze négy újonnan telekre szálló háznépet.¹³ Ezzel szemben pusztatelkek voltak Golopon (2), Monokon (8) és Szerencsen (3). Más volt a helyzet a zsellérekkel. Ők négy településen, viszonylag nagy számban éltek. Monokon 18, Bekecsen három, Legyesbényén hat, Golopon öt háznép.¹⁴ Társadalmi státuszuk több okkal is összefüggött. Az összeírók által ideálisnak ítélt szolgálónépi állapot az „egész ekét” fogatolni képes szántóvető jobbágy volt, aki legalább négy, de a Szerencsi-dombságon inkább hat fogatolható ökröt tudhatott a magáénak. Ez nemcsak kíváncsolom, hanem 1549-1552-ben, amikor az összeírást végezték, a törökök által még meg nem szállt területen természetesen állapotnak tűnt országsherte.

Az adatsorok arról tanúskodnak, hogy a 16. század közepén Monokon, Ondon és Szerencsen történhetett valamiféle nagyobb tragédia. Egy-egy falurészt elpusztíthatott a tűzvész. A Budát 1541-ben csellemegszerző török hadakat kísérő martalócok az országban maradván, idáig száguldozva károsították a lakosságot. Pusztíthatott nagyméretű állatjárvány is, ami „sort vágott” az igás ökrök között. A három település útjába eshetett a Ferdinánd és Szapolyai János, illetve Ferdinánd és Izabella egymás ellen vonuló hadai valamelyikének. Vagy a német zsoldosok, vagy az erdélyi hadak „élték és rabolták ki” a lakosokat. Bármiként történt, és bármilyen mély a rokonszenvünk a szociálisan hátrányos helyzetű emberek iránt, akkor sem nevezhetjük koldusbotra jutottaknak a Szerencsi-dombság településein a 16. század közepén

¹² Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I-II. Bp. 1990. Ondon (II. k. 1052. o.) hat, Szerencsen (II. k. 1055. o.) 15 szegény háznépet találtak. Szegénységük összefüggött természeti katasztrófával, a jószágok elvesztésével, tűzvész, járvány okozta károsodással, igazható barmaik elrablásával, a családfő váratlan halálával, esetleg a családfő és háznépének lustaságával, de betegségével is.

¹³ Maksay 1990. II. 1052.

¹⁴ Maksay 1990. II. 1050., 1039., 1049., 1042.

élt lakosságot. Eltekintve az új házat építő négy háznéptől, akiknek az anyagi helyzetéről semmit nem tudunk. Egyelőre a kideríthetetlen sorsú egyének közé sorozhatjuk a 13 lakatlan telek volt használóit is (megszöktek, végvári katonának álltak, hajdú sorsra szegődtek, földesuruk másik uradalomba telepítette őket?!). Az egyéb kategóriába sorolt öt háznép (domináns bíró, molnár, vincellér, erdőőr, vadászmeister, kocsis stb.!) vagyoni helyzete vetekedhetett az egész telkesekével. Az allódiumon szolgáló három személy vagy háznép (kocsis, kertész, lovász, hajdú?) ugyancsak stabil egzisztenciát tudhatott a sajátjának.

1. táblázat. A lakosság vagyoni állapota és társadalmi státusza a Szerencsi-dombság falvaiban¹⁵

Település	Földesúr	Porta	Telkes	Szeg.	Zsel.	all.	egyéb	Ú.	P.
Bekecs	Monoky Ferenc	3	12	-	-	-	-	-	-
	Serédy Gáspár	4	16	-	3	-	1	-	-
Golop	Serédy Gáspár	1,5	6	-	3	-	-	-	-
	Nagy Jakab	2	8	-	2	-	-	-	2
Legyesbénye	Serédy Gáspár	3	12	-	-	-	-	-	-
	Figedy Péter	1,5	6	-	-	-	-	-	-
	Öz. Szemere Imréné	3	12	-	-	-	-	-	-
	Sisséry Benedek	3,5	14	-	6	-	2	-	-
Monok	Monoky Ferenc	8	32	-	15	-	-	-	8
	Monoky Domokos	1	4	-	3	-	-	-	-
Ond	Serédy Benedek	11,5	46	6	-	1	1	4	-
Szerencs	Serédy Gáspár	15	60	15	-	2	1	-	3
Összesen:	-	57	228	21	32	3	5	4	13

Bármiként volt is, a 228 egész ekés – pontosabban –, a négy vagy hat ökröt saját állatállományából járomba fogni képes 228 háznép, a 21 szegényként összeírtnal szemben azt mutatja, hogy a háznépek 90-91 %-a biztos megélhetési forrással rendelkezett, a támogatásra vagy könyörületre szoruló 9-10 %-kal szemben. A 32 zsellér státusza nem feltétlenül függött össze szociális

¹⁵ A táblázat Maksay Ferenc már idézett forráskiadványának az adatsora alapján készült. A rövidítései: Telkes = egész telkes jobbágy, akik közül négy háznép alkotott egy portát. Szeg. = Szegény, igazható barommal nem rendelkező háznép; Zsel. = zsellér háznép; all. = allódiumban élő személy vagy háznép; egyéb = földesúri bíró, pásztor, halász stb.; Ú = új házat építő gazda; P. = puszta, lakatlan telek, deserta.

helyzetükkel. Zsellérségükről csak annyit állíthatunk bizonyossággal, hogy nem szántóvető tevékenységgel keresték a kenyerüket. Azt is jelentheti, hogy igavonó barmokkal – ökrökkel – nem rendelkeztek, belső fundusukhoz nem tartozott szántó. Fuvaroztak, szőlőt műveltek, különféle házi mesterséggel keresték a megélhetésüket. Korszerinti állapotot is jelezhet: olyan fiatal házasságokat, akik a szüleik családjából és gazdaságából kiválva, az önálló egzisztencia megteremtéséhez kezdtek, és a felnevelő családból történő kiszakadáskor kapott hozományban lévő borjak, csikók még nem értek meg a fogatolásra. Emiatt nem tartottak igényt szántóföldre, csak egy lakóházat befogadó aprócska telekre. Lehetek ezek szőlőművelésre, állattartásra berendezkedett családok is, akik hosszabb távon sem szándékoztak szántóműveléssel foglalkozni. Az, hogy Bekecsen, Golopon, Legyesbényén és Monokon írták össze őket, orientálhatja a történelmi feljegyzéseket vallatókat olyan gondolatokkal való kacérkodásra is, hogy a szőlőtermelésükről hamarosan híressé vált falvakban ezek a családok a szőlőművelés és a borkészítés szenvedélyének hódoltak.

A Zemplén megyében 1549-ben végrehajtott összeírás a koraujkor hajnalán „ábrázolja” és jellemzi Zemplén megye, és abban a Szerencsi-dombság településeinek társadalmát. Konzolidált paraszti lét ez, a maga változatosságában. Ekkorra a néhány háznéből álló tanyaszerű települések lakói „behúzódtak” a templomos falvakba. A faluhatárokat – Szerencs kivételével – két forduló helyett háromra osztották a lakosok mindenütt. Külön fordulót biztosítva a tavaszi kalászosoknak és a főzelékféléknek (köles, borsó, lencse). Ezek szomszédságában, vagy külön szakasztott határrészekben megfért a kender és len, mint immár a ruházatkodás nélkülözhetetlen alapanyaga. A visszamaradt villaszerű gazdasági egységekből, majorságokból, tanyaszerű „falucsirákból” az emberek behúzódtak a biztosabb nyugalmat ígérő, a zaklatásoknak kevésbé kitett templomos falvakba. Beköltözésük okai között munkálkodhatott az árutermelésbe történő sikeresebb bekapcsolódás reménye, a templom, a plébánia és a pap közelségéből származó lelki vigasz közelsége, a nagyobb közösséghez tartozás erőtudatot kölcsönző biztonságérzet növekedése. Annak megfontolása, hogy a nagyobb, szervezettebb faluközösség biztosabban tartja távol a rablók, tolvajok, gyűjtogatók, csavargók rablásait, kóborlásait.

Zaklatott volt ekkoriban nemcsak az anyagi világ. A megfontolásra, a tiszta észre, az Isten egyedül igazságának a kinyilatkoztatásaira épített hit reformált dogmái verték fel nyugtalanító módon a lelkek világát is. Fegyverrel, pórlázadással, hitvitákkal végigsöpört Európán, és benne a parányi térséget alkotó Szerencsi-dombságon is a Luther és Kálvin vezényelte reformáció. Amíg a spanyol, portugál, németalföldi és brit hajósok előtt kitérték az Új világba vezető útjaikat az Óceánok, addig a Szerencsi-dombságban élő emberek tömegesen fedezték fel, hogy a déli napsugarak alá hajló domboldalakon a

bojárok, a királyok, a császárok és a pápák által is igen kedvelt bort érlelnek a szőlőtőkék és a pincék.

Legalább olyan kedvvel és reménnyel indultak ennek a felfedezésnek a hasznát kicsikarni, mint a mondott hajósok az óceánoknak, s amíg ott a ligeteket, városokat, falvakat hátukra telepedni engedő bálnákról, itt az aranyrögöt rejtő szőlőszemekről és az aranyszálakkal átszőtt venyigékről keletkeztek kételkedést és igenlést kiváltó mondák.

Ott a tengeri viharok és hajótörések hűtötték az indiánok aranyhegyeinek felfedezésére szövetkezők lelkesedését, itt a török martalócok rombolták a domboldalak aranyat termő szőlőtökének a telepítéséhez igazodó szorgalmat.

Összegzés

A Szerencsi-dombság településeinek a lakói a 16. század elejéig-derekáig az emberi szorgalmat a mérsékelt égöv négy évszakos ritmusához igazítva, az újtestamentumi értékrendet követve, az ember számára nélkülözhetetlen javakat – Krisztus tanítása szerint a kenyeret és a bort hitük szimbólumává magasztosítva – termelve szocializálódtak.

A 16. század közepén azonban megérintette őket a haszonelvűség, és másfél századig zaklatta őket a lelükkel, szellemükkel és elméleti horizontjukkal összeegyeztethetetlen iszlám civilizáció.¹⁶ A honfoglalástól a 16. századig kiküzdött harmónia, életcél és jövőkép összezavarodott. Kis híján belepusztult a térség lakossága, Hol Bekecs,¹⁷ Golop, hol Legyesbénye,¹⁸ hol Monok¹⁹ maradt lakatlanul, határa műveletlenül. Máskor meg Szerencset égette fel a török.²⁰ Ennek a 16. század közepétől a 18. század második évtizedéig tartó zavaros időnek a vázlatos áttekintése részletes monográfiát kívánna. Külön disszertáció dolgozhatna fel az 1711 után vontatottan, többféle nyelvű és vallású lakosság megtelepítésével, összezsizsolódásával baktató esztendőök világát. Dolgozatot érdemelne a Szerencsi-dombság lakosságának a gépi, elektronikai modernizációval összeszővődött életmódjának a bemutatása is. Olyan különálló korszakok ezek, melyek megértése, végiggondolása nélkül nehéz lesz megtalálni e térség lakóinak a lokalitással összehangzó harmóniáját és jövőképét.

¹⁶ 1635-ben a Szerencsi-dombság településeit hódoltatták a törökök, 1637-ben Szerencs környékét pusztították. Dongó Gyárfás Géza AZT 1902. 10. sz.

¹⁷ UC 103:47. 1543. ; Uc 104: 50. 1703, aug. 9.

¹⁸ UC 39:1 (f) 39: 1. 1648.; UC 66: 32. 1646. jan. 26.; UC 61: 12. 1689. ápr. 18.; UC 41: 54(a) 1711. márc. 24.

¹⁹ UC 70: 45. 1700.; UC 70: 49. 1703.;

²⁰ Dongó-Gyárfás 1902. 10. sz.

Irodalom

A lábjegyzetekben hivatkozott forrásokon és irodalmon kívül a tanulmány készítése során az alábbi kiadványokból merítettem adatokat és gondolatokat:

- BARNA J. (1931): Szerencs és vidéke. Bp.
- BELUSZKY P.: Adatok Szerencs vonzaskörzetéhez. In. Peja Gy. – Frisnyák S. szerk.: Borsodi Földrajzi Évkönyv V. Miskolc, 1964 45-54..
- BOROSZKY S. szerk. Zemplén vármegye. Bp. 1911.
- BULLA B. – MENDÖL T.: A Kárpát-medence földrajza. Bp. 1999.
- DONGÓ GYÁRFÁS G.: Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (AZT). I-XXVI. Sátorlajaujhely, 1895-1928.
- FRISNYÁK S. DR. – GÁL A. DR. szerk.: Kárpát-medence: Tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Szerencs, 1911.
- GYÖRFFY GY.: István király és műve. Bp. 1977.
- KÓKAI S.: Szerencs térszerkezeti helyének változása a XIX. sz. folyamán. In. Szerencs és Környéke. Szerencs – Nyíregyháza, 2002. 103-114.
- KÓKAI S.: Szerencs oktatási-kulturális szerepköre. In. Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Gál András szerk.: Szerencs monográfiája. Szerencs 2005. 311-236.
- KÓSA L. – FILEP A.: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1978.
- LÁSZLÓ GY.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
- MAROSI S. – SOMOGYI S. szerk.: Magyarország kistájainak katasztere I-II. Bp. 1991.
- PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I-II. Bp. 1899.
- TAKÁCS P.: Szerencs története. In. Dr. Frisnyák S. – Dr. Gál A. szerk.: Szerencs monográfiája. Szerencs 2005. 71-154.
- TAMÁS E.: Monok. Száz magyar falu könyvesháza. Bp. 2002.

Metageográfia: a táj szakrális vetülete

BARÁZ CSABA

Metageography: the sacred aspect of landscapes

Abstract

The paper reviews the relationship between the basic landscape characters (cultural landscape types) formed by the interaction of society and nature and sacred elements of landscapes. Following the history of the research of geographical aspects of cultural traditions and the definition of so-called “noted places” and their geographic typology (based on the changing quality of anthropogenic elements through history with illustrative examples) the system of cultural landscape characters is outlined (sacred landscape, rural landscape, urban landscape). The hierarchy of “noted places” (essential noted places, places of pilgrimage, sacred landscapes, and the spatial structure of landscape centres) represents the sacred aspect of geography. The evolution and nature of this can be explored through some of the basic theses of metaphysical traditionalism representing the borderland between faith and physical (geographical) reality.

Bevezetés

A táj organikus rendszer, amely az ember és környezete, az ember és a természet közötti kölcsönhatás eredményeképp fejlődik, alakul folyamatosan. Jószerivel nincs olyan táj, amelyben ne lennének kulturális elemek, antropogén formák vagy legalább ne érződne az ember természeti környezetre gyakorolt hatása. Az Európai Táj Egyezményben ez a tömör definíció olvasható: *„A táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki.”* Azaz a táj természet és a társadalom kölcsönhatásaiban fejlődő komplex területi egység, tükrözi a természeti adottságokat, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, ugyanakkor magas szintű vizuális-esztétikai értékek hordozója. De még ennél is több: a táj szakrális jelenség.

Az alábbiakban a táj, mint kulturális „képződmény” legkülönlegesebb, ugyanakkor legősibb aspektusát, a szakrális tájat (egyáltalán a tájkarakter-típusokat), a szakrális táj kialakulása mögött lévő hitvilág természetét, a hit szerepét vázolom fel kárpát-medencei és távolabbi példák (tájalkotó-elemek, „jeles helyek”) segítségével.

A táj

A táj, mint jelenség megértéséhez a geográfiai táj-definíciók adnak alapot. *Somogyi Sándor* a tájat a földfelszín olyan részének tekinti, melyben a külső és belső erők által keltett anyagmozgás-folyamatok törvényszerűségei, valamint az általuk létrehozott formák típusai időben és térben azonosak. *Pécsi Márton* ehhez a következő szempontokat teszi hozzá: „*A természeti földrajzi tájban – szemben a geomorfológiai körzettel (régiónal) – benne foglaltatik az élővilág minden eleme is. Sőt, mivel ma már a társadalom által képviselt antropogén tényező nélküli természetes táj is csak ritkaságként fordul elő, illetőleg Európában csak többé kevésbé a valóságos tartalomtól elvonatkoztatott elméleti absztrakció útján rekonstruálható, a természeti tájban általában benne értjük a társadalmi munka által létrehozott, állandó jellegű hatásokat is.*” E földrajztudományi tájfogalmakat, definíciókat felvillantó *Csemez Attila* tovább megy: sem „természetes tájról”, sem „kultúrtájról” nem beszélhetünk, csupán tájról (*Csemez A. 1996. 13–15.*)

Egyébként már a *Pécsi Márton* előtti földrajztudósok – *Cholnoky Jenő*, *Prinz Gyula*, *Teleki Pál* – tájdefinícióiban is körvonalazódik a „kultúrtáj”, mint jelenség és fogalom lényege. *Kádár László* A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei c. munkájában így ír a tájról: „*Ha boncolgatni kezdjük a táj fogalmát, akkor egy sereg tényezőt találunk, amelyeket tájalkotó elemeknek szoktunk nevezni. ... A tájalkotó tényezők közé tartozik általában a természetnek mindenféle megnyilatkozása: a domborzat, az éghajlat, a növényzet, a talaj, stb. és ide tartozik az ember is. Az ember a maga sokféle irányú cselekvésével, a gazdaságakkal éppen úgy, mint a politikaiakkal alkotó és formáló tényezője a tájnak. Az ember erdőt irt, földet szánt, folyót, mocsarat lecsapol, falut és várost épít; országhatárokat von, és azokon belül az egységes vezetéssel bizonyos egységes jellegű kölcsönöz a tájnak.*” (*Kádár L. 1941*)

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a táj egyben kultúrtáj is, ezért ezt a kifejezést joggal lehet logikai tautológiának tartani (*Mőcsényi M. 1998*). Jelenleg paradigmaváltás zajlik: a kultúrtáj kutatásának tudománya igyekszik önmagát meghatározni. A kultúrkörnyezetre irányuló szakterület egyrészt a tájökológia felé, másrészt a – *Teleki Pál* által 1917-ben megfogalmazott alapkoncepció óta önálló diszciplínává lett – történeti földrajz felé tájékozódik, amely segédtudományai – a régészet, a településtörténet, a geológia, a geomorfológia, a paleoklimatológia, a növény- és talajföldrajz, a táj kutatás és a történeti topográfia – révén a legtöbb segítséget nyújthatja a kultúrtáj-kutatáshoz. Hiszen a történeti földrajz „*időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetesz is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza.*” (*Mendöl T. 1938*)

De ha a táj (kultúrtáj) lényegét meg akarjuk érteni, akkor további tájékozási irányokra van szükségünk. *Kádár László* a fenti idézett mondataihoz a következőt teszi hozzá: a tájat/tájalkotó elemeket „*egyszerre észleljük mind az öt érzékszervünkkel, sőt helyesebb volna azt mondani, hogy mind a hat érzékszervünkkel, mert*

még van valami ezen felül is, amit az ember inkább sejt, mint észlel. Van valami a tájban, ami annak mintegy lényege, s amit a leghelyesebben a táj lelkének nevezhetnénk.” (Kádár L. 1941)

Ez a *genius loci*, azaz a „hely szelleme”. A táj és a hely összefüggés-rendszerét figyelembe véve végül a metafizikai tradicionalitás jeles képviselőjét, *Hamvas Bélát* idézem: „*A helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van és nemcsak látvány, hanem géniusz.*” (*Hamvas B. 1988*)

Igen, a táj – és a tájban lehatárolt helyek (*locus*) és a tájakat alkotó tájelemek együttese – szakrális jelenség is. A táj lényegét annak szakrális vetülete hordozza. Pontosabban a szakrális tájelemek, tájértékek – azaz az ún. jeles helyek – rendszere.

A hely

A *jeles helyek* olyan földrajzi helyek, tájak, tájrészletek (sziklaalakzatok, földtani, felszínalaktani és víztani képződmények), melyekhez szakralizáló hagyomány (helyi monda, eredetmonda)¹ fűződik, illetve amelyeket az ember hitbéli, vallási ihletettségből fakadóan átalakított, azaz amelyek magukon viselik az ember – nem profán célú – formaalakító tevékenységének nyomait. *Jeles: jellel ellátott, megjelölt; átvitt értelemben: különleges, kiemelkedő, egyedi.* Tehát azokat a szakrális (szentséggel bíró, szentséges, természetfeletti eredetű), kultikus (hitélethez, vallásgyakorláshoz tartozó), illetve mágikus (bűvös, varázsos, varázslatos, esetenként ördögös, boszorkányos érzetet keltő) felszínformákat, sziklaképződményeket, kőépítményeket, sziklamélyítményeket (sziklahelyiséget, pincét, fülkét), illetve ezek együttesét soroljuk szakrális tájak, tájelemek, jeles helyek kategóriájába, amelyek – a hagyomány tanúsága szerint – a közönséges, hétköznapi, világi fölötti létszint üzenetét (hatását) közvetítik. Egy-egy természeti képződményhez, tájelemhez fűződő hagyomány, monda többet jelent a forma keltette képzetnél, keletkezésük mélyebb okokra vezethető vissza: ennek a rejtettebb hatásnak a megnyilvánulása a *genius loci*, azaz a „hely szelleme”. A néphagyományban – vagy az irodalomban – megjelenő jeles földrajzi helyek, az eredetmondával bíró földtani képződmények, felszínformák és a bizonyos szertartásokra, kultikus gyakorlatra, egyfajta szentségre utaló helynevek tulajdonképpen a *szakrális táji dimenziót* (szűkebb értelemben a vallásföldrajz, tágabb értelemben a metageográfia alapjait) tárják fel (*Baráz Cs. 2002; Baráz Cs. – Kiss G. 2007/a*).

A földrajzi helyekhez, földtani képződményekhez, felszínformákhoz kötődő hagyományok első rendszerszemléletű vizsgálatát *Hanusz István* végezte el. Az általa összegyűjtött „*földrajzi népregéket*” rendszerező dolgozatait a Földrajzi Közleményekben jelentette meg *Népköltésünk a geológiában* (1893), *Földrajzi*

¹ A helyi monda egyes természeti képződményekhez (hegy, barlang, tó stb.) vagy emberi építményhez (vár, rom, híd stb.) kapcsolódik. Az eredetmonda (vagy aitiológikus monda) valamely tárgy, természeti képződmény, emberi létesítmény létrejöttének okát és folyamatát beszéli el.

népregék (1894), *Hazai földrajzi népregék* (1899), *Csodakútak hazánkban* (1902) címekkel. 1900-ban könyv alakban is kiadta addigi kutatásainak, gyűjtéseinek eredményeit *A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben* címmel.

Vele párhuzamosan mások is felfigyeltek a földrajzi vonatkozású hagyománykincsre. *Herrmann Antal A hegyek kultusza Erdély népeinél* (1893) című munkájában foglalkozik e jelenségkörrel. *Versényi György Felvidéki népmondák* címen jelentetett meg az Ethnographia című folyóiratban egy tanulmányt (1895), amelyben Felső-Magyarországról (Felvidék, Felföld, Mátraerdő) gyűjtött össze földrajzi helyekhez kötődő hagyományokat. Ebben a munkában már körvonalazódnak a mondatípusok: megemlíti a patkó- és lábnyomos sziklákat, a kővé válás motívumát (kőasszony, kőleány, kővé vált testvérek, katonák) és a szent kutakat, csodatévő forrásokat. E három kutató nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egy új interdiszciplína születhessen a földrajz és a néprajz határterületén.

Ezeket a vizsgálódásokat megelőzően is születtek azonban a magyar hagyománykincs, hitvilág, mitológia feltárását, rendszerezését célul kitűző, a földrajzi tájékozódást sem mellőző munkák. *Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája* (1854) ötödik fejezetében – mely az „Óriás” címet viseli – a magyar hiedelem-mondák azon elemeit keresi, amelyek az akkori hely- és vízrajzi kép kialakulását magyarázzák. A második és egyben utolsó rendszeres magyar mitológiát megíró *Kandra Kabos Magyar Mythologia* (1897) című művének XXX. fejezete a „Szent helyek – az istentisztelet szentélyei” sokatmondó címet viseli. Ebben Kandra az ősvallás szent helyeit, melyek között természeti képződmények is vannak, általában hegyekre („Bálványos hegyek”, „Pogányvárak”, a mondák tündérvárai, magukban álló kőbálványok, oltárkövek stb.), vízmentiekre (pl. Áldó-kút, Szent-kút) és alföldiekre (földvárak, őrhalmok, „tüzelő helyek”, „hamu-halmok”, jelesek sírhalmai stb.) osztja. A napjainkra pusztán földtani képződményként fennmaradt „*ős áldozó helyek*” egyik legfontosabb adatközlője *Bartalos Gyula* (1885, 1891, 1902) egri történész, régész, pap. Az Egri Híradó című lap 1902-es évfolyamában tanulmányorozatot jelentetett meg *Néprajzi adatok a palócság vidékéről* címmel. Ez a munka Palócföld „pogánykorára”, azaz jeles földrajzi helyeinkre utaló földrajzi nevek és helyek részletes gyűjteménye.

A földrajzi helyeket, földtudományi képződményeket, jelenségeket magyarázó (szakralizáló) hagyományokat (néphagyomány, irodalmi alkotás) *Szendrey Zsigmond* (1922) tipizálta. Ő a következő, földrajzi helyhez, tájalelemhez, térhez kapcsolódó mondatípusokat és tipikus motívumokat különíti el: a.) helységalapítási mondák; b.) községnév-magyarázó mondák; c.) birtokszerző mondák; d.) kincsmondák; e.) történelmi mondák (ezeknek van helymagyarázó változata); f.) halom-mondák; g.) kővéválás (kővé, sziklává változott/változtató ember, ördög, kőpénz, Szent László kőpénze, kőasztag, patkónyom); h.) forrásmondák; i.) vegyes típusok.

Néhány példa napjainkból. *Hála József* az ásványi nyersanyagok hasznosításának történeti és néprajzi, valamint egyes földtani képződmények néprajzi vo-

natkozásait kutatja. A *Buka László és Gyarmathy István* által szerkesztett, eddig két kötetben megjelentetett sokszerzős *Élő táj – Válogatott írások természetről, térről, teremtésről című tanulmánygyűjtemény* (2000, 2002) a táj, a hely szellemének (genius loci) kérdéskörét járja körül – több esetben különös tekintettel a földrajzi helyekre, képződményekre. *Gál Péter József és Molnár V. József* *Idvezlégy, kegyelmes Szent László kerály, Magyarországnak édes oltalma című könyve* (1999) az egész Kárpát-medence, a történelmi Magyarország Szent László királyhoz fűződő helyi hagyományait mutatja be, történeti tájanként csoportosítja. A térbeliség felől közelítve a hagyományosan gazdag mondavilágú Erdély a legjobban feldolgozott. *Kakas Zoltán* a sziklák világát övező földrajzi hagyománykincset gyűjtötte össze *Beszélő kövek* címen (<http://www.bk.ngo.ro>). A Mátraerdő területén Torna megye és Medvesalja népmondáit – köztük számos földrajzi helyhez kötődő mondát – *Magyar Zoltán* (2001 és 2006) kutatja. Több tanulmányban foglalkozik a történelmi személyek – Szent László (1988), Szent István (2000/a), Rákóczi (2000/b) és Petőfi Sándor (2000/c) – körül sűrűsödő mondavilág feltárásával, azok földrajzi vetületével. Magam a Felföld „alsó lépcsője”, azaz „Mátraerdő” történeti földrajzának, településföldrajzának – a hagyománykincs által kibontakozó – kultikus vetületét, e tájegység szakrális téri rendszerét, valamint az ún. kaptárkövek eredetét, rendeltetését vizsgálom (*Baráz Cs. 1998, 2000, 2002, 2005*). Szerzőtársammal, *Kiss Gáborral* a jeles kövek, regélő helyek rendszerezését Az ördögtornyoktól a patkónyomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén c. könyvünkben foglalmaztuk meg, példákat a Mátraerdő területéről hozva (*Baráz Cs. – Kiss G. 2007/a*). Ezt követően több tanulmányban tettük közzé Gömör, Heves, Nógrád, Borsod, Abauj és Zemplén hegy- és dombvidékeinek szakrális földrajzi elemeit (*Baráz Cs. – Kiss G. 2007/b, 2010; Baráz Cs. – Kiss G. – Palkovics Gy. 2010*)

A jeles helyek – geográfiai szempontú – tipizálása néhány példával:

I. Természetes felszínalaktani képződmény (felszínforma)

I.1. Sziklaalakzat, szálban álló kőzet, hegy- vagy dombtető – Természetes sziklaalakzatok, kövek, melyekhez mondák, mesék fűződnek (pl. Szent László ülése nyoma a Jávárdi-tetőn lévő Bagoly-kőn; Jézus és szamarának nyoma egy Nagylóc melletti andezitsziklán stb.) vagy csupán a nevük alapján tűnnek mágikus-kultikus helynek (pl. Ördögtornyok, Bába-kövek, Leány-kövek).

I.2. Völgy, szakadék – Pl. a Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokvölgyek – Tordai-, Tornai-hasadék, Szent László ugratása Mátraverebély–Szentkúton.

I.3. Forrás – „Szentkutak”, búcsújáró helyek csodatévő forrásai; a Szent László által fakasztott források stb.

I.4. Barlang (egyéb karsztforma)

II. Ember által formált természetes képződmény (antropogén hatás)

II.1. Jeles kő, sziklaalakzat, köemlék amelyek magukon viselik az ember formaalakító tevékenységének nyomát (faragott szikla) – Olyan sziklatornyok, kőtömbök, sziklavonulatok, amelyek tetejébe, oldalába tál alakú mélyedéseket, lyukakat, csatornákat, fülkéket, lépcsőket, egyebeket faragtak a régmúlt korok emberei (mint pl. a bükkaljai fülkés sziklák, a kaptárkövek; a siroki Törökasztal; a Korond melletti Likas-kő; a kézdiszentléleki Per-kő oldalában álló Dinnyés-kő, az Ivád melletti Kőkosár stb.). Szétszórt, írott kövek, melyeken ábrák, írásjelek ismerhetők fel (mint pl. a Gyergyói-havasokban lévő Tászok-tető írott kövei, a Görgényi-havasok pásztorírásos kövei stb.). De ilyenek a Rhodope hegység trák sziklaszentélyei, fülkés sziklái vagy Szentföld kőoltárai, szent kövei.

II.2. Kőzetbe mélyített sziklahelyiség (amellyel kapcsolatban szintén felmerül a szakrális eredet lehetősége) – Remetelakok, kazamaták, kürtős „barlangok”, mint pl. a mátraverebély-szentkúti, tihanyi remetelakások, a Sósartyán – Kőlyuk-oldali, Demjén – Szent-völgyi remetelakok; a pilisi Holdvilágárok és a sályi Léleklyuk kürtős sziklahelyiségei, melyek belső falára írásjeleket is véstek; a siroki vár kazamatái stb.

III. Archaikus kő- (és föld-) építmény (kőhalom, kősánc, kőkupola, stb.)

Kövekből emelt (épített) halmok (obó halmok, pásztorhányások, mint pl. a vargyasi Leány-halom; a Putnok környéki Szakállas farkas sírja; a mátrai Hunok-sírja stb.), a sziklatömbökből rakott kősáncok (mint pl. a Mátrában lévő Ördög-tornya dülése), valamint az ismeretlen eredetű, korú, rendeltetésű kőépítmények (pl. az Ostoros melletti ún. Csúnyamunka). De ide soroljuk a kunhalmokat”, a halomsírokat, a preszkíta-szkíta áldozóhelyeket (pl. a bükkaljai Leányvár, Halomvár).

IV. Helynevek

Írott forrásokban, helyi hagyományokban felbukkanó, régi tudósításokban, térképeken – pl. a katonai felmérések térképlapjain – szereplő vallásos, kultikus helyneveknek három alapvető rétege van. Az egyik, a látens, azaz elfelejtett értelmű nevek csoportja. Ezek közé tartoznak például a tar, dar gyökkel rendelkező földrajzi nevek (pl. Tarna, Darnó), a Sár-hegyek, a Szár-hegyek (sár, szár gyökkel rendelkező nevek), a Ság-hegyek, a Somlyók, valamint a mára elpusztult jeles kövekre, kőbálványokra (*bálványkövekre*) utaló, középkori oklevelekben, határmegállapító okmányokban, mint határjelekre vonatkozó adatok sűrűn előfordulnak: *Kwbaluan, baluuan, Baluankuwe, Balwankew stb., latinul statua lapidea, idolum lapideum stb.*). A második réteget a kereszténység előtti vallásos emlékezet őrizte meg (pl. Áldozó-kút, Bába-kő, Boszorkány-lyuk, Szépasszony-völgy,

Ördög-gát, Vérc-verés). A harmadik réteget pedig az egyház- és kultusztörténeti szókincsből képzett földrajzi nevek alkotják (pl. Barát-bérc, Boldogasszony-magasa, Egyház-domb, Isten-hegy, Mária-kép, Remete-völgy, Szentlélek-lápa, Templom-bérc).

Azokat a tájakat, tájrészleteket, földrajzi helyeket, ahol a jeles helyek, szakrális földrajzi nevek, valamint a mondavilág, a szakralizáló hagyománykincs elemei sajátos sűrűsödést mutatnak *esszenciális jeles helyeknek* nevezzük, melyek hatása általában túlmutat a helyi hagyománykincset létrehozó („megteremtő”) közösség életterén. A gazdag hagyományt őrző, a több néphagyomány, valamint látomás, Mária-jelenés, csodás esemény és gyógyulás² szentesítette földrajzi helyek idővel zarándokhelyekké, *búcsújáráshelyekké* válnak (Bálint S. – Barna G. 1994). Palóc-földön ilyen esszenciális jeles hely például *Mátraverebély–Szentkút*: a Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokszerű völgyvel, lábnyomos sziklával és csodakúttal, a forráshoz fűződő csodás eseményekkel, gyógyulásokkal, látomásokkal, jelenésekkel egy aktív, ma is működő szent hely. Egy aktivitását elvesztő, látens (de napjainkban újjáéledni látszó) szent körzet például a belpátfalvai Bélkő, vagy a nógrádi Szanda nevű hegy és környezete. A nevezetes, nagy tömegeket vonzó búcsújáráshelyek, kegyhelyek köré idővel ún. szentségi táj szerveződik. Az esszenciális helyeket övező szentségi táj olyan terület, ahonnan a búcsújárók, zarándokok rendszeresen látogatják a búcsújáráshelyet, és amelynek határáig a kegyhely szellemi ereje, spirituális hatása kisugárzik. A szentségi tájban élés, a kegyhelyhez tartozás a régiségben egyfajta közösségi tudatot (összetartozási, csoporttudatot) alakított ki (Hoppál M. 1990).

Még egy idézet Hamvas Béla Az öt géniusz című művéből: „A nép létének legelső feltétele az a hely, ahol él, és ezért minden nép életét lakóhelyének vizsgálatával kell kezdeni. Úgy látszik, homogén karakterű helyek szellemileg sajátosan improduktívak. A sokrétű és változatos hely a szellemiség kialakulását nem akadályozza, hanem segíti. Magas civilizációk nem kövér földeken és nem egyenmű tájakon alakultak ki. A geniális ember ott fejlődik, ahol sok a hatástényező és keresztesződés. Mindig a határterületek a fontosak. Csak itt van lehetőség arra, hogy sokszereű ellenállást lehessen legyőzni és itt fakad megedzett spiritualitás.” (Hamvas B. 1988. 55.) Nagy léptékben maga a Kárpát-medence is *sokrétű hely, határterület*. A Kárpát-medencén belül ilyen – Hamvas Béla szavaival – *összetett táj* Tihany, Esztergom, Visegrád, Buda, Eger, Tokaj, Csíksomlyó, Kézdiszentlélek (és környékük). Más szóval spiritualitást fokozó vidékek hazánkban: a Balaton-felvidék (leginkább a Tapolcai-medence), a Pilis (a Dunakanyarral, Budai- és Visegrádi-hegységgel) és a „Hegyalják” (a Mátraalja, a Bükkalja és a Hegyalja Zemplénben), Székelyföld bizonyos részletei (Kézdiszék

² A transzcendens (írracionális, vallásos) tapasztalás a nép közvetlen túlvilági élményeinek fogalmi szinten történő leírására a néprajzkutatók bevezették a népi unio mystica, illetve a transzcendens népi percepció fogalmakat.

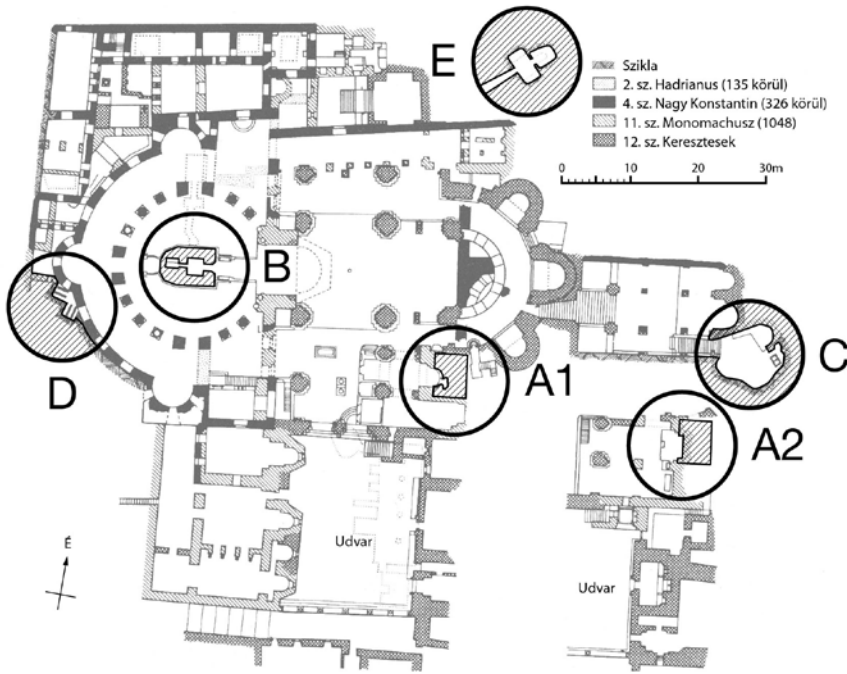
északi pereme az ún. „Szentföld” a Per-kövel, Közép- és Felcsík határán a Somlyó-hegy és környezete: Csíksomlyó a Kárpát-medence *legesszenciálisabb jeles helye*, legismertebb, legtávolabbra ható *szentségi tájközpontja*, a magyarság leglátogatottabb búcsújáróhelye. A változatos látványt és érzelmi hatást nyújtó átmeneti tájak olyan határterületek, amelyek nem elválasztanak, hanem összekötnek. Összekötik a hétköznapi világot a spirituális világgal.

Földünk egyik legesszenciálisabb jeles helye, legismertebb és legjobban kutatott szakrális tája a közel-keleti Szentföld, melynek szentségi tájközpontja: Jeruzsálem. Itt csak felvillantom azokat a tájelemeket (jeles köveket), amelyek meghatározzák bolygónk ezen tájkéának karakterét és kiválóan példázzák, hogy az archaikus („pogány”) szent sziklák idővel miképpen lényegülnek (keresztény) templommá. Jeruzsálem legfőbb templomai, kápolnái ugyanis jeles kövek – szent sziklák, szent barlangok és források – fölött állnak. A kereszténység legkülönlegesebb épülete a *Szent Sír-templom*, amely többek között magába foglalja a Golgota szikláját (*Calvaria*), azt a helyet, ahol Jézust keresztre feszítették, „*ahol megváltásunk történt*” (Kroll, G. 1985. 461.). De ez a templom rejti azt a kőzetbe faragott sírkamrát is, amelybe a kegyes hagyomány szerint Jézus holttestét helyezték. A hívő keresztények ebben az építményben tisztelik Jézus halálának és dicsőséges feltámadásának helyét: Nagy Konstantin a negyedik században építtette Krisztus sírja fölé a templomot.

Az Arimateai József kertjében lévő sziklasírt az idők folyamán különválasztották a sziklás környezetétől és az oszlopokkal díszített síremlék köré építették az anasztasisz rotundáját: a mai Szent Sír-templomban egy körülfalazott sírkamra látható. Egészen pontosan igen kevés az, ami Jézus sírjából látható, mivel Hakim Biamrillah szultán 1009-ben eltüntette a nyomait. A megmaradt részleteket a 12. században márvány- és alabástromlapokkal fedték be. Egyedül a sírhely 2 m hosszú és 1,9 m széles kőpadja látható, felette egy latin szövegű felirattal: „*Surrexit, non est hic – Feltámadt, nincs itt!*”

Az épületkomplexum azonban nem csak a Golgota szikláját és Krisztus sírkamráját foglalja magába, hanem a Szent Ilona kápolna mögött a *Szent Kereszt* megtalálásának barlangját is. Három jeles kő, amelyet a keresztény világ legfőbb zarándoktemploma szervez egy térbe (1., 2. ábra).

A szakrális földrajzi jelenségek eredetét, forrását az evangélium legnagyobb titka, Krisztus feltámadásának csodája világítja meg legtanulságosabban. *Gerhard Kroll* az evangélium és az élet összetartozását kiválóan érzékeltető művében írja: „*A feltámadás helyes megértéséhez két dolgot nagyon világosan kell látnunk. Az első: a feltámadás tartalmában és lényegében a hit misztériuma. Ami Jézussal történt, az nem az emberi gondolkodás és kutató-kritikus elemzések nyilvánvaló végkövetkeztetése. Az üdvtörténet ezen eseményéről csak azért és annyiban tudunk, mert és amennyiben Isten feltárta előttünk és kinyilatkoztatta nekünk. Igaz, hogy a feltámadás Jézus életéhez tartozik, de már kívül esik a földi világon...*”

1. ábra. A mai Szent Sír-templom alaprajza (KROLL, G. 1985 szerint) a jeles kövek, sziklák és sziklahelyiségek elhelyezkedésével.

A1 – a Golgota sziklája az Ádám-kápolna mögött;

A2 – a Golgota sziklája a Golgota-kápolna szentélye mögött;

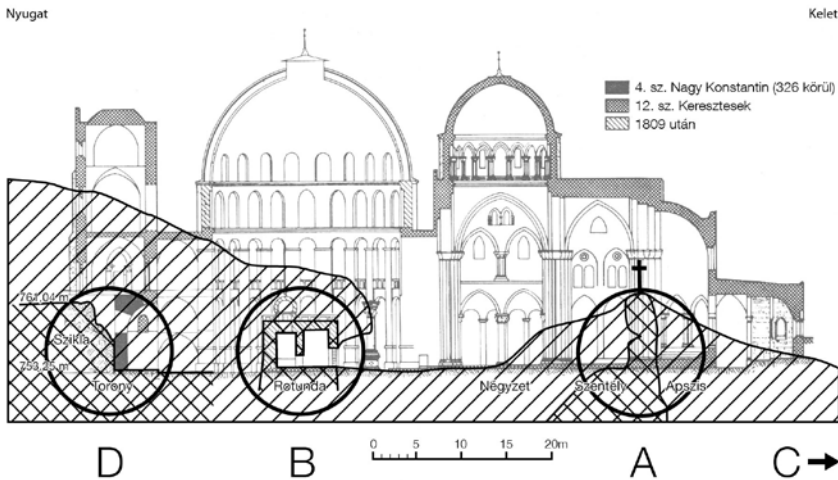
B – a Szent Sír az Anasztaszisz középpontjában;

C – a Szent Kereszt megtalálásának barlangja a Szent Ilona-kápolna mögött;

D – Arimateai József sírkamrája a szálkőzetben;

E – a koptok birtokában lévő sziklasírok egyike

A feltámadás új létmódja titokzatosan rejtett valóság, amely csak azok számára látható, akiknek a kegyelem fényében megmutatkozott. A feltámadás egészen új, a mennyei létmód kezdete, melyet csak a hittel lehet megragadni. Ez a hit viszont Isten műve; tárgya és eredete szerint egyformán természetfeletti valóság, Isten ajándéka.” (Kroll, G. 1985. 521.) A Szent Sír-templomban a hit legmélyebb valósága tapasztalható meg: „Amennyire igaz, hogy amit Jézus a hit tárgyául ad – istensége és világot átfogó megváltó műve –, az lényege szerint a természetfeletti és történelemfeletti világhoz tartozik, annyira igaz az is, hogy maga a hit elvárása és mindaz a bizonyíték, amelyet a hit értelmes voltához adott, a történelmi valóság kategóriájába tartozik.” (Kroll, G. 1985. 521.) Ez is egy határterület – amely nem csak térbeli, hanem létrendbeli átmenetet is tükröz.

2. ábra. A Szent Sír-templom hosszmetete (Kroll, G. 1985 szerint) a Jézus korabeli sziklafelszín rekonstrukciójával és a napjainkig fennmaradt szálközvet-részletekkel.

A – a Golgota sziklája; B – Krisztus sírja; C – a Szent Kereszt barlangja;
D – a szikla, amelybe a hagyomány szerint Arimateai József sírját mélyítették

A Kidron-völgytől keletre lévő Olajfák hegyének csúcsán Nagy Konstantin császár egy másik helyet, jeles követ is megdicsőített. Történelmi bizonyítékká avatta a mennybemenetel helyét: „az Úr itt állt utoljára a Földön, innen ment a mennybe”. Régi zarándok-beszámolók szólnak arról, hogy e hely padozatán látható az Úr lábnyoma. Jézus lábnyomát hordozó kőszikla ma is megtekinthető a *Mennybemenetel mecsetjében*. (Az eredeti körtemplomot a keresztetek a 12. században nyolcszögletűre módosították, majd Szaladdin szultán 1187-ben a templomból mecsetet alakított ki, ami napjainkig így maradt.) A közeli Eleona-bazilika rejti a „tanítás barlangját”, azt a szent sziklahelyiséget, ahol Jézus apostolait oktatta, ahol feltárta előttük titkait. (A Kárpát-medence is büszkélkedik néhány Jézus által szentesített jeles kővel, lábnyomát vagy szamarának patanyomát hordozó sziklatömbbel: Felsőlehmény, Gyergyócsomafalva – Dél-hegy, Körmöcbánya, Nagybörzsöny, Nagylóc – Ör-hegy, Zamárdi – Szamár-kő.)

A két szent hely (az Olajfák hegye és a Szent Sír-templom) között, mintegy aranymetszés-pontban áll az aranykupolás *Szikkadóm* (Szikkamecset), amely szintén egy jeles kő – a zsidóknak, a keresztényeknek és a mohamedánoknak egyaránt szent szikla – fölé épült. A hagyomány szerint Dávid ezen a kővön mutatta be az áldozatot, később itt állt az égőáldozati oltár: még ma is megvannak azok a kőzetbe faragott csatornák, amelyek összegyűjtötték és elvezették az áldozati állat vé-

rét. A sziklában lévő barlangot az arabok „a lelkek barlangjának”, a „lélek forrásának” nevezik. A mohamedánok a szent szikla egyik bemélyedésében a Próféta lábnyomát tisztelik: hitük szerint ez az a hely, ahonnan Mohamed „felment a mennybe”.

Szent sziklák és barlangok, jeles kövek templommá, szentségi tájközponttá szerveződésének ősképei avatják Jeruzsálemet a három világvallás legjelentősebb szakrális központjává – ahol mitológiák apotheózisa zajlik.

A tér

A társadalmi hatások és az antropogén elemek történelem során változó minősége folytán – más szóval a különféle ember alkotta, ember formálta hatások eloszlása, dominanciája miatt – a jelenben alapvetően háromféle *kultúrtáj-karaktert* (típust) – azokon belül többféle változatot – különböztethetünk meg: a szakrális tájat, a *rurális tájat* és az *urbánus tájat* (Baráz Cs. 1998). Ez a felosztás segíthet rendszerezni a kultúrtájakat, tájképeket, s a tipizálás egyféle értékelés (tájkarakterológia) alapját teremtheti meg. Előre bocsájtva, hogy nincsenek tisztán szakrális, rurális vagy urbánus tájak. Bármelyik tájtípusban lehetnek „idegen” objektumok, de bizonyos *tájelemek* dominanciája alapján lehetőség nyílik a tájak civilizációs és életforma-kategóriák alapján történő tipizálására³:

A – Szakrális táj

A szakrális tájra a különféle kultikus, vallási elemek, építmények erőteljesen rányomják bélyegüket. A táj tehát akkor tekinthető szakrálisnak, ha benne áldozó helyek, oltárkövek, kápolnák, templomok dominanciája – minőségi túlsúlya – látható, tapasztalható.

A.a – Fosszilis szakrális táj/tájképi elem

A táj vagy tájképi elem szentsége erősen lefojtott, gyakorlatilag csupán műemlékként, műemlék-együttesként funkcionálnak: ilyenek például a gízai nekropolisz piramisai, Nyugat-Théba templomai a Királyok Völgyében található királysírokkal, Petra sziklába faragott sírjai, Európa megalitikus köemlékei (mint amilyen Stonehenge és környéke, Avebury, a carnaci Le Menec kősorai, az észak-walesi Moel Ty Uchaf kőkör-rendszere), továbbá a húsvétszigeti kőszobrok a Rano Raraku-kráter peremén, a szaszanida kori Síz (a mai Takht-e Szoleiman) erődített tűztemploma, az Akropolisz Athénben vagy a Via Appia Antica temető-

³ Az alábbi csoportosítás a Műemlékvédelem 1998. 6. számában megjelent *Szakrális táj. Kultúrtáj-karakterológia a kaptárkövek ürügyén* című írásom táblázatának újragondolt, módosított rendszerét mutatja be.

utcája Rómában. Hazai példáink is vannak: az alföldi kunhalomcsoportok, a siroki Törökasztal és a Bálványkövek sziklacsopotja a várral, vagy a bükkaljai kap-tárkövek. Ezen helyek szentsége visszahúzódott, erejük lecsendesült, de szertartásokkal, imaginációval felerősíthető, helyreállítható.

A.b – Reliktum jellegű szakrális táj/tájképi elem

Ezek szakralitása ma is működik, él. Például a csíkrákosi Bogát-hegy a Fülöp-Jakab kápolnával, a csíksomlyói kegytemplom és környéke, a kézdiszentléleki Per-kő, a pannonhalmi bencés kolostor épületegyüttese és környezete. A búcsújáróhelyek és a kegyhelyeket övező szentségi tájak tartoznak ebbe a kategóriába, melyek egyik legesszenciálisabb ösképe a Jeruzsálem központú Szentföld.

A.c – Fragmentum jellegű szakrális táj/tájképi elem

Egy-egy városias környezetbe ágyazott *műemlék*templomot, templomegyüttest sorolhatunk ide, mint amilyen a Hagia Szophia Isztambulban, vagy az ún. delle quattro fabbriche (a dóm, a campanile, a battisterio és a Campo Santo) együttese Pisában.

B – Rurális táj

A természethez közelálló, azt nem leigázni akaró, hanem azzal összhangban élő civilizációs forma hatására létrejövő tájtypus, tájkarakter. Falusias környezet, mezőgazdasági művelés – állattenyésztés, erdőgazdálkodás, növénytermesztés – révén átforgalmazott (kultivált) természet. A rurális tájat a földrajzilag mozgékony társadalom, a mobilis életforma alakítja ki. A tájon érződik a benne lakók helyváltoztatási képessége.

B.a – Fosszilis rurális táj

Az ilyen táj-tájrézlet leginkább skanzen-jelleget mutat, rezervátumként, múzeumként funkcionál. Ide soroljuk a területű őskori várakat, sánccal, árokkal erősített bronzkori telepeket és halomsíros környezetüket is mint például a szilvásváradi Kelemen-székét, a velemi Szent Vid-hegyet és a Mecsekben lévő Jakab-hegyet.

B.b – Reliktum jellegű rurális táj/tájképi elem

(szakrális elemekkel koronázott táj)

Gazdálkodástörténeti, néprajzi értékeket hordozó, szakrális elemekkel koronázott nagyléptékű rurális táj például a Tapolcai-medence vagy a Hollókői Tájvédelmi Körzet (a már skanzen-jellegű Ófaluval, a várral, a hagyásfás legelőkkal, hagyományos művelésű kertjeivel), kisléptékű a cáki pincesor, az egri Szépasszony-völgy riolittufába faragott pincéi stb.

B.c – Történelmi jellegű rurális táj

Ilyen a Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék épített örökségével (pincerendszereivel), hagyományos tájhasználat által formált tájrészleteivel. De jó példa a jelentős részein még extenzíven művelt Torockói-medence vagy a Bükkalja is. Ez a tájképi vetület a fosszilis jellegű szakrális tájakkal, tájképi elemekkel szemben nem pusztán látványosság, régészeti-történeti objektum, műemlék, idegenforgalmi vonzerő, hanem élő, működő valóság.

C – Urbánus táj

Entropikus táj: a helyhez kötött társadalmak, a végleg letelepedett, de bizonyos vándorlást, ingázást, migrálást végző életforma tájtípusa. Városias környezet, ipari építmények túlsúlyával. Az urbánus tájban élő társadalom a zsúfoltság tényéhez fegyelmezi magát, jól tud alkalmazkodni, tiszteli a monumentalitást, életélménye a véglegesség.

C.a – Fosszilis urbánus táj/tájképi elem

Romvárosok és környezetük, melyek műemlék-együttesként vannak jelen a tájban. Például TÁC – Gorsium, Pompeii, Leptis Magna, Dougga, Palmyra, vagy a zaghouani, segoviai római kori aquaeductus, az Akhaimenida királyok palotaegyüttese, Perszepolisz vagy a szászánida kori duzzasztógát és híd Sustarban, stb. De idesorolható tájképi elem például az ipari forradalom jelentős emléke a Severn fölötti híd, amely a világ első vashídja vagy hazánkban a Garadna völgyében lévő újmassai öskohó (amely más egyéb műtermékkal a 18–19. században urbanizálta a rurális-szakrális jellegű Bükk hegység egy tájrészletét).

C.b – Reliktum jellegű urbánus táj/tájképi elem

Történelmi városok (pl. Jeruzsálem, Toscanában San Gimignano, Siena, Pitigliano, stb.), városmagok (a budai Vár, Sopron, Eger, Esztergom, Győr, Segesvár stb.), műemlék-jellegű városrészek, archaikus városrészletek (esetleg provinciális városnegyedek, mint például Cromford: tervezett munkásfalu 1777-ből). Ezeknek a városoknak, városmagoknak van bizonyos organikus jellege, belső rendje, a környezetével valaha fennálló egyensúlyról tanúskodó térszervezete.

C.c – Recens táj (diabolikus monstrumok uralta urbánus tájkép)

Ipari, városi, dinamikusan átalakuló gazdasági táj: városok, iparvidékek, kőbányák, autósztrádák által rombolt kultúrtáj.

Az idő (Összefoglalás)

A táj és a benne élő ember, nép, társadalom kapcsolata jelentős változásokon megy át. A történeti ökológia a természeti környezet humanizációját vizsgálja. Ennek tükrében a fentebb felvázolt – a napjainkban egymás mellett is kimutatható –

kultúrtáj-karakterek (típusok) időbeliséget, egymásutániságot is kifejeznek mintegy megfelelően a *geológiai aktualizmus* törvényének, miszerint a jelenben is azokkal a felszínfejlődési folyamatokkal számolhatunk, amelyek a múltban is lezajlottak. Lefordítva: a jelenleg tapasztalható *kultúrtáj-karakterek* (típusok) lényegében a történelem kezdetén is jelen voltak, csak eltérő területi megoszlásban.

A legősibb kultúrákban – Mezopotámiában, Egyiptomban – még a szakrális tájlemek domináltak: a városok, palotavárosok templomok köré szerveződtek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a legősibb kultúrtáj a *szakrális táj*, erre rétegződik rá a *rurális táj*, majd pedig az *urbánus táj*, mintegy legyalulva, beburkolva az előző két tájformát.

A *szakrális táj* sérült a legjobban, csak töredékeiben, mozaikszerűen maradt fenn. Tulajdonképpen napjainkban – kevés példától eltekintve – csupán *táji, tájképi elemekről*, jeles helyekről, egyes építményekről, illetve elem- és épületcsoportokról beszélhetünk. Ennek a legsérülékenyebb táj típusnak apró fragmentumai a bükkaljai kaptárkövek is, amelyek eddig látens módon voltak a táj szakrális elemei. A kaptárkövek és a hasonló *szakrális tájlemek a mitikus ember* tájalakításának, tájépítészetének produktumai (organikus kulturális objektumok), ezért is kitüntetett a jelentőségük. A természet a mítosz, a mitikus ábrázolás által mintegy „kimondja önmagát”. A mitikus ember ihletszerűen, spontán születő képekben, formákban ábrázolja gondolatait. Ez a kép vagy forma – legyen az tájépítészeti megnyilvánulás – éppoly sokjelentésű, összetett, mint a tudás, ami létrehozta. „*Ösemlekezése (mítoszai) szerint az ember eredetileg benne élt a harmóniában, teljes közösségben a természettel, tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat. De sorsa az lett, hogy ki tudott lépni belőle, a természet alanyává küzdötte fel magát, s rendjét saját, önös céljainak vetette alá... Élete ettől fogva visszavágyódás az elveszett öntudatlan harmóniába. S minthogy visszalépnie, belemérülnie többé nem lehetett, újratereíteni, lemásolni igyekezett. Áldozataival a természetnek a kiszakadás által megbontott rendjét kívánta helyreállítani, restituálni, rítusaival a Kozmosz törvényeit utánozta, regéiben, látomásaiban a rend nagy ősképeit idézte maga elé, misztériumaiban a Paradicsom bezárult kapuit nyitogatta.*” – szól Várkonyi Nándor lírai mítosz-definíciója (Várkonyi N. 1988. 25-26.). A büntudat, visszavágyódás, az ősállapot újratereítési törekvése pedig létrehozta a vallást és a vallást kiszolgáló környezetet. A mitikus ember a tájat a szakralitás szolgálatába állította. Ez pedig azt jelenti, hogy akkor (a prehisztorikus időben) még a táj energiaáramlási rendszere háborítatlanul működött.

Energiaáramlás alatt nyugodtan gondolhatunk a *feng shui* nevű ősi kínai tradicionális tájértelmezési és tájépítészeti tudományra (hagyományra) épp úgy, mint azokra a történeti ökológiai modellekre, melyek általánosításokat kísérelnek meg levonni a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatásaival, illetve az ökoszisztémák működésével kapcsolatban. A történeti ökológia szerint „*a társadalom és a természeti környezet együttélésének az egyik legfontosabb és legalapvetőbb folyamata az energia áramlása.*” Eszerint a történelem során három ener-

giaáramlási típus alakult ki: (1.) a vadászó-halászó-gyűjtögető életmód módosítatlan szoláris rendszere, (2.) az agrártársadalmak módosított szoláris rendszere és (3.) az ipari társadalmak fosszilis energiára alapozott rendszerei (Rácz L. 1997).

Ez a hármas vetület jelen van a *kultúrtáj-karakterek* (a tájak kulturális karaktereinek) rendszerében is. A fenti példák és következtetések értelmében a tájhoz való szakrális viszony eredete a módosítatlan szoláris rendszerben gyökerezik. A szakrális táj a természet, azaz a teremtett világ és a teremtői minőség közötti harmonikus viszony, hit manifesztuma. (Amely mára úgy enyészik el, mint az ember spirituális létrend iránti érzékenysége.)

Irodalom

- BÁLINT S. – BARNA G. (1994): Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest
- BARÁZ CS. (1998): Szakrális táj. Kultúrtáj-karakterológia a kaptárkövek ürügyén. Műemlékvédelem 1998. 6. szám. pp. 316–322.
- BARÁZ CS. (2000): A kaptárkövek fülkéinek koráról, rendeltetéséről és használoiról. Turán 30., új 3. 3. szám pp. 72-81.
- BARÁZ CS. (2002): A Pogányoltáron. Szerkesztői bevezetés gyanánt. In Baráz Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 9–11.
- BARÁZ CS. (2005): A bükkaljai kaptárkövek felszínalaktani vizsgálata és a kaptárfülkék korának meghatározása. In Dobos Anna – Ilyés Zoltán (szerk.): Földtani és felszínalaktani értékek védelme (A 2002. október 4-5-én az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke szervezésében megrendezett Geomorfológus Találkozó előadásai). Eger. pp. 203-215.
- BARÁZ CS. – KISS G. (2007/a): Az Ördögortnyoktól a patkónyomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén. Eger
- BARÁZ CS. – KISS G. (2007/b): A kőasszonytól a patkónyomos sziklákig – jeles kövek, regélő helyek a Tokaj-zempléni –hegyvidék területén. In Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja. A IV. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2007. április 19–20). Nyíregyháza–Szerencs. pp. 117–139.
- BARÁZ CS. – KISS G. (2010): A Mátra hegység elnevezése, lehatárolása és tájai. In Baráz Csaba (szerk.): A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Heves és Nógrád határán. Eger. pp. 9–12.
- BARÁZ CS. – KISS G. – PALKOVICS GY. (2010): Tájban élő eredetmondák. Jeles kövek, regélő helyek a Bolhád területén Bábakalács füzetek 15. Eger
- BARTALOS GY. (1885): Eger vidékének történetírás előtti emlékei. In Kandra Kabos (szerk.): Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez I. Eger. pp. 322–362.
- BARTALOS GY. (1891): Egervidéki „kaptárkövek” és barlangok. Archaeologiai Értesítő 11. pp. 136–141.
- BARTALOS GY. (1902): Néprajzi adatok a palóczság vidékéről. 1–22. Egri Híradó 10–37. számok
- BUKA L. (szerk.) (2000): Élő táj. Válogatott írások természetről, térről, teremtésről. Debrecen

- BUKA L. – GYARMATHY I. (szerk.) (2002): Élő táj 2. Válogatott írások természetről, térről, teremtésről. Debrecen
- CSEMEZ A. 1996: Tájtervezés – tájrendezés. Budapest
- GÁL P. J. – MOLNÁR V. J. (1999): Idvezlő, kegyelmes Szent László király, Magyarországnak édes oltalma. Budapest
- HÁLA J. (1995): Ásványok, kőzetek, hagyományok. Életmód és tradíció 7. Budapest
- HAMVAS B. (1988): Az öt génusz. A bor filozófiája. Életünk könyvek. Budapest
- HANUSZ I. (1893): Népköltésünk a geológiában. Földrajzi Közlemények 21. pp. 337–350.
- HANUSZ I. (1894): Földrajzi népregék. Földrajzi Közlemények 22. pp. 276–284.
- HANUSZ I. (1899): Hazai földrajzi népregék. Földrajzi Közlemények 27. pp. 7–15.
- HANUSZ I. (1900): A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét
- HANUSZ I. (1902): Csodakútak hazánkban. Földrajzi Közlemények 30. pp. 67–77.
- HERRMANN A. (1893): A hegyek kultusza Erdély népeinél. Kolozsvár
- HOPPÁL M. (szerk.) (1990): Magyar néprajz VII: Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest
- IPOLYI A. (1854): Magyar Mythologia. Pest
- KANDRA K. (1897): Magyar Mythologia. Eger
- KÁDÁR L. (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest
- KAKAS Z. (2002): Beszélő kövek. CD-kiadvány. Nemere Természetjáró Kör. Sepsiszentgyörgy
- KROLL, G. (1985): Jézus nyomában. Budapest
- MAGYAR Z. (2001): Torna megyei népmondák. Magyar népköltészet tára I. Budapest
- MAGYAR Z. (2006): Népmondák Medvesalján. Lilium Aurum. Dunaszerdahely
- MENDÖL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In Szentpéteri Emlékkönyv, Budapest. pp. 312–334.
- MÓCSÉNYI M. (1998): A táj, amiben az ember – természet kölcsönhatása, lényege kifejezésre jut: az műemlék. Román András interjúja Mócsényi Mihállyal. Műemlékvédelem 1. pp. 19–22.
- RÁCZ L. (1997): A Kárpát-medence történeti ökológiája. Természet Világa 9. pp. 386–389.
- SZENDREY ZS. (1922): Magyar mondatípusok és tipikus motívumok. Ethnographia 33. pp. 45–63.
- VÁRKONYI N. (1972): Sziriat oszlopai. Budapest
- VERSÉNYI GY (1895): Felvidéki népmondák I–II. Ethnographia 6. pp. 123–132., 230–239.

A magyar vízügy nemzetközi kapcsolatai a trianoni béke után (1921-1945)

SUBA JÁNOS

International Relations of the Hungarian Hydrogeology after the Trianon Treaty (1921-1945)

Abstract

The hydrogeological service in Hungary used to be independent due to the complete unity of geographical and hydrogeological situation of the country. As a result of the different geographical situation after the Trianon Treaty, the former independence of the hydrogeological service has ceased. Surface waters come from the neighbouring countries in 96% yearly average and 99% in time of summer small waters. Our possibilities of water utilization depend on that of the countries situated higher than ours. Building connections with the neighbouring countries in respect of the hydrogeological situation has become a very important task in order to handle the new situation.

The general regulations of the Trianon dictate were laid in the Danube Convention (CID) and in the statutes of the Permanent Hydrogeological Technical Committee (CRED). CID ruled the matters of the Danube, which was declared to be international. The defeated states had no say in the matter. The drafting of the statutes of CRED in a way that it be acceptable for Hungary was as a matter of course impossible, due to the majority of votes of the successor states. As regards the detailed regulations, making bilateral international contracts was directed. The the force of necessity and cooperation made the neighbouring countries sign the contracts. This paper will present the bilateral contracts that were made with the neighbouring countries.

Bevezetés

A trianoni békediktátum alapvetően megváltoztatta Magyarország földrajzi, és geopolitikai helyzetét (*Csüllög G. 2010*). A földrajzi helyzetből most témánk szempontjából a vízrajzi helyzetet és a vízügyet emeljük ki. A történeti Magyarország a Duna vízgyűjtő medencéjében, ezen belül a Kárpát-medencében fekszik, melyet az eurázsiai hegységrendszer fiatalkori gyúrt hegységei minden irányból határozottan elkülönül Európa más tájaitól. A Kárpátok láncolata viszonylag alacsony, a vizek lefolyását a központi síkság felé nem szabályozzák gleccserek. Az ország a Kárpátok vízgyűjtőjéhez tartozott. Kivéve a Poprád, a Dunajec folyók, és néhány jelentéktelen az Adriába torkoló patak vízgyűjtőjét. Illetve a Kárpátokat még az Olt és a Zsil hagyta el.

E tökéletes földrajzi és vízrajzi egység következtében vízügyeink intézésében a háború végéig teljesen függetlenek voltunk. A vízügyi

szolgálatunk működését a nemzetközi szempontok kötelező figyelembevétele nem befolyásolta. (Eltekintve a magyar-osztrák határt képező Morva-folyó szabályozási munkáitól)

A vízhasznosítás nagysága, az árvízvédelmi intézkedések mértéke, a vízepítési technika viszonylagos fejletlensége következtében még a Kárpát-medencébe lépő és az azt elhagyó folyó a Duna esetében sem vetette fel a hasznosítási jogok elhatárolásának, a károk megakadályozásának jogi problémáját. Igaz a magyar delegációnak a Békekonferenciához intézet memoranduma ugyan utalt az Alsó-Ausztriában végrehajtott Duna-szabályozásnak a Rajka-Gönyü szakaszon okozott káros következményeire (*Jelentés 1921.*). /Más vélemény szerint a Duna-szakasz szabályozásában elkövetett hibák okozták az új meder feltöltődését. (*Nagy L. 1971.*)/

1.Megváltozott földrajzi helyzet

A trianoni diktátum következtében ez a helyzet gyökeresen megváltozott (*Csüllög G. 2012a*). Ugyanis a természetföldrajzi helyzete döntő módon befolyásolja a vízgazdálkodás lehetőségeit és feltételeit. A Kárpát-medence területén új államok jöttek létre: Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Magyarország. (*Csüllög G. 2008*). Ezek közül egyedül hazánk területe esik teljes egészében a medencére, a többieknek csupán egyik, általában kisebb vagy kicsiny része nyúlik bele.

Magyarország helyzetét a Kárpát-medencében az alábbi tényezők határozták meg: A medence alacsony térszintű, sík vagy enyhén dombos közepét foglalja el. A térszint határaink 87%-ában az ország belseje felé lejt, és a vizek határainkon kívülről is efelé törekednek. A felszín gyenge függőleges tagoltságú. A síkvidéki és az alacsony dombvidéki tájvonások az uralkodóak, ezért az ország területének 2/3 része a 150 m magasságot nem haladja meg. A terület 1/4 része mélyen fekvő, eredeti állapotában árvizektől veszélyeztetett mély ártér, 43 ezer km²-t a lefolyást nem találó belvizek veszélyeztetnek (*Lászlóffy W. é.n.*).

Az ország központi helyzetű, a vizek természetes lefolyása - a határokat kétszer is átlépve - a medenceközepe elfoglaló országunkon átvezet a medence délkeleti kicsordulási pontja felé. Előbb azonban a vizeket az Alföld fogadja be. Fő vízrendszereink a Duna 417 km hosszú, a Tisza 600 km hosszú magyar szakasza és a nagyrészt határfolyót képező 143 km hosszú Dráva magyar szakasza. A Dráva nem mindenütt alkot államhatárt, mert Magyarország és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság határa a régi közigazgatási beosztás szerint alakult (*Suba J.2001a.*), melyekhez kisebb vízfolyások csatlakoznak.

Az ország területe a szomszédos országok felé nyitott, vízrajzilag nem választható el a határokon túl folytatódó természetes tájaktól. Ez azt jelenti, hogy az ország határai sehol sem érik el sem a Duna fő-, sem a Kárpát-medence

részvízgyűjtő területének határait. A természetes földrajzi egységet, alkotó vízgyűjtőket és az azokat behálózó vízrendszereket a határok megosztják.

A szinte teljes vízügyi függetlenség megszűnt. A trianoni határok egyrészt vízfolyásokat vágnak keresztül, másrészt rövidebb-hosszabb ideig a folyók sodorvonalát vagy a folyók és patakok középvonalát követik. Határainkat kb. 100 kisebb-nagyobb folyóvíz szeli át, és közel 700 km a folyóvizek által alkotott határ (az államhatár 30%-a). Nagyobb folyóvizeink kivétel nélkül, de sok kis vízfolyás is határainkon túlról ered. Vízgyűjtőjük nagyobb része a szomszédos államok területére esik. Az ország területének több mint négyszeresét meghaladó térség (380 ezer km) vizeit csapolják le. A Duna, a Tisza és a Dráva valamennyi vizet határainkon túlra szállítja Jugoszlávia irányába (*Bulla B.- Mendöl T. 1937*).

Ez azt jelentette, hogy a megvont határok által létrejött földrajzi helyzet nyomán vízügyi szempontból a szomszédállamokkal való kapcsolat kiépítése nagyon fontos feladattá vált, hogy a kialakult helyzetet kezelni lehessen. A felszíni vizeink évi átlagban 96%-ban, nyári kis vizek idején 99%-ban a szomszédos országokból érkeznek. Az országon átfolyva (a párolgást és a felhasználást leszámítva) további hasznosítók irányába távoznak. Így vízhasznosítási lehetőségeink a tőlünk feljebb fekvő államok vízhasznosításaitól függenek. A természetes vízviszonyok és egyéb természeti feltételek minden - országhatáron kívüli - meg változtatása kihat a magyar vízrendszerre. (*Bulla B. 1930*).

Az árvizek a magyar Alföldön jelentenek legfőbb veszélyt. A határainkon túl keletkező és a szomszédos országok által elhárított árhullámok elleni védekezés ránk hárul. Mivel a térszint mindössze 13%-ban lejt külföld felé (a Drávától a Marosig Jugoszlávia irányába), a külföldi eredetű belvizek általában az alacsonyabb magyar területeket öntik el a határral metszett részekben (*Becher Á. 1939*).

A belvizek elleni védekezést megnehezíti az, hogy a belvízöblözetek területének jelentős része határainkon túlra terjed, és a határok a levezető művek jelentős részét is metszik. A feljebb fekvő államok által a saját területükön és saját érdekükben folytatott vízkárelhárítási tevékenységek, (az árvizek és a belvizek levonulásának megváltoztatása) hatása magyar területen fokozottan érezhető (magnövelik a védekezés költségeit, és esetleg károsak is lehetnek). A védekezés helyzetét befolyásolhatják a vízgyűjtő terület hegyvidéki részein végzett bizonyos beavatkozások (pl. erdőirtás, a művelési ág megváltoztatása, a térszint domborzati viszonyait lényeges pontokon megváltoztató út vagy vasútépítés, tározás, más folyórendszerbe való átvezetés), amelyek növelhetik vagy csökkenthetik a védekezés esélyeit és hatékonyságát. (*Lászlóffy W. é.n*) Ezért nemzetközi összefüggések figyelembevétele nélkül nem lehet szó sem a vizek hasznosításáról, sem a vizek kártételei elleni védekezésről. Azaz a vízhasznosítási és árvízvédelmi problémák jelentős részét nemzetközi szerződéssel kellett rendezni.

Ezen túl az Alföldi területeken lévő ármentesítő, lecsapoló és belvízlevezető társulatok érdekeltégi területeit az új határok kettévágták,

ezáltal a működőképesük megkérdőjeződött. (*Suba J. 2013*) Ezt a körülményt még súlyosbította az a tény, hogy az Antant hatalmak Trianonban, illetve a Párizs környéki békekben a Dunát és vízhálózatunk jó részét a hajózás szempontjából nemzetközivé nyilvánították (*Csüllög G. 2012b.*). Ez a tény, később sok nemzetközi probléma forrásává vált, nemcsak a vízügyi műszaki munkálatok miatt, hanem a hajózás (forgalmi, kereskedelmi) érdekei miatt.

2. A trianoni diktátum vízügyi rendelkezései.

Ami rögtön szembetűnő, hogy a diktátum első szövegezésében nem gondoskodtak a felmerülő vízügyi kérdések elintézésére alkalmas, államközi, vagy nemzetközi bizottság felállításáról. A trianoni diktátumnak, - amelyet az 1921: XXXIII. törvénycikkkel iktattak az ország törvényei közé, - Vizi ügyekre vonatkozó intézkedéseit a XII. részben foglalt, I. és II. Címek alatt részletezett 268- 293. cikkek tartalmazzák. Ez is magyarázza azt, hogy már a békeszerződés első tervezetében szerepelt egy rendelkezés a vizek rezsimjéről (*Jelentés 1921*). Megemlíjtjük, hogy lényegében azonos szövegezésű szabályok találhatók a saint-germaini szerződés 309. cikkében, a sevres-i szerződés 363. cikkében, illetve az ez utóbbi helyébe lépő lausanne-i szerződés 109. cikkében. A békeszerződések megalkotóit nyilván az a cél vezérelte, hogy legalább ebből a szempontból mérsékeljék az új határok megállapításának következményeit. Ez a törekvés összhangban állt azzal a kitűzött céllal is, hogy részletesen szabályozzák a nemzetközi folyók problémáit.

A trianoni békeszerződés azonban egy vonatkozásban jóval többet tartalmaz. A magyar delegációnak a javaslat 293. cikkéhez kapcsolódó jegyzéke, elsősorban a határok és a vízügyi viszonyok közötti ellentmondást emelte ki, pl.: nem veszi figyelembe Magyarország folyamrendszerének egységét és speciális jellegét, nem nyújt kielégítő védelmet az árvízkatasztrófák ellen, rendkívül jelentős gazdasági hátrányokat okoz azzal, hogy megghiúsítja a vizek ésszerű hasznosítását (*Jelentés 1921*). Felvetette azt, hogy az érdekellentétek kiegyenlítését, az érdekek harmonizálását egy széles hatáskörű nemzetközi bizottságnak kell elvégeznie. Ebben a javaslatban az rejtett, hogy csak a magyar vízügyi szolgálat rendelkezett nagyszámú szakemberrel, így rajtuk keresztül Magyarország befolyása alatt tarthatta volna a bizottságot. A békekonferencia a magyar módosító javaslatok közül ezt az egyet, ha nem is teljes egészében, elfogadta (*Kun L. 1941*). és egy második bizottság felállítását is elhatározták.

2.1. Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság

Ez a bizottság a *Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság* (Commission Technique Permanente du Régime des Eaux du Danube), amelyet röviden

CRED-nek nevezték. Így született meg a trianoni békeszerződés 292. és 293. cikke, melyet fontosságára tekintettel teljes terjedelemben idézünk (1921. XXXIII.tc.).

292. cikk: „*Ha új határ megállapítása következtében valamely államban a vízrendezés (csatornázás, elárasztás, öntözés, lecsapolás vagy hasonló teendők) más állam területén végzett munkálattól függ, vagy ha valamely állam területén - a háborút megelőző szokás alapján - olyan vizeket vagy vízierőt használtak fel, amelynek eredete más állam területén van, egyéb rendelkezések hiányában az érdekelt Államok között oly természetű megállapodást kell létesíteni, amely mindegyikük érdekeit és szerzett jogait biztosítja.*

Ha valamely Államban helyi vagy magánszükségekre olyan villamosságot vagy vizeket használnak fel, amelynek eredete valamely új határ megállapítása folytán más Állam területén van, egyéb rendelkezések hiányában az érdekelt Államok között oly természetű megállapodást kell létesíteni, amely mindegyikük érdekeit és szerzett jogait biztosítja. Ennek a megállapodásnak a létrejöttéig a központi villamossági állomások és a vízellátásra szolgáló berendezések az 1918. évi november 3-án érvényben volt feltételek és megállapodások szerint kötelesek a szállítást folytatni.

Megegyezés hiányában az előbbi egyik vagy másik bekezdésben említett esetben, a 293. cikk rendelkezéseinek fenntartásával, a Nemzetek Szövetsége Tanácsától kijelölt döntőbíró határoz.”

293.cikk: „*A volt Magyar Királyságnak a Duna medencéjét, ide nem értve az Olt medencéjét, alkotó területeire vonatkozólag a 292. cikk alkalmazása céljából valamint az alább felsorolt jogosítványok gyakorlása végett, az említett területek felett állami fennhatóságot gyakorló Államok közös érdekében. Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság állítatik fel, amelyben mindegyik területileg érdekelt Államnak lesz egy képviselője, s amelynek elnökét a Nemzetek Szövetségének Tanácsa nevezi ki.*

Ez a Bizottság kezdeményezi a 292. cikkben említett megállapodásoknak kötését, ellenőrzi és sürgősség esetében biztosítja végrehajtásukat, fenntartja és javítja, különösen a fakiirtás és az újbóli fásítás tekintetében, a vízügyi rendelkezések egységességét, valamint az azokra vonatkozó szolgálatot, így a vízmérnöki és a vízállás emelkedésének jelentésére vonatkozó szolgálatot. Tanulmányozza a hajózással kapcsolatos kérdéseket azoknak a kérdéseknek a kivételével, amelyek a Felső-Dunára illetékes Hajózási Bizottság hatáskörébe tartoznak, s melyekre vonatkozólag ahhoz a Bizottsághoz fordul; különösen figyelmet fordít a halászat érdekeire. A Bizottság ezenkívül, minden olyan munkálattal vagy tanulmánnyal foglalkozik, s minden oly szolgálatot létesít, amelyet az érdekelt Államok egyhangú megállapodással rá bízna.

A Vízügyi Bizottság a jelen Szerződés életbelépésétől számított három hónapi határidő alatt ül össze s kidolgozza a jogosítványaira és működésére vonatkozó szabályzatot, amelyet hozzájárulás végett az érdekelt Államok elé terjeszt.

A jelen cikkben tárgyalt kérdések tekintetében felmerült nézeteltérések oly módon nyernek szabályozást, amint azt a Nemzetek Szövetsége elrendeli."

A CRED. szabályzat megalkotása a legyőzött államok teljes jogú részvételével történt. Azonban a CRED alapszabályzatának Magyarországra nézve kielégítő megszövegezése az utódállamok szavazati többségénél fogva már eleve elképzelhetetlen volt. A CRED működését az 1923. május 27-én Párizsban aláírt egyezmény szabályozta (1925. VII. tc.). A bizottságnak hat tagja van: Ausztria, Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia képviselője, valamint a Nemzetek Szövetségének Tanácsa által megbízott elnök. A szabályzat meghatározta a bizottság hatáskörét (3. cikk) kimondta, hogy az államok kötelesek évente jelentést készíteni, közölni kell az államok között kötött szerződéseket, valamint a „vízügyi rendre, az erdőkihasználásra, az újbóli fásításra, a halászatra vonatkozó törvényeket és szabályzatokat (5. cikk).

A szabályzat ezen kívül, érdemi kötelezettségeket is előírt: a jelenlegi vízügyi rend érezhető megváltoztatásának problémája a bizottság elé vihető (6. cikk), továbbá az állam - a bizottság határozata után köteles megengedni azt, hogy területén más állam munkálatokat fogantasson (8. cikk). A szabályzat rendelkezik a vízmérő és árvízjelző szolgálat létesítéséről és az adatok kicseréléséről (10. cikk).

A szabályzat végül a határozathozatal módját rendezi (11. cikk) és a bizottság számára nemzetközi szerv jelleget biztosít a titkárság felállításával, továbbá a kiváltságok és mentességek elismerésével. A fentiekben vázolt szerződési rendszert egészítette ki, és egyben jelentősen korlátozta a trianoni szerződés 292. és 293. cikkének jelentőségét a Duna egyezmény.

2.2. Nemzetközi Duna Bizottság

Az Antant hatalmak a békediktátum első szövegezésében már eleve gondoskodtak olyan bizottság felállításáról, amely a nemzetközivé nyilvánított Dunának és ugyanilyen jellegű víziúthálózatának ügyeiről intézkedik. Ez a *Nemzetközi Duna-bizottság (CID)* (Commission Internationale du Danube), amelyet röviden CID-nek neveztek. A békediktátum megalkotóinak már eleve rendelkezésre állt a versailles-i diktátum, amelyben intézkedés történt több nemzetközi folyami bizottság felállításáról (Rajna-, Odera-, Elba-bizottságok).

Működését az 1921. évi párizsi Duna-egyezmény szabályozta. Ebbe a legyőzött államoknak nem engedtek beleszólást. A Duna egyezményt, vagy korabeli szóhasználattal a Duna-statum, ugyanolyan diktátor jellegű volt, mint maga a béke. 1923. évi XIV. tc., iktatták be a magyar törvények közé. Az egyezmény XIV. cikke kimondta, hogy a hajózással össze nem függő hidrotechnikai munkákat a Nemzetközi Duna bizottság csak akkor tilthatja meg, „amennyiben azok természetüknél fogva a folyam hajózhatóságára nézve károsak volnának.” A Duna-egyezmény a Dunát és legfontosabb mellékfolyóit

(I. és II. cikk) a Nemzetközi Duna bizottság hatáskörébe vonta. Az idézett XIV. cikk a hajózás érdekeinek elsőbbségét jelenti, melyhez kapcsolható a Duna bizottság felügyeleti hatásköre (X. cikk) és a viták rendezésének hatásköre (XXXVIII. cikk). (1923.XIV. tc).

A trianoni diktátum általános vízügyi rendelkezéseit a Duna-egyezményben (CID), és az Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság (CRED) szabályzatban részletezték. A részletes szabályok megalkotására pedig kétoldalú nemzetközi szerződések megkötését írták elő. Ezek az egyezmények megkötésére a szükség, az együttes munka kényszere vezette a szomszédos országokat. A trianoni békeszerződés és az ahhoz kapcsolódó 1921. és 1923. évi egyezmények tehát a területi változásokkal kapcsolatban a vízhasznosítás és az árvízvédelem során felmerülő nemzetközi ügyekre alapvető elveket állapítottak meg. (*Teghze Gy. 1930., Búza L. 1935, Faluhegyi F. 1936,*)

3. Államközi egyezmények

Ezek a szerződések igen sok érdekes elméleti és gyakorlati problémát vetnek fel. Így a szerzett jogok elismerésének értelmezését, a szerződéskötési kötelezettség tartalmát, a károkozás tilalmát, azaz a vízügyi viszonyok (régimé) megváltoztatásának tilalmát, a vízügyi viták rendezésére kiválasztott döntőbíráskodás alkalmazhatóságát, a medenceelv jelentkezését.

A vízügyi együttműködés bilaterális szabályozása, mely a szerződő államok közötti kapcsolatokban részletezte és szabályozta, szabványosította a trianoni szerződés által megrajzolt körvonalakat, hamarosan megkezdődött. A szomszédos országok közül 1928-ban a csehszlovák-osztrák szerződés, 1930-ban a csehszlovák-román egyezmény, 1931-ben a jugoszláv-román egyezmény lépett életbe.

A kötött egyezményeket jellegük szerint csoportosíthatjuk, honnan melyik jogforrásból:

- a Duna-egyezmény XVII. cikkéből,
- a CRED alapszabályzat 3. cikkéből, vagy
- az új határok megvonásából erednek.

Ez utóbbiak ugyan általános természetűek, de erősen belevágnak a vízügyek körébe is (30. cikk).

3.1. A Duna-egyezményből származó egyezmények

A Duna és a Tisza Szamos- torkolat alatti magyar-csehszlovák közös határszakaszai műszaki-gazdasági kérdéseinek szabályozására vonatkozó egyezmény. Ezt 1937. augusztus 24-én, írták alá Budapesten. Rendkívül fontos egyezmény volt. Az illetékes folyammérnöki hivatalok már 1929. óta ennek a szellemében működtek együtt. De ennek jogi kereteit csak 1937-ben hagyták

jóvá. Az egyezményt annak idején nem tették közzé. (Suba J. 1996, 2001b).

Az egyezmény három részre oszlik: A Dunára, a Tiszára és a közös technikai bizottságra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza. A Dunával kapcsolatos kötelezettségek az árvízvédelemhez, a közép- és kisvízszabályozáshoz, a kotráshoz, a fenntartáshoz és a hajózó út biztosításához kapcsolódnak és abban összegezhetők, hogy végrehajtásuk közösen kidolgozott terv alapján történik. A tervek kivitelezése és költségeinek viselése arra az államra hárul, melynek területére esnek a munkálatok.

Lényegében és sokkal rövidebben ez ismétlődik meg a Tiszával kapcsolatban. Igen fontos szerepet juttat az egyezmény a közös technikai bizottságnak, mely egy-egy képviselőből (esetenként azok helyetteseiből) áll, akiket szakértők segítenek. A bizottság véleményezi az egyezmény keretébe tartozó valamennyi tervet, szakértői minőségben megvizsgálja az épülő vagy a befejezett műtárgyakat, megvizsgálja a közös munkálatok építési költségeit, ellenőrzést végez, stb. A bizottság határozatait egyhangúan hozza, de ezek csak akkor lépnek hatályba, ha az illetékes központi hatóságok elfogadták. Az egyezmény határozatlan időre szól, de bármelyik szerződő fél az év vége előtt a következő év végére felmondhatja.

3.2. A CRED szabályzatából származó egyezmények

3.2.1. magyar-román egyezmény

A szerződéses kapcsolatok kiépítése először Romániával sikerült. 1924. április 14-én Bukarestben írták alá a határvidék vízügyi viszonyainak szabályozása és a magyar-román határ által kettészelt ármentesítő társulatok likvidációja tárgyában kötött egyezményt és a 7.934/1924. M. E. sz. rendelet g. mellékletében tették közzé.

Az egyezmény határozatlan időre szól, csak az ötévenkénti felmondási lehetőséget kötötték ki (16. cikk), és kifejezetten a trianoni szerződés 292-293. cikkein alapult. Általános részből és az ármentesítő társulatokról szóló részből állt, melyek közül az általános rendelkezések érdemelnek figyelmet. Az 1. cikk megerősíti a károkozás tilalmát: a szerződő felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy tartózkodnak minden olyan egyoldalú intézkedéstől, mely sérthetné a határvidék vízügyi viszonyait, valamint olyan munkálatoktól, melyek a jelenlegi viszonyokat a másik fél hátrányára megváltoztatnák. Kötelezettséget vállaltak a vízügyi viszonyok céljait szolgáló berendezések jó állapotban tartására, melyet külön kiemeltek az árvízvédelemmel és a belvizek levezetésével kapcsolatban. Értesítési kötelezettséget írtak elő gátszakadás és más hasonló váratlan események esetében.

A 2. cikk szerint - összhangban az előző cikkel, a vízügyi viszonyokat befolyásoló új munkálatok esetében előzetesen megállapodást kell kötni. A 4.

cikk a napi vízállásjelentés közlésére kötelezte Romániát. Az ezt követő 5-13. cikkek az ármentesítő társaságok likvidációjával kapcsolatos kérdéseket szabályozták.

A 8. cikk lényegében államközi bizottság (Magyar-román vegyes műszaki bizottság.) felállításáról intézkedik, mikor előírja azt, hogy mindkét fél nevezzen ki egy-egy szakértőt az 1. cikk körébe eső kérdések és munkálatok rendezésére. Az elkészített jegyzőkönyveket a kormányoknak jóvá kell hagyni, és azok teszik meg a szükséges intézkedéseket. Megegyezés hiányában a CRED dönt. A gyakorlat szerint az államok törekedtek arra, hogy a vitás ügyeket maguk rendezzék, és csak az eredményről tájékoztatták a bizottságot, a döntőbíráóság igénybevételére sohasem került sor (*Kun L. 1937*)

3.2.2. *Magyarország-Ausztria*

A következő lépés a Magyarország és Ausztria közötti határvidék vízügyeit szabályozó jogi jegyzőkönyv megkötése volt. Ezt 1927. március 11-én írtak alá Bécsben. A határvidék vízügyi viszonyaira vonatkozó jogi jegyzőkönyvben az államok elsősorban arra kötelezik magukat, hogy nem hajtanak végre oly munkákat saját területükön, amelyek a másik állam területén levő vizek vízügyi viszonyait befolyásolhatják, másodsorban jó állapotban tartják a meglévő vízműveket, végül pedig olyan munkák kivitelezése előtt, melyek a szomszéd állam területén levő vizek vízügyi viszonyait befolyásolhatják, megállapodást kötnek. Rendezték a Rába szabályozó Társulat működését. 1933-ban amikor Ausztriát Németországhoz csatolták a német kormány az egyezmény vízügyi rendelkezéseit érvényesnek ismerte el.

Külön jegyzőkönyveket szerkesztettek Sopron, Szombathely, Rohonc és Kőszeg vízellátásáról, a locsmánczi zsilip karbantartásáról és a Kislajta vizének öntözési felhasználásáról (*Suba 2004*)

3.2.3. *Magyar-jugoszláv vízügyi egyezménytervezet*

Magyarország és Jugoszlávia között nem jött létre vízügyi egyezmény. Az általános egyezmény megkötését célzó tárgyalások már 1924-ben megkezdődtek, de a kidolgozott egyezménytervezetet a jugoszláv kormány nem hagyta jóvá (SUBA J 1996., 2001). Valószínűsíthető az is, hogy a szerződéskötés meghiúsulása összefüggött a magyar külpolitika 1927-ben bekövetkezett irányváltásával. Az 1932-ben folytatódó tárgyalások eredményeként is létrejött egy egyezménytervezet, melynek elfogadását az gátolta, hogy magyar részről olyan záró-jegyzőkönyvet óhajtottak az egyezményhez csatolni, mely kimondja, hogy az egyezmény rendelkezései a Ferenc-csatorna ügyeire nem vonatkoznak.

4. A határmegállapításból származó egyezmények

A magyar-csehszlovák határ megállapítása következtében felmerült kérdések rendezésére kötött egyezmény a határstatutum, amely mint a nevéből következik a két ország közötti államhatár delimitációjából származó kérdések rendezéséről szól. 1928. november 24-én Prágában írták alá. Magyarországon jogszabályi kihirdetésre nem került sor. Ez nemcsak vízügyi, hanem egyéb megállapodásokat is tartalmaz (Suba J. 1996. ,2010).

Az egyezmény III. címe tartalmazza a határfolyók jogviszonyaira vonatkozó szabályzatot. Elismeri a szerzett jogok érvényességét, és kötelezettséget állapít ezen magánjogok minden megsértésének megakadályozására. A 25. cikk kimondja, hogy a szerzett jogok fenntartásával mindkét fél rendelkezhet a folyóvizek felével, továbbá amikor egy vízi létesítmény következtében módosulhatnak a határvizek vízügyi viszonyai, a szerződő felek a lehetőség szerint figyelembe veszik a két államban levő érdekeltek törvényes követeléseit. A 31. cikk szerint a vízjogokkal kapcsolatos minden ügyet a két államigazgatási hatóságai közötti megállapodással kell rendezni, ha ez sikertelen, akkor az ügyet a legmagasabb szintre kell vinni, és végső soron választott bíróság fog dönteni. A 33. cikkből a kapcsolatok intézményesítésére lehet következtetni, ez ugyanis előírja az illetékes igazgatási szervek közötti közvetlen kapcsolatot.

5. Összegzés

A két világháború között kötött multilaterális és bilaterális vízügyi egyezmények hatályának megszűnésével a jogtudomány nem foglalkozott. Ezzel kapcsolatos problémákat régi Duna-egyezmények esetével ellentétben a gyakorlatban sem jelentkeztek.

A nemzetközi szerződések jogának szabályai alapján a következők állapíthatók meg. Egyrészt e szerződések hatálya államutódlás következtében megszűnt. Azok a határt alkotó és határt metsző vizek, melyekre az 1924. és 1937. évi egyezmények vonatkoztak, az I. és II. bécsi döntés értelmében magyar szuverenitás alá kerültek. Az államutódlásnak ellentmondani látszik az, hogy az 1937. évi magyar-csehszlovák egyezményt a csehszlovák kormány élve az 1947. évi békeszerződés 10. cikkében biztosított jogával érvényben tartotta. Ennek az volt az oka, hogy 1947-ben a müncheni szerződéshez kapcsolható I. bécsi döntést is érvénytelennek tekintették. Így az 1937. évi egyezmény hatálya a háború következtében szűnt meg.

A CRED működése a világháború alatt megbénult. Az 1920. évi trianoni békeszerződés helyébe lépő 1947. évi párizsi békeszerződés nem tartotta fenn, így új szerződés megkötése következtében megszűnt. A CID érdeme, hogy

biztosítani tudta a dunai hajózás lehetőségét a háború utáni zavaros időkben és jelenleg az aldunai szakaszon.

A két világháború közötti szerződési rendszereknek voltak bizonyos eredményei, így pl. a CRED elérte a vízállás- és az árvízjelzési szolgálat hibátlan működését (*Kun L. 1941*). Előmozdította az érdekelt államok közötti kétoldalú vízügyi szerződések megkötését. Bizonyos vízügyi egységet sikerült fenntartani.

A megkötött egyezmények a vízhasznosítással és az árvízvédelemmel kapcsolatban fontos nemzetközi jogi elveket állapítottak meg. Megtörténtek az első lépések a vízügyi együttműködés intézményesítésére.

Az 1937. évi magyar-csehszlovák egyezményben megjelent a vegyes bizottság, mint együttműködési forma és a multilaterális megoldás, mint pl.: az 1923. évi egyezmény. A CRED felállításának racionalitása sem vonható kétségbe.

Az egyezmények sok vonatkozásban hiányosak voltak. Inkább a meglévő állapot fenntartását és kismértékű javítását, semmint a vízhasznosítás és az árvízvédelem dinamikus fejlesztését szolgálták.

Az érdekelt országok közötti vízügyi együttműködés nem volt mindig zavartalan. Jogi szempontból kérdésként felmerül, hogy a felek kimerítették-e a szerződéses szabályozásban rejlő valamennyi lehetőséget.

Nem lehet egyértelműen megítélni a Nemzetek Szövetségének részvételét a Kárpát-medencében megvalósított vízügyi együttműködésben. Az tény, hogy Magyarország és a kisantant között valamilyen kiegyenlítő funkció lehetőségét magában hordozta, melynek jelentősége az akkori nemzetközi helyzetben kézenfekvő volt.

Igaz az, hogy az érdekelt államok igyekeztek csökkenteni a CRED súlyát. Érdemben bilaterális keretekben folytatták az együttműködést. Az is nyilvánvaló volt, hogy a CRED és a Nemzetközi Duna bizottság munkáján keresztül a nagyhatalmak igyekeztek beavatkozni a Duna-medence államainak ügyeibe.

Irodalom

BECHER Á. (1939) A keleti trianoni határ vízügyi viszonyai. Vízügyi Közlemények, 1939. pp.145-174.

BULLA B (1940) Az Alföld. Bp. (pp. 1-79.)

BULLA B (1962) Magyarország természeti földrajza. Tankönyvkiadó. Bp. (pp.1-423)

BULLA B. – MENDÖL T. (1937) A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda Bp.

BÚZA L.(1935) Nemzetközi jog. Bp. 1935. pp. 113-114

CHOLNOKY J. (1935) Hazánk és népünk egy ezred éven át. Bp.(pp.1-276.)

CHOLNOKY J. (1937) Magyarország földrajza. Föld és Élete VI. Bp.(pp.1-530)

- CORPUS JURIS HUNGARICI 1000 év törvényei CD.
- CSÜLLÖG G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamataira. In Reményi P. – Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. pp. 334-341.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. pp. 56-61
- CSÜLLÖG G. (2012a): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. pp. 137-146.
- CSÜLLÖG G. (2012b): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. pp. 7-14.
- FALUHEGYI F. (1936) Államközi jog. Bp. 1936. pp. 203-204.
- JELENTÉS (1921) A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neully s/S-ban 1920 január-március havában. II. kötet Bp. 1921. (szerk.:) KENESSEY B. 1929. A magyar vízimunkálatok története 1867-1927. Bp. 1929.(pp. 1-195.)
- KUN L. (1937) Vízügyeink nemzetközi szempontból nézve. Vízügyi Közlemények, 1937. pp. 345-366.
- KUN L (1941) Vízügyeink nemzetközi szempontból nézve. In: A Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai Bp. 1941. pp. 808-817.
- (SZERK.) NAGY L. (1971). Vízgazdálkodás fejlődése Bp. 1971. (pp.1-875.)
- LÁSZLÓFFY W.: é.n. Magyarország vízviszonyai. In: A vízgazdálkodás fejlődése. Bp. é.n. pp. 81-152. o.
- SUBA J. (1996) "Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)" I. kötet. 1996. Budapest. Doktori értekezés (kézirat.)
- SUBA J. (2001a) A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között In: "A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában. Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest 2001 pp.102-107.
- SUBA J. (2001b): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között (A Határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX. XX. században.) Budapest Ph.D. értekezés
- SUBA J. (2004) A trianoni határmegállapítással kapcsolatos jogi kérdések rendezése a magyar-osztrák határon In: „Eckhart Ferenc emlékkönyv” (szerk.: Mezey Barna) Jogtörténeti Értekezések 28. Budapest, 2004. pp.463-490. .
- SUBA J. (2010) A trianoni cseh-szlovák határmegállapítás egyik mozzanata: a politikai határbejárás In: Közép-Európai Közlemények. III. évf. 3. sz. No. 10. 2010/3.pp 80-89.
- SUBA J. (2013) A trianoni határ által kettévágott ármentesítő társulatok Kézirat
- TEGHZE G (1930) Nemzetközi jog. Bp. 1930. pp. 471.

Törvények

CORPUS JURIS HUNGARICI 1000 év törvényei CD.

1921. XXXIII. tc. (A trianoni békeszerződés) Az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről

1923. XIV. tc. A Dunára vonatkozó végleges szabályzat megállapítása tárgyában 1921. évi július hó 23-án Párisban kelt egyezmény becikkelyezéséről

1925. VII. tc. A Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság hatáskörére és működésére vonatkozó szabályzat jóváhagyása tárgyában 1923. évi május hó 27-én Párisban kötött egyezmény becikkelyezéséről

Migrációs hatások és területi folyamatok a Kárpát-Balkán térségben

CSÜLLÖG GÁBOR

Migratory effects and regional processes in the Carpatho-Balkan region

Abstract

The Central European region and the Balkans are one of the most important flow zones in Europe where the migration of peoples has been going on for thousands of years, economic and cultural influences have been spreading and power politics has taken effect. It is the diversity of land stretching along the Danube that makes up Central Europe's characteristic geographical region. The river itself, running through the Carpathian basin, is a characteristic geographical entity as well as a significant link between the Central Europe and Balkans. Until the end of the 18th century, there had been mainly political clashes. It was not until the beginning of the 19th century that processes of ethnic separation had started as a result of attempts to develop a cultural identity. The beginning of the 20th century brought real opposition, which started off the formation of separate nation-states. Because of the idea of an independent culture, an independent state, and a private geographical space, serious clashes took place within the region. This process, which is older than a hundred years, goes against the precious heritage of the past millennium: the mosaic-like recipient ethnic structures, the shared history as well as the common cultural and religious space.

1. Magyar államtér, határok és migrációk

A kialakuló magyar állam a területi megjelenése a Kárpát-medence földrajzi adottságai mellet szorosan összefüggött a környező nagytérségek földrajzi és politikai hatótéri jellemzőivel. A 10. század végén területileg rögzülő állam szilárd politikai határokkal jelent meg Európa térképén. A belső hatótéri határok (államhatár) a 11. század végétől már csak kisebb mértékben módosultak (*Suba J. 2009*). Ugyanakkor az európai folyamatokkal összefüggő és a térségi nagyhatalmi szerephez kapcsolódó hatalmi előterek - Halics, Moldva, Munténia, boszniai bánóságok - határai (külső határok) folyamatosan változtak. Magyarország környezetében a 11 – 13. század között jelentős politikai, vallási és kulturális törésvonalak alakultak ki. A magyar állam a közép-európai politikai térhez, a római kereszténységhez és a nyugati kultúrkörhöz csatlakozott, hatalmi erőterei viszont keleti és déli irányban, az ortodox kultúrkör területén alakultak ki. A tartós államhatárok, az egyöntetű közép-európai elkötelezettség, a környező államoktól erőteljesebb területi struktúra azt sugallhatja, hogy határai ekkorra lezárták a térségre korábban

jellemző élénk migrációkat. Ez azonban csak részben igaz, mivel több irányból érkező és befolyásolt áramlások a 11. századtól a magyar állam ellenőrzése alá kerültek, de nem szűntek meg. Ezért a térbeli folyamatokat a 11. századot követően sem lehet megfelelően értelmezni a migrációk és hatásaik figyelembevétel nélkül. A Közép-Európa-hoz tartozó államtér, a migrációk szűrése és ellenőrzése azonban nem jelentette egyöntetűen, hogy a Kárpát-medence területi folyamatai csak Közép-Európa-hoz kötődtek volna. Magyarország politikai területi struktúráját, etnikai térszerkezetét nem csak a közép-európai, hanem az ezekkel szoros összefüggésű balkáni migrációs rendszerek is befolyásolták. Sőt időszakonként az észak-itáliai, illetve a kelet-európai migrációk is módosító tényezőként jelentek meg. A Magyar Királyság európai politikai szerepe ebből adódóan az első világháborúig – vállaltan, vagy kényszerítve – a térségi folyamatok összekapcsolása, ellenőrzése volt.

2. A Közép-Európai és a Balkáni hatótér jellemzői

Majd ezer éven keresztül a magyar államtér külső és sok belső területi folyamataira elsősorban Közép-Európa és a Balkán térfolyamatai voltak meghatározóak. A két térséget a Duna kötötte össze (*Csüllög G. 2012*).

A Kárpát-medencében a Dunához kötődő európai jelentőségű áramlási zóna kialakulását több, elkülönülő földrajzi és kultúrtér határozta meg (*Frisnyák S. 2004, 2009*). Déli irányból, a Morava-völgyön és az Al-Dunán keresztül évezredek óta jelentős balkáni, kis-ázsiai hatások érkeztek a medencébe. A vaskor elejétől vált aktívvá nyugatról a Duna és Rajna forrásvidék és a Cseh-Morva-medence, keletről pedig a Kelet-Európai-síkság térsége. Az i.u. 1. század elejétől pedig Észak-Itália útvonalai kapcsolódtak szorosan a Dunához. A különböző irányú migrációk és áramlási hatások a Kárpát-medence térségében összegződtek, folyamatosan alakítva az itt kialakuló kultúrák és államiságok térbeliségét. Az áramlási zóna meghatározó központjai mind a Duna mentén jöttek létre. Kevésbé volt jellemző a zárt, az áramlásokból kimaradó térségek kialakulása. Természetesen a térbeli aktivitása folyamatot övező hegyvidékek belseje felé csökkent, de a Dunával összefüggő vízhálózat völgyei révén a kapcsolódás folyamatos volt.

Az előbbihez szorosan kapcsolódó balkáni térség nyugati és déli peremeit tengeri áramlási zónák határozták meg. Belső területeit pedig alapvetően ellentétes térállapot jellemezte, egyrészt zárt hegységi hátterek, másrészt kinyíló, a nagyobb folyóvölgyekhez kötődő nyílt áramlási zónák építették fel. A népesség területi kötődése is kettős volt: a zárt hegyvidéki háttereken élők erősen rögzült földrajzi identitás jellemezte, míg az áramlási zónákon a migráns állapot és a külső hatásokhoz való alkalmazkodás sokkal erősebben érvényesült (*Gulyás L. – Csüllög G. 2012*). A Duna és Kis-Ázsia közötti évezredek óta külső hatásokat közvetítő fő áramlási zóna a félsziget közepén a Morava, a

Marica, illetve a Vardar vonalában jött létre. Jelentős térségi hatású központok csak a félsziget peremén alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ezek nem véletlenül voltak egyben külső térségek, Kis-Ázsia és a Kárpát-medence fontos központja is (*Csüllög G. 2009*).

A két térség eltérő felépítésű történeti térszerkezete nem különült el élesen egymástól. Az egységes, Kárpát-medencei és a széttagolt mozaikos Nyugat-balkáni térszerkezet etnikai, gazdasági és áramlási folyamatai a politikai és államtéri ütközések mellett folyamatosan hatottak egymásra.

3. Állami térszerveződések és migrációk

A téráramlási útvonalak, zónák kialakulását, szerveződését és jellemzőit a földrajzi tényezők mellett a római kor óta elsősorban az állami térszerveződések befolyásolták. Az utóbbiak történeti földrajzi szempontból, térbeli szerveződésük jellege szerint két, állami tértípusra oszthatók. Az egyik a folyamatos terjeszkedés révén több, korábban önálló államiságú téregységet beépítő birodalmi, míg a másik egy adott földrajzi egységen kialakuló, terjeszkedésében behatárolt állami struktúra. Európa történetének egyik jellemző sajátossága a birodalmi és a helyi szerveződésű állami terek korszakonként váltakozó arányú megjelenése.

A birodalmi típusú állami terek történeti földrajzi vizsgálata részben eltér a történettudományi megközelítéstől és elsősorban a térbeliségre koncentrálva közelíti meg a problémát. Eltekint a politikai struktúrák adott korszakbeli önmeghatározásától, uralmi rendszerének felépítésétől és az egyszerű területi nagyság fogalmától. Alapvetően a térbeli befolyás kiterjedését és más állami struktúrák beépítését tekinti kritériumnak.

Birodalmi, nagyhatalmi terek Európa áramlási súlypontjaiban és perifériáin jöttek létre. A nagyobb európai áramlási zónákra épültek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan uralták. Növekedésük kitágította a térbeli áramlások hatóterét. Lényegében az áramlási zónákon kialakult helyi állami terek beépítéséből szerveződött területi rendszerük. Terjeszkedésük, érintkezésük alapvetően csökkentette a kisebb államok számát. Felbomlásuk, visszahúzódásuk pedig azok gyarapodását eredményezte. Érdekük volt az áramlási terek aktivitása, nyitottsága, az áramlási zónák átfogó uralása. Belső határaikat a tartománnyá váló helyi állami terek feletti uralom alapján szabályozták és működtették. A térségekre vonatkozóan a vizsgált időszakban a római, a bizánci, német-római, az oszmán és a Habsburg állam tekinthető birodalomnak. Ugyanakkor térszerkezeti jellemzői alapján ebbe a sorba illeszthetjük a középkori magyar államot is (*Csüllög G. 2010*).

A helyi szerveződésű államok a birodalmak árnyékában léteztek és a nagyhatalmi hanyatlások korszakaiban kaptak erőre. A birodalmi hatások gyengülésekor igyekeztek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből.

Létük a záródó, szétszakadozó áramlási terekhez kötődött, amely folyamatosan a határaik erősítésére készítette őket. Általában nem tudták tartósan kiegyensúlyozni az érdekeik szerint átalakított téráramlásokat. Mindez határaik gyakori változásához, vagy önálló államiségük megszűnéséhez vezetett.

A Dunához kapcsolható áramlási térséget sajátos dinamika jellemezte: hosszabb időtávon a birodalmi terek áramlásokat összekapcsoló hatásai érvényesültek, míg rövidebb időszakokban a helyi államok határai által lefojtott áramlások feszítették. Ilyenkor egy idő után a kis állami terekre széttagolt térség labilitása újra és újra magára húzta a nagyhatalmi tereket.

4. Területi folyamatok a 10. századig

A térség állami tereinek meghatározó gyökerei a Római Birodalomig vezethetők vissza. A birodalom politikai struktúrája egységbe foglalta a kelet- és nyugat-mediterrán áramlási tereket és összekötötte azokat az európai szárazföldi útvonalakkal. Közép-Európában és az Észak-Balkánon kiépítette a dunai limest. Ez nem csak katonai táborokkal, erődökkel ellenőrzött határ volt, hanem fontos útvonal, csomópontokkal, jelentős városokkal és koncentráló népséggel. A limes a folyó bal partján elterülő barbarikum felé is jelentős vonzással bírt. A Duna partjáról indultak ki a római kereskedelmi utak a különböző birodalmon kívüli törzsek területei felé. Ennek következtében mind a Duna menti, mind a folyót keresztező áramlások igen élénkek váltak.

A harmadik századtól az európai népességmigráció felerősödésével a szárazföldi útvonalak váltak fontosabbá. A Duna mente a Brit-szigetektől a Balkánon át Kis-Ázsiáig tartó áramlások vonala volt. Felső szakaszán a nyugati germán népek nyomása vált erőteljessé, míg a Kárpát-medencét a keletről érkező hun, keleti gót, gepida népek szállták meg. Közép-Európa a római kor után Európa meghatározó érintkezési, kulturális keveredési terévé vált. A legaktívabb áramlások a Dunához szerveződve, arra irányulva, vagy annak mentén alakultak ki, szervezve a közép-európai térséget és összekötve azt a balkáni és a kis-ázsiai hatótérrel.

A két térség folyamatai hatodik század végén részben elkülönültek. A szláv népesség mind két területen terjedt, de a germán népesség a Balkánra már nem jutott el, vagy nem maradt meg jelentős számban. A keleti népcsoportok pedig vagy a Duna mentén csak a Kárpát-medencében (avarok, magyarok), vagy a Balkánon (bolgár-törökök, besenyők) telepedtek meg. Meghatározóvá vált a térségre az azóta is jellemző hármasság, germán, szláv és türk/ugor kulturális tagolódás. Azonban erőteljes különbségek mutathatók ki a különböző kultúrák által használt földrajzi terekben. Az avarok a medencesíkságos ártereihez és a mellékfolyók torkolatához, míg a szláv népek elsősorban a főbb áramlási útvonalakból kieső erdős hegy- és dombvidékekhez, mocsarakhoz kötődtek. Ezzel szemben a germán népek az áramlási útvonalakat, csomópontokat és a

kedvező tagoltságú romanizált területeiket szállták meg. A különböző népek mozaikosan, egymást kiegészítve helyezkedtek el és mozogtak a térségekben.

A Frank Birodalom lelassította a szlávok és megállította az avarok nyugati irányú mozgását. Nagy szerepe volt a különböző népek területi rögzülésének és a kora középkori államszerveződési formák kialakulásának a Duna mentén. I. Lajos a 9. században létrehozta Regio Pannoniát a Kárpát-medence nyugati felén. Az erőteljes európai népességmozgások fontos eleme és a korai feudális államok rögzülésének meghatározó tényezője volt a kereszténység és a hozzá kötődő jogrend terjedése. A megszerveződő Német-római Birodalom egyházi, politikai, katonai és gazdasági hatásai megerősítették a Duna menti kapcsolatok terjedését kelet felé.

A 10. század első felét jelentősen befolyásolták a Kárpát-medencében letelepedő magyar törzsek katonai hadjáratai. Ezeket 955-ben az egyesített német seregeknek sikerült megállítani, Ennek következményeként szerveződött meg a Kárpát-medence egészére a német-római és bizánci hatalomtól független keresztény Magyar Királyság. Ez az állam hosszú időre útját állta a germán-német területi terjeszkedésnek a Bécsi-medencétől keletre. Beékelődött a szláv népek közé és elvágtá az északi, cseh-morva népességet a horvát – szlovén szlávoktól. Felgyorsította a különbségek kialakulását az északi és a déli szláv kultúrák között. Sajátos területi szerveződése Közép-Európa egyik legtartósabb nyelvi, etnikai és államhatárát teremtette meg (*Csüllög G. 2008/b*).

5. A magyar államtér és a migrációs hatások a 16. századig

A 10. század komoly változást hozott a Kárpát-medencében. A Német-római Birodalom jogrendi megszilárdulása és a magyar állam pápai elkötelezettsége folytán a bizánci egyház gyorsan háttérbe szorult. A következő évszázadokban a nyugati keresztény kultúrkörön belül elkülönültek a térséget meghatározó nyelvek nagytérségei is. Három, részben elkülönülő nyelvi tér jött létre: a német, a szláv és a magyar. A germán népek széttagolt kultúráját a Német-római Birodalom gazdasági folyamatai, erőteljes hűbéri és városi jogrendszere foglalta egybe. A tartós birodalmi struktúra, a folyamatok állandósága, gazdasági bővülés azonban migrációs kényszerrel járt. Ebből fakadóan a német kulturális és nyelvi hatás hosszasan és erőteljesen érvényesült a velük érintkező szlávok és bizonyos formában a magyarok kultúráiban. A német nyelv valamilyen formája különböző sűrűségű szórványokban az egész térségben jelen volt.

A szláv nyelvterület magyarok miatti kettéválása több következménnyel is járt. Egyrészt elkülönültek egymástól az északi és a déli szláv nyelvek és erőteljes külső migrációs és kulturális nyomás alá kerültek. A nyugatiaknál a német hatást tovább erősítette a politikai függés. A horvát nyelv számára a magyar államba való beépülés az önálló nyelvi fejlődést hozta magával. A

katolikus kultúra, a latin egyházi nyelv használata segítette a többi balkáni szláv nyelvtől – elsősorban a szerbtől – való elkülönülést és az önálló kultúraépítést.

A Kárpát-medencében az etnikai sokszínűséget az újonnan érkező keleti germánok, szlávok, avarok, bolgárok, magyarok, besenyők, jászok és kunok alakították. A források alapján feltehető, hogy beléjük olvadtak a népvándorlás viharait túlélő kelta, jazigok és germán népesség maradványai. A 12. századtól a nyugatról érkező szász, flamand etnikumok színesítették a tovább ezt a tarka képet. A 14 századtól pedig románok és szerbek telepedtek meg a Duna mentén.

A térségben az évszázadok alatt sok etnikai csoport elveszítette korábbi nyelvét és asszimilálódott az adott térség meghatározó, többségi nyelvéhez. Még kevesebb etnikum tudta az államiság valamelyik szintjét kialakítani. Ez az etnikai mozaikosság egyben jelentős átfedéseket alakított ki a Balkán és Közép-Európa között.

A Balkánon az átalakulás a bizánci birodalmi hatás gyengülésével kezdődött. A változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok néhány évtizedes sikerét kivéve – azonban nem tudták megszüntetni az államtéri széttagoltságot. Ezt további két folyamat is erősítette. Az egyházszakadás éles vonalat húzott az ortodox és a római rítusú keresztény népességek közé. A Balkánon eddig elkülönülő latin és görög nyelvhasználatot a térség jelentős részén a 12. századra elfedte az ortodoxiával összekapcsolódó szláv nyelv használata. Ebből a folyamatból két nyelv maradt ki. A görög nyelvhasználat tovább élt a félsziget déli részén és a tengerparti városokban, míg a félsziget észak-keleti részén a Kárpátok déli és keleti oldalához migráló, kun és besenyő etnikumokat beolvasztó vlach népesség latin nyelvűsége lett uralkodó. A három fő nyelv- és a két fő vallás között komoly választó vonalak alakultak ki a 14. századra.

A balkáni stabilitás hiánya a 11-15. században földrajzilag eltolódó állami terek kialakulását hozta. Ez az állapot a szerb törekvéseknél sem változott tartósan. A több fázisban születő szerb államiság a korábbi széteső birodalmi térstruktúra helyén szervezte államiságát. A fő áramlási zóna nagyhatalmi hatásoknak kitett szakaszán labilis helyzetű állami térstruktúrát alakított ki. Erőteljesen befolyásolta a balkáni áramlásokat és államtér képződési lehetőségeket a Magyar Királyság középkori nagyhatalmi szerepe. A horvát állam bekebelezése mellett a dunai áramlási zóna lezárása volt komoly korlátozó hatással a balkáni folyamatokra. A külső állami terek nyomása, az állami széttagoltság és a korábbi központok hanyatlásának következtében a balkáni államok ereje csökkent. A balkáni népek a 15. században már a sikeresen hódító oszmánsággal találták szembe magukat. A törökök az áramlási vonalak gyors átfogásával hosszú évszázadokra egybefűzték a földrajzi tagoltsághoz rögzült balkáni állami tereket.

A Magyar Királyság a 11-15. század között a térség meghatározó politikai nagyhatalma volt. Területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal fő csomópontjának uralma és a két medencei bejáratának – északon a

Morva- délen a Morava-kapu – ellenőrzése volt Ezek a kapuk hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések (Német-Római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették. Ezzel mintegy ötszáz évig komoly kihatással bírt Európa történetére. Területi és védelmi rendszerének kiépítésével le tudta zárni a Duna menti áramlásokat. Nem elgátolta, hanem ellenőrizte és szabályozta azokat. A nyugatról érkező hatásokat és a folyamatosan érkező migrációs népességet befogadta és letelepítette. Ez a szabályozott áramlás még Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király alatt – is egységbe foglalta a Duna menti térséget. Ugyanakkor a magyar állam déli, és keleti, határa igen tartós választóvonalá vált a keleti és a nyugati kereszténység között (*Csüllög G. 2010*).

6. Két birodalom ütközése a magyar államtérben a 16-17. században

A 15. század végétől gyengülő és dinasztiaiák között bizonytalankodó Magyarország már nem volt képes irányítani a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. Az oszmán szerveződés a 15. század végére már bekebelezte a korábbi balkáni államok jó részét és hatékony birodalmi struktúrát épített ki. A 16. század közepére pedig a Magyar Királyság területének jó részére is kiterjesztette uralmát. A Kárpát-medencében a magyar királyi koronát megszerző Habsburg és a hódító oszmán birodalmak révén a Duna mentén megszűnt a magyar állam által korábban kialakított nyugati és déli elzárás (*Nagy M. M. 2008*). A Habsburg Birodalom a Közép-európai áramlásokba kapcsolta be a térséget, míg az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokat húzta be a Kárpát-medencébe. A 16-17. században a két áramlási rendszer folyamatosan ütközött, de ez nem jelentette az áramlások éles elzárását. Ugyan egy aktív frontier és elnéptelenedési tereket is létrehozó ütköző zóna jelent meg határként a két birodalom között, de ez nem volt gátja a gazdasági kapcsolatok működésének és a nyugati irányból érkező kulturális és vallási folyamatok terjedésének. A reformáció gyorsan terjedt az oszmán területek magyar népessége között. Európai jelentőségű volt az kereskedelmi kapcsolat, amely az oszmán uralmú magyar mezővárosok és a Habsburg területek között alakult ki a 16. század második felétől (*Csüllög G. 2008/a*). A nagyszámú katonai népesség, az erősítések új rendszerének munkaereje, az átalakuló gazdaság komoly mennyiségű kereskedelmi élelmiszert igényelt a Habsburg területeken. Ezek egy részét az említett városok hatalmas legelőterületein tenyésztett és nagy távolságra jól terelhető szarvasmarha biztosította. Mindez egybeesett az oszmán hatalom érdekeivel is, mivel ezek a magyar mezővárosok jelentős jövedelmekkel adóztak a portának.

7. A közép-európai birodalom fénykora a 18-19. században

Az Oszmán Birodalom 17. század végi Kárpát-medencéből való kiszorítása után a Habsburg állam sajátos politikai térstruktúrájában a bajor területeket kivéve egységbe foglalódott a tágabb Duna menti térség. Mintegy 180 évre elkülönültek egymástól a közép-európai és a balkáni állami terek (*Gulyás L. 2009/b*). Ebben változást 1876-ban Ausztria és Magyarország boszniai okkupációja hoz. A birodalmon belüli áramlásokat meghatározta a Habsburg központosító politika és az uralt államok tartományi különbségeinek fenntartása (*Nagy M. M. 2009*). A külső határok mellett különböző belső funkciójú határok, határzónák hierarchikus rendszere épült ki (*Gulyás L. 2002*). A központosított közigazgatás kiépítése, a határőrvidékek katonai szerveződése és a kulturális építkezés jelentős migrációt alakított ki a német nyelvterületről kelet felé. Mindemellett a gazdasági folyamatok és a Habsburg etnikai politika is kedvezett a birodalmon belüli más etnikumok belső migrációjának (*Kocsis K. 2004*). A 18. századtól német nyelvi túlsúlyt jött létre a térség kulturális folyamataiban. Az egységes tér talán ekkor volt a legkevésbé elválasztó elemekkel tagolva. A magyar nyelvi kultúra a 19. század közepéig nem volt asszimiláló célú a nem magyar nyelvekkel szemben. A keletről betelepülő jász és kun népesség hosszú idő alatt és önállóan adta fel saját nyelvét. Azonban az erőteljes szabályozottság nem volt kedvező a birodalmon belüli etnikumok számára és az európai folyamatok is egyre inkább ösztönözték nemzeti törekvéseket a szláv és román népességen belül.

A Balkánon az Oszmán birodalom átalakulása lassan ment végbe. A 17. századig tartó nagy hódítási korszak befejeződése után már a 18. században jelentkeztek a birodalom perifériáján a különböző problémák. Bár a balkáni, főleg szláv nyelvű népesség csak kis része iszlamizálódott, mégis jelentős számban tagozódtak be a birodalom katonai, közigazgatási és gazdasági rendszerébe (*Kókai S. 2009, 2010*). Ezt elősegítette az oszmánok vallási, etnikai és nyelvi toleranciája. Változást a birodalom további gyengülése és az élénkülő orosz, angol és francia nagyhatalmi politika hozott. Ennek következtében előbb a görög, majd a szerb, román, albán és bolgár törekvésekben felszínre kerültek az etnikai térigények, amelyek azonban sok tekintetben egymással is ütköztek.

8. Ütközőterek előtérbe kerülése és a folyamatok szétválása a 20. században

Az etnikai törésvonalak elsősorban az államtér változások, másrészt a kulturális önállósodás időszakában élesedtek ki. A Duna menti térségben kialakuló német kulturális dominancia a 19. század elején még tartósnak látszott. A napóleoni háborúk után azonban felerősödött a nem német etnikumok önálló kulturális identitásra való törekvése. A század második felében ez a folyamat már az etnikumok közötti elkülönüléshez vezetett. Az 1867-ben létrejövő

Ausztria és Magyarország csak a magyarokat és részben a horvátokat elégítette ki. A 19. század végére már a területi elszakadás és az önálló államhoz csatlakozás célja is megfogalmazódott a birodalmon belüli szerb és román népességben (*Gulyás L. 2009/a*).

A Balkánon a 19. században folyamatosan jelen voltak az önálló állami identitásra való törekvés (görög, román, szerb, bolgár és albán) mozgalmi (Hajdú Z. 2007). Ezek a században eredményt csak a görög, montenegrói, szerb, majd román államiság esetében hoztak. A 20. század eleje a balkáni háborúkban már teljes szembefordulást hozott az Oszmán Birodalommal. 1914-ben Ausztria-Magyarország szerbekkel való konfliktusa az első világháborúhoz vezetett. A háború után a két térség elveszítette birodalmi struktúráját és a kialakult birodalmi vákuum, valamint az új államok egymással is ütköző területi törekvései jelentős labilitást okoztak mind a két térségben. Az önálló kultúra – önálló állam – saját földrajzi tér elve elkülönítő, bezáró nemzeti határokat hozott létre. Ezek elvágták a valós etnikai és kulturális tereket és elfedték a térségek összefűző történeti értékeit. Ennek következtében vált sajátos sorsúvá a birodalmi mintákat próbálgató, de örökölt balkáni konfliktusai következtében kudarca ítélte délszláv állam. Hét évtized alatt, többszöri nekifutással, de lényegében szerb dominanciával sikertelenül próbált egyensúlyt teremteni az eltérő etnikai, vallási és nyelvi identitások között.

A térbeli áramlások vizsgálata azt mutatja, hogy az elmúlt 500 évben a két térség között nem volt olyan az éles elkülönülés, mint ahogy az a 20. század jelentős részében látszott. Az összefüggő áramlási tereken csak a politikai és a vallási hatóterek különültek el (*Csüllög G. – M. Császár Zs. 2013*). Azonban azok sem mereven. A politikai határok nem egyeztek a térségek földrajzi határával. A nagyhatalmi terjeszkedés következtében sokáig a „balkáni” Oszmán Birodalom volt jelentős politikai szereplő a Duna mentén. Később pedig a Habsburg birodalom vált balkáni hatalommá. A térkapcsolatok legfőbb jellemzője az etnikai, nyelvi és kulturális keveredés állandósága volt, amelyet elsősorban a birodalmak téráramlást ösztönző szerepe tartott fent. A történeti tanulság szerint az egymást kiegészítő mozaikos tagoltságú, de egybefonódó történeti tereket következmények nélkül nem lehet „egyszerűsíteni”, vagy éles, lezáró politikai határokkal tartósan szétbontani. A migrációs vonalak is csak időlegesen fojthatók le komoly ütközések nélkül. Mindebből nyilvánvaló, hogy a történeti térszerkezet jelenre ható problémáinak többsége a helyi és a birodalmi államiság ellentétes térfolyamataiból fakad és sok tekintetben megoldásra vár a jelen politikai folyamataiban.

Irodalom

- CSÜLLÖG G. (2008/a): The Trans Tisza Region within the Regional Division of the Carpathian Basin until the end of 17th Century In: *Eurolimes* 6. Autumn 2008, IERS , Orodea University Press, Orodea pp.130-141
- CSÜLLÖG G. (2008/b): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. (szerk.): *A nagy terek politikai földrajza*. PTE TTK Földr. Int. KMBTK, Pécs, pp. 334-341.
- CSÜLLÖG G. (2009): Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés? In: *Balkán Füzetek Különszám I-II*. Pécs, pp. 204-210.
- CSÜLLÖG G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1-2. szám* pp.181-186.
- CSÜLLÖG G. (2010): Áramlási terek és régiók a magyar állam történetében. In: *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közl. II. évf. 2-3. sz.* pp. 233-242.
- CSÜLLÖG G. (2012): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: *Közép-Európai Közlemények V. évf. 3-4. szám (No. 18-19.)* pp. 137-146.
- CSÜLLÖG G. – M CSÁSZÁR, ZS. (2013): Ethnic processes in the spatial structure of the Balkans. In: *EUROLIMES Volume 15*. Spring, pp. 143-168.
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: Hanusz Á. (szerk.): *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza pp. 7-19.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. *Történeti földrajzi tanulmányok*. – Nyíregyháza–Szerencs pp. 27-34.
- GULYÁS L. (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag L. (szerk.) *PTE Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola évkönyve Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola*, pp. 168-188.
- GULYÁS L. (2009/a): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) *A modern magyar gazdaság története*. Jatepress, Szeged, pp. 93-99.
- GULYÁS L. (2009/b): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gy. (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus*. Pécs-Bp. pp. 25-44.
- HAJDÚ Z. (2007): A Balkán-félszigettől a „Balkánig” In: *Mediterrán és balkán Fórum I. évfolyam 1. szám*, pp. 10-14.
- HAJDÚ Z. (2009): A Nyugat-Balkán: Történeti földrajzi bevezetés. In: Pap N. – Kobilka I. (szerk.): *A Nyugat-Balkán.. MK KBH, Budapest*, pp.31-46.
- KOCSIS K. (2004): A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács N - Osvát A. - Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III. Akadémiai Kiadó, Budapest* pp. 23-28.
- KÓKAI S. (2009): A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió. In: *Közép-európai Közlemények 2009/4-5. II. évfolyam, No. 6-7.* 92-101. old.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). *Nyíregyházi Főiskola TFI. Nyíregyháza, 2010. p.* 421.
- KOVÁCS J. (2009): A Nyugat-Balkán természeti környezete. In: Pap N. – Kobilka I. (szerk.): *A Nyugat-Balkán.. MK KBH, Budapest*, pp.11-30.
- KOVÁCS P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. In: *Mediterrán és balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám* pp. 2-10.

- NAGY M. M. (2008): A török hódoltság, mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. pp. 80-85.
- NAGY M. M. (2009): Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katona földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közl. II. évf. 2-3. szám 2009/2-3.. No.4-5. pp.31-40.
- SUBA J. (2009): Határörvidék - határvédelem a földrajzi térben. In: A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve. Szeged-Kaposvár, pp. 255-260.

Az európai soknemzetiségű szocialista föderációk összeomlása és politikai földrajzi következményei, 1991-1995

HAJDÚ ZOLTÁN

The collapse of European multi-ethnic socialist federations and their political geographic consequences, 1991-1995

Abstract

The most significant reason behind the collapse of the three socialist federations was the failure of the socialist social, economic and political regime. The fall of socialism brought the elimination of all structures of the one-party system, including the elimination of the federal state model. The emergence of explicit ethnic and territorial interests played a crucial role in the processes, which meant a return to nationalism after the failure of internationalism. The majority of successor states followed the unitary state model, Russia's own decision was to keep federalism, while Bosnia and Herzegovina remained a federal state due to the decision of the international community. From the point of Hungary transformations brought uncertainty and important changes every time. Especially the consequences of the collapse of the former Yugoslavia and the long-lasting crisis in the Balkans impacted Hungary's economy and scope for action negatively.

1. Bevezetés

A nemzetközi hatalmi viszonyok és intézményesült rendszerek alapvető átrendeződései történetileg szinte mindenkor együtt jártak a szereplők (nagyhatalmi, középhatalmi, kisállami) helyzetének számottevő változásaival, több esetben megszűnésével. Elég, ha csak az I. és a II. világháború utáni alapvető világhatalmi, és európai változások államföldrajzi, területi átstrukturálódási következményeire gondolunk.

A kétpólusú világ sokat emlegetett „befagyott állapot” csak viszonylagos volt, hiszen 1945 és 1990 között – különösen a gyarmati rendszer felszámolása következtében – új államok tucatjai jöttek létre, illetve egyes esetekben sajátos körülmények között tűntek el.

A szocialista társadalmi, gazdasági, politikai rendszert és a szocialista világrendszert a nyugati társadalom- és politikatudományban, valamint a politikai gyakorlatban is életképtelennek tekintették, ennek ellenére szinte minden szereplőt meglepett a kétpólusú világ egyik szuperhatalmának összeomlása, annak relatíve békés módja, s az új hatalmi szituációban az új államok széles körének önállóvá válása.

Közép- és Kelet-Európa átalakulási, rendszerváltási, államosodási folyamatainak meghatározó eleme a Szovjetunióban végbemenő átalakulás volt. A soknemzetiségű Szovjetunió – saját történeti hagyományaihoz képest mintegy meglepő módon – békés összeomlása, Csehszlovákia két államra történő szétválása „bársonyos” volt, Jugoszlávia szétesése rendkívül véres polgárháború keretei között ment végbe. Mindegyik államszétesés lényegében egyedi folyamatok között ment végbe, ugyanakkor az általánosságok szintjén meghordozott közös sajátosságokat is. A közös elemekre érdemes tekintettel lenni az elemzés során.

Mind a mai napig kérdés az, hogy miért omlott össze a Szovjetunió, mely nem szenvedett katonai vereséget (bár az afganisztáni kaland megtépázta a Szovjet Hadsereg tekintélyét). Belső polgárháború nem tört ki (bár kialakultak polgárháborús gócpontok a Kaukázus térségében), a szatellit államok széles körben nem lázadtak fel ellene, bár több megszállt országban (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) egyértelműen szovjetellenes tendenciák bontakoztak ki, a gazdaságban súlyos gondok alakultak ki, de ezek nem érték el a robbanás szintjét.

Ugyanígy kérdéseket vet fel a délszlávok közös államának a felszámolása, s különösen annak rendkívül véres jellege. Csehszlovákia megszűnése egyfajta parlamenti alku keretében történt, nem került sor a társadalmak részéről a szétválás tömeges követelésére. A folyamatok közös eredménye, hogy a soknemzetiségű, alapvetően szláv többségű és dominanciájú föderatív államok megszűntek a rendszerváltások és átrendeződések folyamatában. Feltehető az a kérdés is, hogy a különböző szláv népek miért nem tudtak egy állam keretei között élni sem egymással, sem pedig más etnikumokkal.

Az elemzés során egyszerre kell tekintettel lennünk az alkotmányos berendezkedés változásaira, a soknemzetiségű országok belső nemzetiségi konfliktusaira, a gazdaság szétzilálódására, a piaci viszonyok tömeges megjelenésére, az erőszakszervezetek szerepére, a társadalom meghatározó viszonyulásaira. Ezek a tényezők eltérő kombinációkban jelenhettek meg időnként egy-egy országon belül is, s az országok között pedig természetes volt az eltérésük.

Magyarországot elemi módon érintette az átalakulás, hiszen szomszédsági környezete alapvetően megváltozott. Délen meghárom-szorozódott a „szomszédok száma”.

2. Az összeomláshoz vezető utak közös elemei

A szocialista föderatív államok elsődleges és döntő tartalmi meghatározottsága az volt, hogy a szocialista társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedés politikai-hatalmi szervezeteként, a kommunista pártok egyeduralma alatt, mintegy felülről jöttek létre. Ezen belül, illetve e mellett a

többszempoliségű szocialista országok elsősorban „a nemzetiségi kérdés békés, lenini megoldása” érdekében alakították ki a föderatív államszerkezetet. A föderatív struktúrák így lényegében társadalompolitikai megfontolásokból felülről épültek ki, nem mindenkor voltak természetes történelmi alapjaik, területi meghatározottságaik.

A Szovjetunió valójában egy centralizált föderáció volt lényegében létrejöttétől kezdve. Az 1936-os alkotmány (s vele párhuzamosan minden tagköztársaság alkotmánya is) rögzítette, hogy a Szovjetunió demokratikus föderáció, amelybe be lehet lépni (Bulgária többször kísérletet is tett erre 1945 után), s ki is lehet lépni. A kilépés alkotmányos tételének nem volt meg a tényleges jogi szabályozása, nevezetesen, hogyan indulhat el a kilépés, kinek mi a szerepe a folyamatokban, ki miről dönt stb.

Jugoszlávia a II. világháború tapasztalatai alapján vált föderatív berendezkedésű orszaggá. Az alkotmányos konstrukciók többször módosultak, 1974-ben lényegében már a konföderáció irányába indult el az alkotmányos struktúra. Ha nem is szovjet módon, de Jugoszláviában is meghatározó szerepet játszott a Jugoszláv Kommunista Szövetség. Tito elnök körül szinte sztálini jellegű személyi kultusz épült ki, bár maga Tito többször kifogásolta ezt.

Csehszlovákia az 1968-as megszállás, politikai és államválság után 1969-től vált föderatív berendezkedésű orszaggá. A Cseh és Szlovák Szocialista Köztársaság területi konfigurációjában jól elkülönült egymástól, ezzel mintegy megteremtve a későbbi önállósodás feltételeit is.

Mind egyik szocialista föderáció sajátossága a pártállami meghatározottság volt. A kommunista pártok vezető szerepe megjelent az alkotmányokban (a szovjet alkotmány legendás 6.§-a biztosította a párt mindenre kiterjedő vezető szerepét). Az igazi gondot mégis az jelentette, hogy a három állam a gyakorlatban csak részben működött saját írott alkotmánya szerint, a pártok gyakran fölül helyezték magukat az írott alkotmányokon. (Nem érvényesültek az alkotmányokban egyébként tételesen szereplő emberi jogok.)

A gazdasági folyamatok esetében inkább az általánosságok szintjén jelentek meg a hasonlóságok (ezek a szocialista berendezkedés következményei), a tényleges állapotokban a különbségek számottevőek voltak. A Szovjetunióban az 1980-as évek második felében a belső gazdasági kapcsolatok meglazulása, majd szétesése, az áruhiány fokozódása, a jegyrendszer bevezetése a húsrá, cukorra s néhány más alapvető élelmiszerre jelezte, hogy alapvető gondok vannak a gazdaságban is. Külső eladósodás felgyorsult, az államadósság az összeomlás előtt 120 milliárd USA dollárra nőtt. Az ország természeti erőforrásaival képest ez nem volt óriási összeg, de a folyó termeléshez és adott gazdasági helyzethez képest igen.

Jugoszlávia esetében a vágató infláció zilálta szét a gazdaságot, a lakosság körében a német márka vált belső fizetési és felhalmozási eszközzé. Az államadósság az összeomlás előtt 20 milliárd USA dollárt tett ki, ami az ország

adott helyzetében súlyos teher volt, de az ország egészét, nemzetközi pénzügyi kapcsolatait tekintve közép távon kezelhetőnek tűnt.

Csehszlovákia gazdasága szerkezeti nehézségekkel küzdött, ugyanakkor az 1968-as események, a konzervatív kommunista gyakorlat miatt a legkevésbé eladósodott országnak számított. Egyrészt kiszorult a nemzetközi pénzpiacokról, másrészt a pártvezetés sem a gazdasági növekedést, sem pedig a lakosság életszínvonalának emelését nem volt hajlandó külföldi hitelekkel finanszírozni.

Külön kérdés volt az átalakulás időszakában az erőszakos szervezetek viszonyulása a folyamatokhoz. Mindhárom országban „osztott” erőszakos szervezeti rendszer jött létre. A rendőrség mellett a különböző milíciák, a Szovjetunióban a KGB, a hadsereg jelentette a hatalom bázisát. A rendőrség mindvégig végrehajtója maradt a politikai döntéseknek, még Csehszlovákiában is, az utolsó napig. A hadsereg alig mozdult meg a Szovjetunióban az 1991. augusztusi puccskísérlés során, holott a honvédelmi miniszter a puccsisták között volt. A csehszlovák hadsereg a laktanyákból szemlélte az eseményeket. A legmélyebben a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) „keveredett bele” a politikai folyamatokba, s vált a föderáció és az elszakadók közötti küzdelem véres szereplőjévé.

A soknemzetiségű társadalmakban a társadalom alsó szintjén az együttélés és a konfliktus egyaránt jelen volt, ugyanakkor a meghatározó folyamatok a lakosság széleskörű részvétele nélkül zajlottak le. Még Jugoszláviában is a „bürokratikus és új középosztály” vált a folyamatok szervezőjévé és irányítójává.

2.1 A pártok és az állam válságának sajátosságai

Az átalakulás, a rendszerváltás, majd a társadalmi, gazdasági, politikai küzdelmek kiéleződése, s végül a társadalom politikai szervezete a föderatív állam összeomlása nem vezethető vissza egyetlen tényezőre sem. A három országban a folyamatok időben részben egybeestek, mintegy erősítették egymást, ugyanakkor voltak számottevő átalakulási-fejlődési különbségek is.

A pártok és az államok válsága nem egyik napról a másikra alakult ki, de voltak közös jegyei és összetevői a folyamatoknak:

- A Szovjetunióban az SZKP folyamatos dilemmában volt a sztálinizmus és a desztalinizáció között, melyet világosan és egyértelműen az 1980-as évek közepéig képtelen volt eldönteni.

A Szovjetunió alkotmányosan és de jure föderáció, valóban és ténylegesen, de facto unitárius államként működött, s ezt az SZKP alkotmányos pozíciója és az erőszakos szervezetek hatalma biztosította. Valójában a pártnak volt állama (pártállam), s minden lényegi kérdésben először a pártöntések születtek meg.

A pártvezetésen belül kialakult a gerontokrácia, melyben a politikai elit legfelsőbb, idős rétege már alig volt képes követni a világ változásának folyamatait.

Az összeomlás előtti 19 milliót meghaladó párttagság csak részben prezentálta a szovjet társadalom bonyolult struktúráit. Ugyanakkor egyre inkább a területi-köztársasági érdekek egyik lényegi megjelenítőjévé vált.

Breznyev 1982-es halálától kezdve – a pangás évei után - a legfelsőbb vezetésben a bizonytalanság lett úrrá. Megválasztott utódja Andropov felmérte a Szovjetunió helyzetét (a KGB elnöke székéből erre minden tekintetben volt lehetősége), s azt válságosnak találta. Úgy vélte, hogy csak lényegi reformokkal lehet úrrá lenni a válságon. A válság egyik elemeként fogalmazta meg az SZKP válságát, erkölcsi züllését, a korrupciót, az alkoholizmus, a munkához való viszony alapvető leromlását. Úgy találta, hogy a 19 millió fős párttagság nem igazán képez valamilyen minőségi többletet a Szovjetunió összlakosságán belül, illetve ahhoz képest. 1984-ben bekövetkezett halála után Konsztantin Csernyenkó lett az utód, aki mindössze 13 hónapig állt az SZKP élén.

1985. márciusában Mihail Gorbacsovot választották meg az SZKP főtitkárává. Gorbacsov 1985-86-tól kezdve egyfajta szerkezeti reformprogramot indított el a párt modernizálására, az ország, a társadalom átalakítása, versenyképesebbé tételére.

- Csehszlovákiában 1968 után szinte mindenre kiterjedően befagytak a belpolitikai viszonyok.

A mintegy 1,5 millió fős párttagság elszigetelődött a társadalomtól és a valós társadalmi folyamatoktól. A párttagok társadalmi megítélése 1968 után a társadalom széles körében negatívvá vált.

Az ország nemzetközi kapcsolataiban a perifériára szorult 1968 után. Sokszínű kapcsolatokkal csak a volt szocialista országokkal, valamint a fejlődő országok egy részével épített ki.

A szűk körű, de magas intellektusú ellenzéki politizálás folyamatosan jelen volt az országban, különösen a cseh területeken.

A konzervatív pártvezetés igazán Gorbacsov megválasztása és a reformok megkezdésekor előbb zavarba jött, majd görcsös, de felszínes reformokba kezdett, melyeknek már nem volt hitelük. A politikai elit tevékenysége sok tekintetben görcössé vált. Merev struktúrák épültek ki, amelyek nehezen voltak módosíthatók. A törés szinte programozott volt.

- Jugoszláviában Tito 1980. májusában bekövetkezett halála után alapvetően új helyzet jött létre, melynek meghatározó eleme a bizonytalanság, a kollektív államfői testületen belül pedig a „körkörös bizalmatlanság, majd félelem” volt a meghatározó. A központi és a tagállami viszonyok bonyolultabbá váltak. A régi-új gárda felismerte a maga számára megjelenő politikai lehetőségeket, s folyamatosan „nemzeti irányba” tolódott el a belpolitikai folyamat egésze.

Az 1,9 milliós párttagság jelen volt az ország minden struktúrájában. Különösen meghatározó szereppel bírt az erőszakszervezetekben. Ugyanakkor a taglétszám felduzzadása magával hozta annak sokszínű tagolódását is.

A tagállamok egy részében nemzeti, Koszovó tartományban erős albán nemzetiségi mozgalmak bontakoztak ki. A központi hatalom és a tagállami elitek folyamatos alkuhelyzetben voltak.

3. Válság-folyamatok és töréspontok

A történeti folyamatosságban sajátos töréspontok jelentek meg az egyes országokban ezek mintegy erősítették egymást. Különösen 1985-86-tól, a gorbacsovi reformtörekvések beindulásától beszélhetünk arról hogy Gorbacsov politikája mindenki számára valamilyen viszonyulási kényszert jelentett.

3.1 A Szovjetunió

Az 1980-as évek végére a korábban mindenható SZKP szinte minden tekintetben válságba került, mint hatalmi központ. A párton és az államszervezeten belüli korrupció hatalmas méreteket öltött, s érintve voltak benne a központi szervek, valamint a tagköztársasági párt- és állami elitek. Több tagállami párt első titkárt váltottak le a korrupció miatt 1986-tól. Az 1988. évi párton belüli választások során valamivel több mint 89 ezer különböző szintű pártvezetőt cseréltek le. Ez alapvetően megteremtette volna az SZKP megváltozásának a lehetőségét is, de nem ez történt. A tagállamok kommunista pártjaiban, s a gazdaságban és a társadalomban nem várt folyamatok indultak el.

A nyitás és átépítés időszakában nem lehetett az erőszakot a korábbi módon és mértékben alkalmazni, s az új viszonyokra sem központi, sem tagállami, sem pedig területi és helyi szinten nem talált új megoldásokat. A pártbürokrácia minden szinten maga is érdekeltté vált az átalakításokban, akár az állam összeomlása révén is.

Az 1980-as évek közepétől egyre gyakoribbá váltak az ellenzéki megmozdulások a különböző köztársaságokban, melyek egyértelműen egyszerre jelezték a nemzetiségi viszonyok kiéleződését, a nemzeti-elszakadási mozgalmak felszínre kerültek. A Kaukázusban és a Baltikumban, valamint Közép-Ázsia köztársaságaiban hasonló célú és tartalmú, de módszereiben részben különböző törekvések bontakoztak ki.

1985 márciusától, Gorbacsov főtitkárrá választásától, egyre nyíltabban több részre hasadt belső érdekrendszerében az SZKP. Nem egyszerűen a reformerek – konzervatívok, leninisták – sztálinisták, modernizálók – tradicionalisták stb. képezték a megosztottságot, hanem mindkét nagy blokkban többféle törekvés is kibontakozott.

Az 1986. februári XXVII. pártkongresszuson meghirdetett reform három célkitűzése-jelszava (peresztrojka, glasznoszty, uszkorenyije) közül csak az első kettő kapott igazán nagy nyilvánosságot. A meghirdetett demokratizálás és nyilvánosság lehetővé tette a korábban tabunak számító kérdések felvetését, a párton belüli és kívüli elképzelések nyilvános megjelenítését.

1986-ban a párt tagjainak létszáma meghaladta a 19 milliót, valamivel kevesebb volt mint az ország felnőtt lakosságának 10%-a. Oroszországot leszámítva – ott félve a kettős hatalomtól nem – 1990-ig minden tagköztársaságban működött a köztársasági Kommunista Párt. Az egyes köztársaságok között számottevő különbségek voltak a tagok népességhez viszonyított arányában. A legalacsonyabb aránnyal az ázsiai köztársaságokban lehetett találkozni.

Borisz Jelcin ugyanúgy 1985-ben került be a politikai vezetés magasabb körébe (a Központi Bizottság tagja lett), mint Gorbacsov, de a pályája és a Gorbacsovhoz fűződő viszonya meglehetősen ellentmondásosan alakult a párton belül. 1985 decemberében már a moszkvai pártbizottság első titkára, 1986-ban a Politikai Bizottság póttagja, 1987 novemberében viszont már „lefokozták”, mert nyíltan kritizálta a párton belül Gorbacsovot és vezető társasait.

A Szovjetunióban 1989. márciusában tartottak először olyan választást, melyen több jelölt indulhatott egy-egy mandátumért. Május végén megalakult a Népi Küldöttek Kongresszusa, s létrejött az első csoportosulás, mely önmagát „régiónközi képviselőcsoportként” határozta meg. A csoport bírálta Gorbacsov reformjainak tartalmát és lassúságát, a piacgazdaság gyors bevezetését szorgalmazták. Ennek egyik meghatározó alakja Borisz Jelcin lett. 1990. május 29-től a Népi Küldöttek Kongresszusának elnökeként tért vissza a nagypolitika első vonalába. 1990. július 12-én, az SZKP XXVIII. kongresszusán látványosan kilépett a pártból. 1991. június 12-én orosz elnökké választották tiszta körülmények között. 1991. augusztusában meghatározó szerepe volt a konzervatív puccskísérlet leverésében. 1991. november 6-án Oroszország területén betiltotta mind az SZKP, mind pedig az Orosz Kommunista Párt működését, vagyonukat pedig államosította.

A Gorbacsov – Jelcin, az Oroszország – Szovjetunió vita, verseny majd küzdelem 1990-1991-ben a központ területén kérdőjelezte meg a fennálló berendezkedés szinte minden elemét.

Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás szerint a Szovjetunió (285,7 millió fő) szláv többségű (a szlávok tették ki a lakosság 69,8%-át) állam maradt. A szláv lakosság (orosz -50,8%, ukrán 15,5%, belorusz 3,5%) jelentős részben területileg egybefüggő területen élt, de egyben ők képezték az ország legmobilabb tömegét is. A nemzetiségi arányok (s a vallásiak is) fokozatosan és egyben gyorsuló ütemben tolódtak el az ázsiai tagállamok őshonos népessége, s egyben a muzulmánok javára.

1986. decemberében törtek a nagy nyilvánosság előtt is a felszínre az éles nemzetiségi ellentétek. Kazahsztánban – némileg manipuláltan – Gynmuhamed Kunajev, a Kazah Kommunista Párt első titkárának leváltása miatt robbantak ki Alma Atában és az ország más nagyobb városaiban.

1988. februárjától lényegében háború tört ki Hegyi-Karabahban, az örmények lakta azerbajdzsáni enklávében Örményország és Azerbajdzsán között.

1988. januárjától szinte permanens feszültségek jelentkeztek a Baltikumban, itt mindenképp az ott élő oroszokkal szemben. A köztársaságok a saját nyelvet visszahelyezték államnyelvi jogaiba, elsőbbséget biztosítottak számukra az oroszokkal szemben, s megindult az orosz lakosság életkörülményeinek kezdetben rejtett, majd szinte nyílt korlátozása.

1989. április 9-én Tbilisziben a szovjet hatalom katonai erővel verte le a grúzokat, majd a grúz asszonyok függetlenséget követelő tüntetését, (melyet a tanulmány szerzője a szállodai szobája ablakából követhetett nyomon).

Júniusban a Fergánai-medence üzbég és török lakossága között tört ki véres konfliktus, melyes a szovjet erők csak nagy nehezen tudtak lecsillapítani (felszámolni nem is tudták).

Az etnikai konfliktusok (mind az egymás közötti, mind pedig az oroszokkal szembeniek) a nagypolitika szintjén is megjelentek, s erőteljesen befolyásoltak a szovjetből, internacionalistából nacionalistává váló központi és területi párt- és állami elit mozgásait.

Gorbacsov 1989. januárjától egyre egyértelműbb törekvéseket fogalmazott meg a pártállami struktúrák módosítását, majd lebontását illetően. Ennek keretében jött létre az államelnöki funkció, s hozta létre új törvényhozó fórumként a Népi Küldöttek Kongresszusát (Duma). A Duma 1990. március 15-én megválasztotta a Szovjetunió első új, erős végrehajtói hatalommal rendelkező elnökévé, igaz, hogy egyedüli indulóként csak a képviselők 59%-ának a szavazatát kapta meg, amely komoly figyelmeztetés volt a tekintetben, hogy támogatása korlátozott az új törvényhozó testületben. Az új elnöki rendszer keretei között leértékelődött az SZKP szerveinek a befolyása, megnőtt az állami politikai elité.

A nemzetiségi konfliktusok tömegesedése a Kaukázusban, a Baltikumban, s részben a sivatagi tagköztársaságok területén is. 1988. novemberében az észtek kinyilvánították szuverenitásukat a Szovjetunió belül (mely véglegesen 1991. május 8-án vált valóra lényegében már a Szovjetunió kívül). Litvánia 1989. májusában deklarálta szuverenitását a Szovjetunió belül (mely 1990. március 11-én valósult meg, lényegében a Szovjetunió kívül), s Lettország pedig 1989. júliusában mondta ki függetlenségét (mely 1991. augusztus 21-én teljesült teljes körűen). Ezekkel a lépésekkel a balti köztársaságok és a központi hatalom viszonya erősen kiéleződött. 1990 januárjától szinte minden területen megjelentek valamilyen mértékben és formában a nemzetiségi összeütközések.

Egyértelművé vált, hogy a társadalom többsége a nemzeti identitásban, s nem a „szovjet” politikai nemzetben képzei el saját jövőjét.

1989. decemberében a Litván Kommunista Párt deklarálta függetlenségét az SZKP-tól, s a továbbiakban nemzeti pártként kívánt működni.

1990-ben az Oroszországi Kommunista Párt Borisz Jelcin vezetésével jött létre, majd lényegében kivált az SZKP-ból, s Oroszországot önálló hatalmi tényezővé kezdte formálni. Két hatalmi centrum jött létre Moszkvában a korábbi szovjet, s az új orosz. A kettő versenye sok szempontból meghatározóvá vált a gyorsuló események sodrában.

Az 1990. júliusában megtartott XXVIII. (utolsó pártkongresszus) megteremtette az új szövetségi alapszerződés (alkotmány) kidolgozásának politikai lehetőségét. Az elkészült tervezet szerint az új államközösség neve Szovjet Szuverén Köztársaságok Szövetsége (majd az 1991 januárjában megindult viták hatására Szuverén Államok Szövetsége) lett volna. (A vitában nem volt hajlandó részt venni Észtország, Grúzia, Lettország, Litvánia, Moldávia, Örményország).

Ekkor különösen Litvániában éleződtek ki a nyugaton is árgus szemekkel figyelt feszültségek. Mihail Gorbacsov elnök részben a litvániai folyamatokra való tekintettel kezdeményezte a Szovjetunióból való kiválás folyamatának részletes törvényi szabályozását. A törvény tervezete elkészült, a tagállami ellenzék a „ki nem léphetőség törvénye”-ként értékelte a tervezetet.

1990. júniusában a Deklaráció az Orosz Szocialista Szövetségi Köztársaság függetlenségéről még úgy fogalmazott, hogy az átalakuló Oroszország a Szovjetunió tagja kíván maradni, de követeli annak megújítását.

1990. júliusában Ukrajna elfogadta Ukrajna Állami Függetlenségének Deklarációját, amely kimondta az ország függetlenségét, az ukrán törvények felsőbbbbségét a szövetségiakkal szemben, saját erőszakszervezetek létrehozását, az önálló külpolitika megteremtését.

1991. január elején Lettországból éleződött ki a helyzet. A Lettország függetlenségét kikiáltó kormánnyal szemben ellenkormány alakult, a szovjet különleges alakulatok középületeket foglaltak el, de a belső puccskísérlet végül is elbukott.

Január 12-13 között Litvániában, Vilniusban került sor összetűzésekre a szovjet erők és a helyi polgárok között. Gorbacsov a kemény nyugati tiltakozások hatására visszavonta a katonákat a litván TV-től és Parlamenttől.

1991. március 17-én népszavazást tartottak arról, hogy megmaradjon-e a Szovjetunió: „Szükségesnek tartja-e a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének, mint az egyenjogú szuverén köztársaságok megújított föderációjának megőrzését, ahol teljes mértékben garantálva lesznek bármilyen nemzetiségű ember jogai és szabadsága?”

A 15 tagköztársaság közül hat (Litvánia, Lettország, Észtország, Grúzia – leszámítva a tőle lényegében már ekkor külön élő Abháziát, Dél-Oszétiát -,

Örményország, Moldova) elutasította a referendum megszervezését, illetve az azon való részvételt.

A referendumon a szavazati joggal rendelkező 185 millió állampolgár 80,3%-ka vett részt (tehát formálisan nagyon magas volt a részvételi arány). A távol maradók száma 37 millió fő volt. A Szovjetunió megőrzése mellett 113 512 812-en szavaztak (76% %), míg eltörlése mellett 32 303 977-en. A „mellette” szavazatok döntő többségét Oroszország területén adták le, míg az „ellene” a többi területen született. Így valójában a „metropólia” szavazatai döntötték el a végeredményt. „Oroszország Anyácska” lakói szerették volna leginkább egyben tartani a Szovjetuniót. Az ellene és a nem szavazók száma megközelítette a 70 millió főt. Az ellenzők ezt úgy értékelték, hogy nem is igazán magas a támogatás aránya.

1991. március 31-én a szavazásra jogosult grúz lakosság 95%-ka a Szovjetunióból való kilépés mellett szavaz. (Ezen a népszavazáson nem vett részt Abházia és Dél-Oszétia). A referendumot követően a parlament helyreállította Grúzia teljes függetlenségét.

1991. április 23-án került aláírásra az új szövetségi szerződés Novo Ogarjovóban. A szerződés szerint a Szuverén Államok Szövetsége de facto konföderációvá alakult volna át. Az államfő személye, a külpolitika és a honvédelem maradt volna teljesen közös és a központ által irányított ügy. A többi területen a tagállamok teljesen önállóvá váltak volna.

Gorbacsov végül is nem élt a referendum által kínált (bár sokak által valójában nem nyújtott) jogi felhatalmazás lehetőségeinek akár erőszakos kiaknázásával. Lényegében tőle függetlenül fejlődtek a folyamatok 1991. augusztusi „belső hatalmi puccsig”.

A Novo Ogarjovóban aláírt új szövetségi szerződés a tagállamok ratifikációja után augusztus 20-án lépett volna életbe. A kilenc aláíró félből nyolc ratifikálta, Ukrajnában nem történt meg a megállapodás ratifikációja.

1991. június 12-én Borisz Jelcin megnyerte az orosz elnökválasztást, ezzel egyértelműen egy új hatalmi központ alakult ki Oroszország és a Szovjetunió viszonylatában.

Sokan vélik úgy, hogy az 1990-1991-es folyamatok meghatározó tartalma nem a nép „lázdása”, hanem a politikai eliten, a pártbürokrácián belüli, tagjai közötti összeütközések eredményeként mentek végbe. A folyamatokat az elit irányította mindvégig a maga érdekeinek megfelelően, s abból valójában a bürokratikus (párt- és állami) osztály jött ki a leginkább nyertesén. Olyan vagyontömegek halmozhattak fel az átalakítás – átalakulás időszakában, melyre a szovjet viszonyok között nem gondolhattak.

Augusztus 19-én Moszkvában Gennagyij Janajev a Legfelsőbb Tanács alelnöke és a hatalom konzervatív körei „alkotmányos puccskísérletet”, más megfogalmazásban „pancser puccsot” hajtanak végre Gorbacsov eltávolítása és a Szovjetunió együtt tartása érdekében. A Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága

(GKCSP) szükségállapotot hirdetett, de annak betartására nem állt rendelkezésére megfelelő erő. Sem a KGB, sem pedig a Szovjet Hadsereg nem állt egységesen a puccs vezetői mögé. A puccs alapvetően Borisz Jelcin orosz elnök fellépése következtében megbukott három nap alatt.

A puccskísérlet leverése után felgyorsult a Szovjetunió bomlása. Most már nem csak a szuverenitás helyreállításáról volt szó, hanem arról, hogy a tagköztársaságok nagyobb része 1991 augusztus és szeptember között kimondta (Azerbajdzsán – augusztus 30., Belorusszia – augusztus 25., Kirgizisztán – augusztus 31., Lettország – augusztus 21., Moldávia augusztus 27., Örményország augusztus 23., Ukrajna – augusztus 24.) tényleges elszakadásukat a Szovjetuniótól.

1991. augusztus 21-re kiürült az SZKP. Gorbacsov lemondott a főtitkári tisztségről, s javasolta a Központi Bizottság feloszlását. A párt feloszlata után számára lényegében csak az erőszakszervezetek maradtak (legalább is részben) az ország egyben tartására, a hatalmi célok és szándékok közvetítésére.

Jelcin augusztus 26-án betiltotta az SZKP működését Oroszország területén. Augusztus 29-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa felfüggesztette az SZKP működését, ami lényegében azonos volt a betiltással és a felszámolással.

Szeptember 6-án a szovjet vezetés alapvető döntést hozott, elismerte a három balti állam teljes függetlenségét. Megindultak a tárgyalások a közös ügyek rendezéséről.

Október 15-én a Lett Legfelsőbb Tanács olyan új állampolgársági törvényt fogadott el, melynek révén lényegében hontalanná és szavazati joggal nem rendelkezővé nyilvánították az ország népességének 25%-kát kitevő orosz nemzetiségű lakosságot. November 6-án az észtek fogadtak el hasonló állampolgársági törvényt, azzal a különbséggel, hogy ők az ország lakosságának 1/3 részét tették hontalanná.

1991. október 27-én Csecsenföld elnökévé választották Dzsohar Dudajev tábornokot (a Szovjet Hadsereg tábornokát), aki azonnal szuverén állammá nyilvánította a Csecsen Köztársaságot. Ezzel nem csak a Szovjetunió, de Oroszország felbomlása is elindult. Borisz Jelcin orosz elnök azonnal rendkívüli állapotot hirdetett ki a köztársaságban, s elindult az erőszak spirálja a Kaukázus területén.

December 8-án Belorusszia, Oroszország, Ukrajna elnökei hivatalos megállapodást kötöttek a Szovjetunió megszüntetéséről. A Belavezsai Megállapodás (a belorusz-lengyel határ mentén, arra az esetre, ha menekülniük kellene az aláíróknak) egyfajta szláv együttműködés lehetőségét teremtette meg. December 12-én Oroszország is kimondta függetlenségét a Szovjetuniótól. Ezzel a formálisan még létező szovjet főváros és a központi szovjet intézmények „idegen állam területén találták magukat”.

December 21-én 10 volt tagköztársaság, valamint Üzbegisztán, mely a végén egyedül maradt a Szovjetunió, képviselői (Észtország, Grúzia, Lettország, Litvánia mivel nem tartották magukat már semmilyen módon a Szovjetunió részének távol maradtak) kimondták a Szovjetunió megszűnését, s megállapodtak abban, hogy a Szovjetunió nemzetközi jogutódja Oroszország marad.

December 25-én Mihail Gorbacsov a Szovjetunió első és egyben utolsó elnöke hivatalosan bejelentette lemondását. A szovjet parlament december 26-án feloszlatta önmagát, s 1991. december 31-i hatállyal kimondta a Szovjetunió megszűnését.

Tanulságos a folyamat a „geojurisprudenz” és a „legal geography” szemszögéből nézve is. A központ – tagállam, a centrum – periféria, a többség – kisebbség viszonya ellentmondásosan és korántsem egyetlen elv mentén formálódott.

A „törvények harca” kifejezés az 1989-es évtől kezdve honosodott meg a szovjet politikai gyakorlatban. Az alapvető kérdéssé az vált, hogy a szövetségi törvények feltétlenül és egyértelműen elsőbbséget és felsőbbiséget képesnek-e a tagállami törvényekkel szemben, s mi a teendő abban az esetben, ha a tagállam nem hajlandó visszavonni a központi szervek által törvénytelennek tekintett vagy nyilvánított saját aktusát. 1991 januárjától Litvániával bontakozott ki először élesen a törvények harca. Gorbacsov azt követelte a Litván Legfelsőbb Tanácstól, hogy állítsák helyre a Szovjetunió alkotmányát a tagköztársaságban, s helyezzen hatályon kívül minden, azzal ellentétes köztársasági törvényt.

A volt Szovjetunióban nem bontakozott ki valódi törekvés a tekintetben, hogy Oroszország „megőrizze” valamilyen formában a volt Szovjetunió teljes örökségét. Oroszország a Szovjetunió kizárólagos örököse maradt a köztársaságok megállapodása alapján, de az orosz vezetés nem tekintette olyan értéknek a Szovjetuniót, hogy megőrzése bármilyen formában hozadékkal járt volna számára. Jugoszlávia e tekintetben más értelmet kapott.

3.2 A tagköztársaságok „lázadása” Jugoszláviában

A gazdasági válság az 1980-as évek elejétől kezdve fokozódó mértékben fejtette ki hatását a jugoszláv társadalomra. A vendégmunkások átutalásai és az idegenforgalom egy ideig még a felszínen tartották az állami költségvetést, korlátozták az életszínvonal csökkenést. A kiéleződő gazdasági, társadalmi, etnikai, területi feszültségek egyre inkább megjelentek a szövetségi politika szintjén, valamint a tagköztársaságok közötti kapcsolatokban is.

A föderáció „felülről” kezdett látványosan bomlani. 1990. január 20-án megkezdődött a Jugoszláv Kommunista Szövetsége (JKSZ) 14. (rendkívüli) kongresszusa, melyen alapvető érdekkülönbségek és érdekellentétek jelentek meg a köztársasági kommunista pártok, illetve pártvezetők között. A

kongresszus a szlovén delegáció távozása miatt félbeszakadt, az alapvető vitakérdés a föderáció átalakítása konföderációvá volt. A JKSZ a kongresszus határozatában lehetővé tette a többpártrendszer kialakulását.

A május 26-án folytatódó kongresszus betetőzte a kudarcot. Nem jelentek meg a kongresszuson Horvátország, Szlovénia és Macedónia megválasztott küldöttei. A Jugoszláv Kommunista Szövetsége így az átalakulás kezdetén megbukott, felszámolta önmagát. A korábbi kommunista pártok új néven kezdték meg a politikai átalakulás küzdelmeit.

Azt is mondhatjuk, hogy a jugoszláv állampárt (JKSZ) és a szocializmus előbb bukott meg, mint a föderatív állam. Ugyanakkor ennek természetes módon messzire ható következményei voltak az államra vonatkozóan is.

1991. január 17-én tárgyalások kezdődtek Belgrádban a föderáció működéséről, átalakításának lehetőségeiről. A szerbek kitartottak a föderáció erősítése mellett, a horvátok és a szlovének a konföderáció irányába kívánták a fennálló, de alig működő rendszert fejleszteni. A bosnyákok és a macedónok az Európai Gazdasági Közösség mintájára képzelték el a gazdasági, politikai kapcsolatok építését.

Május 15-én Szerbia megtagadta azt, hogy képviselője átadja a horvát Stipe Mesicnek a soros elnöki tisztséget. Ez alkotmányellenes volt, s ezzel a Jugoszláv Államelnökség szinte teljesen működésképtelenné vált. Ezzel a JKSZ után megszűnt a korábbi politikai-állami struktúra másik fontos eleme is.

A konföderáció irányába elsősorban a szlovének és a horvátok kívántak haladni, úgy érvelve, hogy ezen a módon – ha más tartalommal is -, de együtt tartható Jugoszlávia. A többpárti választásokon az ellenzéki-konzervatív erők erősödtek meg több jugoszláv tagköztársaságban. Az új politikai erők új módon kezdték feszegetni a föderáció és az állami egység kérdését. Horvátországban és Szlovéniában fokozatosan a hivatalos nagypolitika szintjén erősödött meg a Jugoszláviából való kiválás célja.

1991. május 5-én Macedónia államfője bejelentette, hogy ha Horvátország és Szlovénia kiválik Jugoszláviából, akkor azt országa is követni fogja.

1991. május 26-án vége szakadt a Jugoszlávia jövőjéről szóló többfordulós tárgyalásoknak, miután Szerbia elvetette a föderáció laza konföderációvá történő átalakítására vonatkozó javaslatokat.

Június 25-én Horvátország és Szlovénia kikiáltotta függetlenségét. A 10 napos szlovéniai háborút a július 8-i brioni megállapodás zárta le, melynek keretében három hónapos moratóriumban állapotok meg. A moratórium lejárta után a horvátok és a szlovének ismét kikiáltották az országaik függetlenségét.

Horvátország, Szlovénia, majd Macedónia kiválásával a korábbi Jugoszlávia lényegében megszűnt. Ugyanakkor a szerbek érdekeltek voltak „Jugoszlávia” fenntartásában. 1991. október 3-án már csak olyan (jugoszláv) szövetségi elnökség alakult, melyben Szerbia, Montenegró valamint a két szerbiai tartomány, Koszovó és a Vajdaság vett részt. December 20-án

lemondott Ante Markovics jugoszláv kormányfő, ezzel elismerte, hogy a korábbi Jugoszlávia megszűnt létezni. Akkor pedig nincs szükség szövetségi kormányra sem már.

1992. április 23-án a szerb és a montenegrói parlament elfogadta egy új Jugoszlávia, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) alkotmányát, melyet végül is a szövetségi parlament április 27-én jóváhagyott. Az új délszláv államszövetség egyértelműen a „rég” Jugoszlávia jogutódjának tekintette magát. Ez annak a lehetőségét is magában hordta, hogy fenntartsa területi igényeket a függetlenné vált államokra vonatkozóan.

3.3 Cseh és Szlovák Szocialista Köztársaság: „bársonyos” rendszerösszeomlás majd békés szétválás

Ha a gazdaság oldaláról közelítjük meg a rendszerváltozások folyamatát, akkor azt kell mondanunk, hogy a gazdasági nehézségek talán a legkisebb súllyal voltak jelen a folyamatokban a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban. (Sör és virsli folyamatosan kapható volt az üzletekben.) Csehszlovákia államadósága minimális volt, hiszen 1968 után szinte kiszorult a nemzetközi pénzügyi piacokról, s a konzervatív kommunista vezetés nem támogatta az eladósodás révén finanszírozott növekedést, az életszínvonal javulást.

Csehszlovákia az utolsó népszámlás szerint (15,2 millió fő) nemzetiségi összetételét illetően döntően szláv lakosságú államnak volt tekinthető. A csehek tették ki az összlakosság nagyobb részét (64,1%), a szlovákok képezték a másik nagy közösséget (30,6%). Együttesen az ország lakosságának 94,7%-át képezték. (Az ukrán, orosz, lengyel szláv kisebbség nem jelentett nagy tömeget.) A legnagyobb kisebbséget a magyarok képezték 3,8%-al.

Állampolitikai szempontból ez az alaptagozódás azt jelentette, hogy a két nagy államalkotó és föderációk képező közösség érdekei, egymáshoz való viszonya döntötte el alapvetően a folyamatokat. A két nagy közösség között nem generálódtak jelentős etnikai-nemzetiségi jellegű konfliktusok, de a területi érdekek lényegi elemként jelentek meg.

1989. január 15-én tüntetést rendeztek a prágai Vencel-téren. A tüntetések hat napig tartottak, s mintegy 800 embert tartóztatott le a rendőrség. A tüntetés szervezőjeként számon tartott Vaclav Havel író kilenc hónapos börtönbüntetésre ítélt.

Augusztus 21-én, a szovjet beavatkozás 21. évfordulóján több ezer ember tüntetett Prágába, de a tüntetést a rendőrség szétverte, s több száz tüntetőt tartóztatott le. Októberben újabb tömegtüntetésekre került sor. November 17-én Prágában a tömegtüntetések új fordulatot vettek, mintegy öt ezer ember tüntetett, változásokat, reformokat, majd egyre inkább rendszerváltást követelve. November 22-én benyújtotta lemondását a teljes párt- és állami vezetés.

„Prágában öt nap alatt bukott meg a kommunizmus” hirdették az újságok vezércikkék. November 24-én már 750 ezer ember ünnepet a Vencel-téren.

A változások egyik meghatározó következménye az lett, hogy november 29-én törölték a csehszlovák alkotmányból a CSKP vezető szerepére vonatkozó paragrafust. December 10-én Gusztáv Husak lemondott a szövetségi államelnöki posztjáról, ezzel lényegében a legfelső szinten bekövetkezett a teljes személycsere.

A szocialista gazdasági, társadalmi, politikai rendszer gyors összeomlása, majd a tárgyalásos lezárása új feltételeket teremtett a belső politikai fejlődés számára. 1992. decemberére már világossá vált, hogy mind a cseh, mind pedig a szlovák politikai elit érdekelt a föderáció szétválásában, a két független köztársaság létrehozásában. 1993. január 1-sejétől a szétválási folyamat békésen, nagyobb konfliktusok nélkül, „aprómunkával” ment végbe.

4. Összegzés

A három szocialista föderáció felbomlásának meghatározó, alapvető tartalma a szocialista társadalmi, gazdasági, politikai berendezkedés kudarca. A szocializmus bukása magával hozta a pártállami struktúrák minden elemének a felszámolását, köztük az államberendezkedés föderatív rendszerének a felszámolását is.

A folyamatokban lényegi elemet képezett az etnikai és a területi érdekek nyílt megjelenése, a nacionalizmushoz való visszatérés az internacionalista kudarc után.

Az utódállamok többsége az unitárius államberendezkedést választotta, Oroszország a maga döntéséből, Bosznia és Hercegovina a nemzetközi közösség döntése következtében maradt meg a föderatív berendezkedés mellett.

Magyarország szempontjából az átalakulás minden esetben bizonytalanságokat és lényegi változásokat hozott. Különösen a volt Jugoszlávia összeomlásának a következményei és az elhúzódó délszláv válság volt negatív jellegű hatásokkal az ország gazdaságára, mozgáshatóságaira.

Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Issues of military geography in Hungarian historical geography

Abstract

Hungarian social and historical geography as reconstructed in the past twenty-five years have gradually caught up to the universal developmental tendencies of these disciplines. Thus, events and processes of national military history have by now come to be included in national historical geography. This tendency in the history of the science involves the necessity of Hungarian historical geography and military geography to move toward each other, as these two branches of geography must find common points in their approach to issues. The expansion of the Hungarian historical geography literature that increasingly discusses issues of military history indicates that a common approach by seemingly distant disciplines has been adopted by now. Still, this tendency has not yet been followed by extensive research on scientific and geographical theory, although some well-known Hungarian geographers have written about the general methodology of historical geography. At the same time, Hungarian military geography is still lagging behind in terms of general theory. Thus, the time has come by now to examine in detail those theoretical issues of historical and military geography which are essential for the research and analysis of our national military history from a geographical aspect. The clarification of these issues of scientific theory and scientific history will, in turn, enhance Hungarian historical geography as well.

Bevezetés

Amennyiben áttekintjük a magyar geográfiának a közép-európai rendszerváltás óta eltelt közel két és fél évtizedes tudománytörténeti folyamatait, akkor – az egyéb jelenségek mellett – elmondhatjuk, hogy társadalomföldrajzunk és benne történeti geográfiánk ismét elfoglalta méltó helyét annak tudományágai és -területei között. S ha szemlélődésünket kiterjesztjük a katonai-, valamint a történeti földrajz fejlődési tendenciáinak apró részleteire is, akkor láthatjuk, hogy e két tudományterület fokozatosan közelít egymáshoz. Szakirodalmi termésük alapján azt is leszögezhetjük, hogy egyfelől a történeti geográfia egyre nagyobb érdeklődéssel fordul a hadtörténelmi kérdések felé, másfelől katonai geográfiánkban is megjelentek a történeti földrajzi vonatkozású vizsgálatok. Ám e tudománytörténeti folyamat minden sikere ellenére sem lehetünk teljesen elégedettek. Nem lehetünk azok, mert a közös kutatásoknak még csak az elején tartunk, és ugyanakkor észlelhető az is, hogy történészeink, hadtörténészeink, történeti geográfusaink, valamint katonaföldrajzosaink mintha nem értenék meg teljesen egymást. A tudományos

konferenciákon, rendezvényeken megfordulva nemegyszer észlelhető bizonyos fokú, – mondhatnánk – naiv rácsodálkozás egymás kutatási eredményeire. E mögött a történelmi és geográfusi, valamint a hadtudományi szakemberekre egyaránt jellemző kortünet mögött valószínűleg az játszik a főszerepet, hogy nem ismerjük kellő mélységben egymás kutatásait, kutatási eredményeit. E hiátuson tulajdonképpen nem is csodálkozhatunk, hiszen a már említett tudományágak és területek, valamint tudományterületek egyike sem mérte még fel el az elmúlt negyed évszázad folyamán megtett útjának fejlődését, aminek egyébként megkérdőjelezhetetlen bizonyítéka: az adott időszakokra vonatkozó, a szakirodalmat feltáró és rendszerező bibliográfiák, repertóriumok összeállítása eddig nem történt meg. S ha már az elért eredmények számbavételénél, a megtett fejlődés értékelésének problémájánál járunk, feltétlenül utalnunk kell két neves történelmi földrajzosunk, *Beluszky Pál* (1989), valamint *Frisnyák Sándor* (1990) új időszak kezdetét jelentő, egykori munkáira geográfiánkban. *Beluszky Pál*nak a magyarországi rendszerváltás évében publikált tanulmánya – amennyiben helyesen értelmeztük szövegét – egyértelmű kiállítás volt a társadalomföldrajz rangjának emelése mellett, és ami mondanivalónk szempontjából különösen fontos lehet, az általános elméleti kérdések jelentőségének hangsúlyozása mellett egyben rámutatott akkori társadalomföldrajzunknak az egyéb társadalomtudományi területek felé irányuló kapcsolódásai gyengeségére is. *Frisnyák Sándor*nak a következő évben, főiskolai tankönyv formájában megjelent magyar történelmi földrajza – ez ma már bátran elmondható – a hazai történelmi geográfia újjászületését, mintegy fél évszázados hallgatásának és elhallgattatásának végét jelentette. Mai szemmel olvasva e kötetet, azt is el kell mondanunk róla, hogy a későbbi, hasonló témájú könyvek és tanulmányok írói számára módszertani útmutatásul, a követendő – hangsúlyozzuk – geográfiai szemléletmód tekintetében is mintául szolgált. E két fontos, magyar földrajztudományi munka publikálása óta és talán a hazai rendszerváltás folyamatának végéhez közeledve, érdemes lenne áttekinteni, hogy társadalom- és benne történelmi földrajzunk mekkora utat tett meg, vajon a lényegi kérdésekben is valóban nagy sikereket értünk-e el. Úgy véljük, jóllehet teljes egészében megalapozott szakmai véleményünk csak saját szakterületünkre, a katonaföldrajzra vonatkozóan lehet, hogy a majdani, a részletekbe menő tudománytörténelmi visszatekintés is azt igazolhatja, hogy az általános elmélet, valamint a nagy társadalomföldrajzi szintézisek terén nem sikerült – finoman fogalmazva is – jelentős előrelépést tennünk (*Probáld F. 2006; Tóth J. 2009, 2010*). Mindazonáltal az 1989 után szinte viharos gyorsasággal új életre kelt történelmi földrajzunk, *Frisnyák Sándor* már említett művén túl büszkélkedhet néhány jelentős alkotással, szintézissel (*Beluszky P. 2001, 2005-2008; Csüllög G. 2007; Kókai S. 2010*). Ezzel egy időben a történészek és a regionalisták is érdeklődnek történelmi folyamataink térbeliségének kérdései iránt (*Kristó Gy. 2003; Kókai S. 2010; Gulyás L. 2012*),

és a történeti ökológia (környezettörténet) meghonosodása hazánkban is elvezetett e tudományterület első összefoglaló kötetéig (Rácz L. 2008).

Az általános elméleti kérdésekkel való foglalkozás jelentős hiányára vezethető vissza, hogy a hadtörténelem geográfiája viszonylag későn keltette fel a hazai történeti földrajz figyelmét, és részben ez az oka annak is, hogy az e témakörben érintett tudományágak és -területek képviselői néha nehezen értik egymást. Ugyanakkor a jelenség mögött ott rejlik történeti és katonaföldrajzunk sajátos tudománytörténete, amely majdnem egészen az ezredfordulóig lehetetlenné tette ezek közeledését egymáshoz; a hadtörténelmi kérdések geográfiájának vizsgálatát. A későbbi kutatások érdekében ezért dolgozatunkban a fent említett tudománytörténeti folyamatokról és a hadtörténelmi jelenségek földrajzi vizsgálatának néhány elméleti kérdéséről szólnunk.

Földrajz és hadtörténetírás

A hadtörténeti kérdések geográfiai vizsgálata, az ilyen jelenségek tudományos igényű kutatása és az elért eredmények publikálása, amit a továbbiakban együttesen, e helyen hadtörténeti földrajznak nevezünk, belső logikájából eredően elsősorban három tudományterület, a történeti geográfia, a katonaföldrajz, valamint a hadtörténetírás feladata lenne. Ám jelenlegi szakirodalmi ismereteink szerint hadtörténeti földrajzi kérdésekkel hazánkban leginkább pusztán a történeti földrajz foglalkozik, és még távolról sem beszélhetünk e három tudományterület tudatos és főleg intézményesített együttműködéséről. E téren, Magyarországon nagy előrelépésnek, mondhatnánk a történeti és a katonaföldrajz kultúrtörténete mérföldkövének kell tartanunk a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, valamint a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület rendezésében, 2004. november 26-27-én, Nyíregyházán tartott tudományos konferenciát, amely a Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) címet kapta. E viszonylag szűk körű tudományos rendezvényen – történészek és geográfusok egymás szakmai előadásait hallgatva – láthatóvá vált, hogy egyfelől milyen keveset tudunk egymás kutatásairól, másfelől pedig a hadtörténelmi kutatások földrajzi megközelítése új lehetőségeket nyitott mind geográfiánk, mind hadtörténetírásunk előtt. A konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazó kötet is igazolja ezt (Frisnyák S. – Csihák Gy. 2004). E sikeres tudományos rendezvény ellenére sem mondhatjuk azonban azt, hogy hadtörténeti földrajzi kutatásaink teljes egészében kibontakoztak volna. Igaz, az azóta eltelt közel egy évtizedben rendszeresen jelennek meg tanulmányok a témakörben, ám ennek művelését intézményesen eddig sem hadtörténetírásunk, sem geográfiánk nem vállalta. A témában keletkezett szakirodalmi termés zöme a kutatók egyéni érdeklődésére, szakmai elkötelezettségükre vezethető vissza, s

a feldolgozott témák sokoldalúsága vagy inkább széles szóródása a kérdéskörök között igazolja ezt.

Hadtörténeti földrajzunk mai állapota azonban nem fogható fel pusztán negatív jelenségnek, hanem ezzel éppen ellenkezőleg – véleményünk szerint – a korábbiakhoz viszonyítva pozitív tényként kell értékelnünk. Egyfelől azért, mert szakítva a korábbi hagyományokkal, történeti földrajzunk és hadtörténetírásunk végre felismerte a szakmai együttműködésben rejlő lehetőségeket. Másfelől pedig azért, mert mintegy utolérte, sőt talán elébe is vágott a hadtörténetírás tudománytörténeti folyamatainak. Az utóbbival kapcsolatban feltétlenül elmondandó, hogy mind külföldön, mind hazánkban megjelentek – a már fent említett egyéni érdeklődésből eredő – hadtörténeti földrajzi írások, ám ezek, eddigi tapasztalataink és szakirodalmi ismereteink szerint, nem gyakoroltak különösebb hatást sem az egyetemes, sem a magyar hadtörténetre. Ennek még legjelentősebb művei, alkotásai is geográfiai tekintetben alig jutnak el a jól-rosszul elkészített tereptani ismertetésig. A hadtörténetírásban a geográfiai kérdések iránt megmutatkozó érdektelenség tükröződik abban is – a kellően meggyőző szakirodalmi példa kedvéért –, hogy korunk fontos, a hadtörténetírás kultúrtörténetét, valamint elméleti összefoglalását nyújtó monográfiája (*Nowosadtko, J. 2002*) miközben felsorolja, hogy milyen szempontok – hadművészettörténet, politikatörténet, társadalomtörténet, technikatörténet, művészettörténet – alapján lehet hadtörténelmi eseményeket feldolgozni, addig említést sem tesz a geográfiáról, az abban rejlő lehetőségekről. A hadtörténeti szakma geográfiával szembeni – feltehetően nem tudatos – távolságtartását bizonyítja a közelmúlt magyar példája is. Még a török kor értelmezésében oly fontos akciórádiusz-elmélet kidolgozója, világhírű hadtörténészünk, PERJÉS GÉZA is idegenkedve állt a geográfiai kérdések előtt (*Nagy M. M. 2007*), jóllehet ma már bátran kijelenthetjük: a tézisei ellen irányuló szakmai támadások érvei könnyen cáfolhatóak a történeti földrajz ismeretanyagával, a történeti és katonaföldrajzi megközelítés alkalmazásával.

Azt kell mondanunk, hogy az egyetemes és a magyar hadtörténelmi kutatás egészen a közelmúltig, amikor előbb Nyugaton, majd a rendszerváltást követően Magyarországon is megszületett, intézményesült a csatatérkutatás (*Négyesi L. 2010*), érdektelenség mutatkozott a geografikum iránt, és ebből eredően nem is beszélhetett hadtörténeti földrajzról. E jelenség egyébként abból az aspektusból is érdekes, és még a kultúrtörténet kutatóinak bizonyára fontos jövőbeli feladata lesz, hogy hadtörténészeink jelentős része, egyebek mellett a már említett *Perjés Géza* is, rendelkezett harctéri tapasztalatokkal, és gyakorlati, személyes élményei lehettek a földrajzi és terepviszonyok hatásmechanizmusáról. Ugyanakkor nem beszélünk, beszélünk eddig hadtörténeti földrajzról, miközben társadalmunk teljes egésze – jóllehet nem tudatosan – találkozott a jelenséggel. Történelmi és iskolai történelmi atlaszaink térképlapjainak zöme valamilyen háborús eseményt ábrázol; általában pontos

topográfiaival, de geográfiailag és hadtudományi szempontból kevésbé szakszerűen. A tudományos életében ma leginkább alkalmazott történelmi atlaszunk (*Dudar T. 1991*) is eléggé militarista szellemű.

Amennyiben tudománytörténeti folyamataiban kell szólnunk a hadtörténeti földrajzról, akkor joggal s nem alaptalanul gondolhatnánk, hogy ennek kezdeteit és legjelentősebb alkotásait a katonaföldrajz körében kell keresnünk. Ám kutatásunk nem a várt eredménnyel jár. Ezzel szemben a szakirodalom arról tanúskodik, hogy közvetlenül az első világháborút megelőző években a katonaföldrajz egyik fontos feladatának tartották a hadtörténelmi események földrajzi környezetének leírását, és e nézet még hazánkban is hangot kapott (*Ujhelyi P. 1908; Nagy M. M. 2003, 2006*). A korszak neves földrajzi folyóiratában – Petermanns Geographische Mitteilungen – neves német szakemberek nyilatkoztak a szerkesztőség fontos tagjának, *Paul Langhans*nak (1909), és ekkor rögzítésre is kerül egy lényeges fogalom: hadtörténeti katonaföldrajz (*kriegsgeschichtliche Militärgeographie*). Eltekintve a kifejezés szemantikai problémájától, feltétlenül rögzítenünk kell, hogy a későbbi évek szakirodalmában – mintegy másfél évtizedes kutatómunkával – sem találtuk nyomát. Ennek magyarázatát abban lelhetjük meg, hogy a katonaföldrajz a tudományosság felől egyre inkább eltolódott a katonai élet praxisa felé, miközben a katonai gondolkodást egyre jobban áthatotta a geográfiai elem (*Nagy M. M. 2002*). A katonaföldrajz ennek hatására, mind inkább lemaradt a geográfia fejlődési tendenciáitól, amit 1927-ben már *Alfred Hettner* is szóvá tett híres alapművében. A két világháború közötti évtizedekben a katonaföldrajz elméletében és gyakorlatában is megújult (*Haushofer, K. 1932; Niedermayer, O. 1942*), ám továbbra is megőrizte a hadügy mindennapi igényeihez történő igazodását, ami akkor sem kedvezett a hadtörténeti földrajz kibontakozásának. A hidegháború évtizedeiben a katonaföldrajzban tovább erősödött a gyakorlatiasság, sőt a kor magyar alapművén (*Szántó I. 1964*) is ez, illetve bizonyos erőltetett leíró szemlélet uralkodik. Még ma is e vonások jellemzők, bár a katonaföldrajz megújítására történtek próbálkozások (*Kecskeméthy K. 2002*). A hadtörténeti földrajz felé történő nyitás csak a rendszerváltást követően történhetett meg, amikor néhány évvel később megkezdődik a csataterékutatás hazai intézményesülése, majd a már említett, nyíregyházi konferencián a magyar hadtörténelem földrajzi értelmezéséről is elhangzott előadás (*Nagy M. M. 2004*). Néhány évvel később pedig a hadtörténeti földrajz általános elméleti kérdéseiről publikáltunk tanulmányt (*Nagy M. M. 2009*).

A történeti földrajz esetében kissé bonyolultabb tudománytörténeti folyamattal van dolgunk. Összetettségét elsősorban az adja, amit – a múlt század közepén magyar viszonyokkal kapcsolatban – már *Fodor Ferenc* (2006) is hangsúlyozott: vizsgálatait rendkívül sokirányúak, és jóllehet minden kutatási területen vannak már részeredmények, de egész szintetizálása mg nem történt meg. Jóllehet a közelmúltban mind külföldön, mind belföldön több értékes

feldolgozás is született a történeti földrajz fogalmi értelmezéséről és tudománytörténetéről, valamint elméleti kérdéseiről (Fehn, K. 1987; Frisnyák S. 2002; Berényi I. 2004; Győri R. 2002, 2004; Hajdú Z. 2005; Schenk, W. 2009, 2011), magunk azonban kissé másként látjuk a tendenciákat. A történeti földrajz eléggé megkésve intézményesült a geográfián belül, Magyarországon éppúgy, mint külföldön. Szakirodalmi ismereteink alapján úgy véljük, hogy ez a történeti földrajz kettős jellegére vezethető vissza. Ahhoz mind módszertanában, mind szemléletmódjában túlságosan történelmi volt és maradt, hogy az alapvetően mégiscsak a természettudományokhoz kötődő geográfia könnyen elfogadja, ahhoz pedig túl természettudományi, hogy megmaradjon a történelmében belül. E sajátos állapotából eredt az a helyzet, hogy miközben már századfordulón publikálták egyik első tudománytörténeti feldolgozását (Günther, S. 1912) és már megjelent Konrad Kretschmer (1904) közép-európai történeti földrajzi monográfiája is, aközben Hettner, A. 1927-ben még mindig elválasztva kezelte alapművében az antropogeográfiától és a természetföldrajzától is. A történeti földrajz valódi helyének megtalálása a földrajztudományban, pontosabban a geográfiai és a történelmi megközelítés egyensúlyba hozásának nehézsége egyértelműen tükröződik Teleki Pál (1996) elméleti feldolgozásán is. A későbbi történeti földrajzi alapművek (Hassinger, H. 1931; Jäger, H. 1969; Schenk, W. 2011) már valóban főleg geográfiai szemléletűek, és a fegyveres konfliktusok kérdésével – talán a katonaföldrajz bizonyos fokú, mindenkor elzártága miatt is – keveset foglalkoznak. Pounds (1997) híres történeti földrajzában a harmincéves háború pusztán népesedésföldrajzi tényezőként jelenik meg.

Magyarországon a modern értelemben vett történeti földrajz kezdetét Morgenstern (Marczali) Henrik doktori értekezése jelenti, amelyet 1874-ben a Földrajzi Közlemények lapjain publikáltak is. Ez az indulás jó volt, mert a szerző Ratzel szemléletmódját alkalmazva az egész magyar történelemről adott, egyebek mellett hadtörténeti vonatkozású, földrajzi képet. Ráadásul később Marczali Henrik a századforduló jeles magyar történésze lett. Geográfusként indult historikus volt, aki életművének majdani szakaszaiban földrajzi kérdésekkel alig foglalkozott. Így a magyar történeti földrajz csak a múlt század harmincas éveiben indult igazi fejlődésnek, és már ekkor erős kötődése volt a településföldrajzhoz (Fodor F. 1935; Mendöl T. 1938), ami – az újkori hadügy fejlődési tendenciáiból eredően – magában hordozta a hadtörténelmi kérdések vizsgálatának lehetőségét is. Ám e lehetőségek egészen napjainkig nem váltak, nem válhattak valóra. A magyar történeti földrajzot sújtó második világháborús személyi veszteségek mellett (Nagy M. M. 2010), politikai okok is közrejátszottak abban, hogy e tudományterület hosszú évtizedekig nem hallatott magáról. Így nem beszélhetett a hadtörténelem geográfiájáról sem. Beszélt helyette más! Ami feltűnő, hogy a két világháború közötti évtizedekben földrajzi, történeti, valamint geopolitikai folyóiratokban sorra jelennek meg a

hadtörténeti földrajzzal foglalkozó dolgozatok (*Franke, A. 1934; Rabl, H. 1935; Schmidt-Pretoria, W. 1938; Fodor F. 1936; Julier F. 1938; Bauer, H. 1940; Gárdonyi A. 1941*), ám ezek jelentős része a politikai földrajz köréből kerül ki. Vagyis azt kell mondanunk, hogy a hadtörténelem geográfiai értelmezését eddig főleg a politikai földrajz (és az ebből eredő geopolitika) valósította meg, ez utóbbi lépett a történeti geográfia helyébe. Ez pedig már túlmutat az egyszerű tudománytörténeti folyamaton és átvezet a módszertani kérdések körébe is.

Milyen földrajzi megközelítéssel?

A fentebb elmondottakból látható, hogy a hadtörténelem földrajzi kérdései a geográfia különböző területein – jóllehet eltérő korszakokban és különböző erősséggel – itt-ott feltűnnek. Ez pedig már eleve magában kordozza az eltérő megközelítési módokat is. Azonban e ponton fel kell hívnunk az olvasó figyelmét egy fontos – ám a mai magyar szellemi és tudományos közéletben kevésbé hangsúlyozott – jelenségre. Nevezetesen arra, hogy a történeti földrajzot mint tudományterületet és segédtudományt éppúgy magáénak vallja és műveli a geográfia, mint a történettudomány. Ennek következtében – ismét a szakirodalom tanúsága szerint – ma kettő történeti földrajz létezik, az egyik a historikusoké, a másik a geográfusoké. A történészek történeti földrajza – geográfusi szemmel nézve – elsősorban történeti topográfiát jelent, jóllehet elméleti megfogalmazásában, önmeghatározásában közel állónak látszik a földrajztudomány történeti földrajzához (*Kristó Gy. 1986; Frisnyák S. 2002; Bak B. 2003*). Véletlenül sem szeretnénk lebecsülni, sőt inkább hangsúlyozzuk ennek hasznosságát, főleg a történészi módszerekkel és aprólékos munkával összeállított adattárak fontosságát, de mégis azt kell mondanunk; a pusztán mi hol helyezkedik el a Föld felszínén kérdésére történő válaszkérés nem illik bele a modern geográfia oknyomozó szemléletmódjába. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban feltétlenül el kell ismernünk azt a geográfiai szakmai alapelvet: a kellően szilárd földrajzi tudás első építőköveit a szükséges topográfiai ismeretek jelentik a történeti földrajzban is.

A fent említett történeti topográfiánál sokkal mélyebb geográfiai tartalma lehet a történeti ökológiának (környezettörténetnek), valamint a már szintén szóba hozott csataterékutatásnak is. Mindkettő – tanulmányunk témája szempontjából – fontos jellemzője, hogy sajátos szemléletmódjukból eredően (*R. Várkonyi Á. 1989; Nagy M. M. 2006; Négyesi L. 2010*) alkalmasnak bizonyulnak hadtörténelmi jelenségek geográfiai kérdéseinek taglalására (*Szabó J. J. 2002; Petercsák T. – Pető E. 1995*). Ebben a tekintetben – véleményünk szerint jó kiegészítést nyújthatják az olyan hadtörténeti földrajzi tanulmányoknak is, mint amilyen a közelmúltban *Frisnyák Sándor* (2012) tollából került ki. Mindemellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a történeti ökológia (környezettörténet), a történeti földrajz, valamint a

történetírás (beleértve a hadtörténelmet is) megközelítési módjainak együttes alkalmazásával nagyon szép, a gyakorlati élet egyéb területein is hasznosítható eredményeket lehet elérni. A második világháborúhoz kötődő Árpád-vonal feltárása, valamint a Szigetvár körüli ásatások bizonyítékai erre (*Szabó J. J. 2002; Pap N. 2013*).

Ezek az utóbbi eredmények már visszavezetnek a hadtörténelmi földrajzhoz, valamint a történelmi földrajzhoz a tanulmányunk előző fejezetében felvetett kapcsolata kérdésköréhez. A történelmi földrajz kortárs értelmezése szerint (*Schenk, W. 2011*) e viszony főleg abban merül ki, hogy minden nemzet és politikai kurzus életében vannak szimbolikus földrajzi helyek, tájak, terek. Mindemellett a modern történelmi földrajz egyik legfontosabb – gyakorlatias – feladataként jelenik meg a táj egy adott történelmi időszakra jellemző állapotának visszaállítása, és ily módon történő bemutatása a társadalom számára. Nyilvánvaló, hogy a fenti értelmezésbe és funkcióba nagyon jól beleillik a csatatérkutatás, valamint a környezettörténet és a történelmi földrajz közös munkájaként elért, fentebb említett sikereinek halmaza. Ám ennek ellenére azt a véleményt valljuk, hogy a politikai geográfia, valamint a történelmi és hadtörténelmi földrajz kapcsolata ennél sokkal mélyebb. Viszonyukat nyilván elintézhethetnénk azzal a jól hangzó geográfusi megállapítással is, hogy a jelen állapotokat rögzítő földrajz, a jövő történelmi földrajzává válik, tehát a politikai folyamatok geográfiája esetében csak egyszerűen a múltbeli állapotok interpretációjáról lehet szó. A probléma azonban ennél sokkal összetettebb.

Már *Friedrich Ratzel* két alapművében (1887, 1903) is megfigyelhető volt, hogy egyfelől az emberi történelem geográfiai értelmezése során egyirányú viszonyulást alkalmazott, amennyiben pusztán a történelmi folyamatokra ható geográfiai tényezőkkel foglalkozott, miközben figyelmen kívül hagyta az antropogén tájformáló faktort. Másfelől műveinek egyik érdekessége, hogy milyen nagyszámú hadtörténelmi példával él, milyen gyakran kitér a katonai események mögött megbúvó geográfiai jelenségekre. Véleményünk szerint a hadtörténelmi események látványosságán túl – amit bizonyít történelmi atlaszaink olykor egészen szélsőséges katonai tematikája is – e mögött az áll, hogy a hadakozás, a fegyveres konfliktus mindig a politikai érintkezés egyik sajátos fajtáját is jelenti (*Aron, R. 1980*). Vagyis amikor a fegyveres konfliktusok geográfiájával foglalkozunk, akkor mindig a politikai földrajzzal van dolgunk. A kettő nem választható el egymástól. Ebből fakad a politikai földrajzi szakirodalom, valamint a geopolitikai alkotások egészének markáns vonása: az államterek változásai és a történelem háborúi földrajzi viszonyrendszere feldolgozásait itt találjuk meg (*Maull, O. 1956; Schmidt, M. G. – Haack, H. 1929*). Mindezzel – személyes kutatói tapasztalataink alapján – azt is állítjuk, hogy a történelmi földrajzhoz – a hazánkban sajnálatos módon kevésbé művelt területén – az államterekkel foglalkozó kérdéseire vonatkozó szakirodalma részben lefedi a politikai földrajzi szakirodalmat. Hogy példával is

éljük erre, említjük meg *Otto Maull* 1956-ban megjelent politikai földrajzi szintézisét, amely akár történeti földrajzi feldolgozásként is forgatható. Mint ahogyan jelentős történeti földrajzi alkotások is alkalmazhatóak a korábbi századok politikai, hatalmi viszonyrendszere egyes – nyilván geográfiai vetületű – vonzatainak ábrázolása során (*Kretshmer, K. 1904; Hassinger, H. 1931*). Különösen fontosnak tartjuk mindezt annak ismeretében, hogy a mai értelemben vett politikai földrajz a 19. század második felében született meg, vagyis viszonylag új keletű. Ebből egyenesen adódik, hogy szakirodalmában, az adott pillanat állapotait rögzítő képek csak mintegy másfél századra visszamenően állnak rendelkezésünkre. Viszont a régebbi korok vonatkozásában nyitott a történetiség felé, maga is történeti földrajzzá válik. Az államterek és politikai térszerkezetek rekonstruálása esetében, a 19. századi állapotokat megelőzően nem lehet és nem is szabad a történeti és a politikai földrajz között éles határvonalat húzni. Tudatos elválasztásuk lehetetlenné teszi a világ és benne kontinensünk történelmi és földrajzi folyamatainak, fejlődési tendenciáinak értelmezését.

Amennyiben a fentiekben elmondottakat megpróbáljuk átültetni a hadtörténeti földrajzra, akkor a következő eredményre jutunk. A fegyveres konfliktusok mint geográfiai kérdéskör vizsgálatakor egyrészt a táj és a környezet rekonstrukciója folyamán a történeti földrajz szemléletmódja és kutatási eredményeire kell támaszkodnunk. Ám amikor e konfliktusoknak az államok érintkezésében betöltött szerepére vagyunk kíváncsiak, akkor már egyértelműen belép a rendszerbe a politikai földrajz, az ő sajátos szemléletmódjával, valamint történeti vonatkozásaival. Ekkor már a történeti, valamint a politikai földrajz szoros együttműködéséről beszélhetünk. Ám amennyiben megállunk ezen a ponton, akkor csak a háborúk, katonai események politikatörténeti földrajzi viszonyrendszerét leszünk képesek feldolgozni, holott a mélyebb értelmezéshez – például a magyarországi török hódoltság vizsgálatához – nyilván a katonai geográfusok gondolkodásmódjára is szükségünk lenne. Ebben az esetben azonban újabb szakmai nehézségbe ütközünk.

A katonai geográfusok szemléletmódjának és gondolkodásának a történeti és azon belül a hadtörténeti földrajzi alkalmazásának legfőbb nehézsége abból ered, hogy a vizsgált jelenség – esetünkben a mindenkori hadügy – a történelem folyamán állandóan változó, ráadásul a katonai szakma földrajzi tényezőkhez való viszonyulása is folyamatosan módosul. E tények mindenképpen megkövetelik, hogy a hadtörténeti földrajzi kutatásoknak legyen tudomány- és kultúrtörténeti kapcsolódásuk is. Ez utóbbi azonban nyilván nem jelentheti a földrajz tudománytörténetének és a történeti földrajznak azonosítását egymással. Pusztán csak arról lehet szó, hogy miközben bemutatjuk a tájat, a térszerkezeti viszonyrendszert, majd ebbe belehelyezzük a hadtörténelmi eseményt vagy folyamatot, aközben – a kérdéskör belső logikájából eredően – feltétlenül ki kell térnünk a kor hadügyét jellemző földrajzi műveltségre, a

katonai szakma tájhasználatára. Ez utóbbiak nélkül nem értelmezhető a földrajzi táj, valamint a történelmi kor hadügyének földrajzi szimbiózisa. A hadtörténeti földrajzi kutatásoknak, amennyiben azokat a történeti földrajz részének tekintjük, elsősorban erre a szimbiózisra kell irányulnia, és ebben a tekintetben túl kell lépnie *Ratzel* megközelítésén. Míg a német geográfus egyirányú kapcsolatként írta le a történelem és a hadtörténelem, valamint a földrajzi tényezők viszonyát, addig a modern geográfia szemlélete mindenképpen a kölcsönös kapcsolat ábrázolását igényli. A hadtörténelem földrajza tehát nem pusztán arra terjed ki, hogy miként hatottak geográfiai tényezők a katonai eseményekre, hanem ugyanúgy azt is be kell mutatnia, hogy az általa leírt események és folyamatok mennyiben módosították magát a földrajzi viszonyrendszert.

Befejezés

A rövid dolgozatunk előbbi részeiben elmondottakból egyenesen adódik, hogy a hadtörténeti földrajzi kutatások során egyszerre kell alkalmaznunk a történeti és politikai, valamint katonaföldrajzi szemléletmódot és a kultúr-, valamint tudománytörténeti megközelítést. Úgy véljük, hogy e bonyolult, sokirányú kutatási metódus a gyakorlati munka folyamán jelentősen finomodni fog, és előbb-utóbb kikristályosodik a hadtörténeti kérdések kutatásának módszertana. E folyamat nyilván együtt jár azzal, hogy miközben egyes hadtörténelmi korszakaink geográfiáin dolgozunk, aközben figyelemmel kell lennünk a kutatás elméleti problémáira is, ami nyilván nehezíti a vizsgálatokat. Ám személyes meggyőződésünk, hogy megéri a fáradságot, még ha olykor szakmai viták is kerekednek belőle. A nézetkülönbségek, a megoldásukra tett próbálkozások csak javára válnak geográfiánknek. Ily módon a hadtörténeti földrajz hozzájárulhat ahhoz is, hogy földrajztudományunkban erősödjék az általános elméleti kérdések iránti nyitottság, és – hogy utaljunk a tanulmányunk elején már hivatkozott *Beluszky Pálra* – erősödjék kötődése a társadalomtudományok felé.

Irodalom

- ARON, R. 1980: Clausewitz, Den Krieg denken. – Verlag Ullstein GmbH. – Propyläen Verlag, Frankfurt am Main – Berlin – Wien. 778 p.
- BAK B. 2003: Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig [Második kiadás]. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 183 p. + 8 mell.
- BAUER, H. 1940: Die geschichte der deutschen Westgrenze. – Zeitschrift für Geopolitik. 17. 6. pp. 249-259.
- BELUSZKY P. 1989: Magánjelentés a (társadalom) földrajzról. – Tér és Társadalom 3. 1. pp. 49-64.

- BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti följrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 274 p.
- BELUSZKY P. (szerk.) 2005-2008.: Magyarország történeti földrajza I-II. – Dialóg Campus, Budapest-Pécs I. köt. 462 p., II. köt. 436 p.
- BERÉNYI I. 2004: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. pp. 631-651.
- CSÜLLÖG G. 2007: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 147 p.
- DUDAR T. (főszerk.) 1991: Történelmi világtasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- FEHN, K. 1987: Historische Geographie. – In: HAUPTMEYER, C-H. (szerk.): Landesgeschichte heute. Vanderhoeck & Ruprecht in Göttingen. pp. 55-76.
- FODOR F.1935: Történelem és településföldrajz. – Földrajzi Közlemények 63. 9-10. pp. 289-295.
- FODOR F.1936: Adatok a magyar gyepük följrajzához. – Hadtörténelmi Közlemények 37. 1-2. pp. 113-144.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRANKE, A. 1934: Wehrgeographisches zum Rußlandfeldzug Napoleons. – Zeitschrift für Geopolitik 11. 7. pp. 449-461.
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. 2002: A történeti földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 9-20.
- FRISNYÁK S. 2012: A földrajzi energiák szerepe a Zempléni-hegység védelmi rendszerében. – In: UŐ: Tájhasználat és térszervezés, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 59-69.
- FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. (szerk.) 2004: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. 230 p.
- GÁRDONYI A. 1941: Középkori városaink erődjellegetének kialakulása. – Hadtörténelmi Közlemények 42. 1-2. pp. 1-21.
- GULYÁS L. 2012: Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 283 p.
- GÜNTHER, S. 1912: Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. – Petermanns Geographische Mitteilungen 59. 11. pp. 245-247.
- GYÖRI R. 2002: A magyar történeti földrajz a két világháború között. – Földrajzi Közlemények 126. 1-4. pp. 79-92.
- GYÖRI R. 2004: A történeti földrajzi elemzés régi és új útjai. – In: GLATZ F. (szerk.): Mi végre a tudomány? Fialat Kutatók Fóruma 1. – 2003. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 183-198.

- HAJDÚ Z. 2005: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. – In: BELUSZKY P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest - Pécs. pp. 25-39.
- HASSINGER, H. 1931: Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. 331 p. + 8 t.
- HAUSHOFER, K. 1932: Wehr-Geopolitik, Geographische Grundlagen einen Wehrkunde. – Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin. 138 p.
- HETTNER, A. 1927: Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt, Breslau. 463 p.
- JÄGER, H. 1969: Historische Geographie. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. 119 p.
- JULIER, F. 1938: Rumpfungarn. – Zeitschrift für Geopolitik. 15. 8. pp. 622-627.
- KECSKEMÉTHY K. 2002: A katonaföldrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 43-68.
- KÓKAI S. 2010: A Bánság történeti földrajza (1718-1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p. + 16 t.+ 1 CD-ROM
- KRETSCHMER, K. 1904: Historische Geographie von Mitteleuropa. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin. 651 p.
- KRISTÓ GY. 1986: Történeti földrajz. – In: KÁLLAY I. (szerk.): A történelem segédtudományai. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296-306.
- KRISTÓ GY. 2003: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p. + 1 t.
- LANGHANS, P. 1909: Bedeutung und Ziele der Militärgeographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen 55. 10. Beilage Oktober, pp. 289-292.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 t.
- MENDŐL T. 1938: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. – In: KUMOROVITZ L. B. – SZILÁGYI L. (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs. pp. 312-334.
- MORGENSTERN [MAR CZALI] H. 1874: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. – Földrajzi Közlemények 2. 1874. évi kötet pp. 319-367.
- NAGY M. M. 2002: Geográfia és hadelmélet. – Földrajzi Értesítő 51. 1-2. pp. 237-247.
- NAGY M. M. 2003: Egy évszázad katonaföldrajza. – Földrajztanítás 42. 1-2. pp. 17-20.
- NAGY M. M. 2004: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. – In: FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. pp. 3-15.
- NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- NAGY M. M. 2007: Akciórádiusz és magyar táj. – Aetas 21. 4. pp. 97-115.
- NAGY M. M. 2009: Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz? (A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről) – In: GÁL A. – HANUSZ Á. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és

- Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 261-281.
- NAGY M. M. 2010: Tudománytörténeti széljegyzet új történeti földrajzi monográfiáinkhoz. –Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 176-187.
- NÉGYESI L. 2010: Csatak néma tanúi, A csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 224 p.
- NIEDERMAYER, O. von 1942: Wehrgeographie. – Steiniger-Verlage, Berlin 108 p.
- NOWOSADTKO, J. 2002: Krieg, Gewalt und Ordnung, Einführung in die Militärgeschichte. – edition diskord, Tübingen. 300 p.
- PAP N. et al. [Szulejmán-kutatócsoport] 2013: Szigetvár, Nagy Szulejmán nyomában. – A Földgömb 31. 277. pp. 60-67.
- PETERCSÁK T. – PETŐ E. (szerk.) 1995: Végvár és környezet (Tudományos tanácskozás előadásai, Noszvaj 1993. október 14-15.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 237 p.
- POUNDS, N. J. G. 1997: Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- PROBÁLD F. 2006: Magyar földrajz – doktoriskola tükörben. – In: GYÖRI R. – HAJDÚ Z. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest. pp. 439-450.
- RABL, H. 1935: Erfahrungen Lord Napiers im abessinischen Feldzug. – Zeitschrift für Geopolitik 12. 10. pp. 591-597.
- RÁCZ L. 2008: Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 261 p.
- RATZEL F. 1887: A Föld és az ember, Anthro-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Második, átdolgozott kiadás]. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München – Berlin. 838 p.
- R. VÁRKONYI Á. 1989: „...Folyóvizünk, amelyből élünk...” Történeti ökológia. Valóság 32. 12. pp. 85-95.
- SCHENK, W. 2009: Historische Geographie. – In: UŐ. – SCHLIEPHAKE, K. (szerk.): Allgemeine Anthropogeographie. Klett-Perthes Verlag, Gotha und Stuttgart. pp. 215-264.
- SCHENK, W. 2011: Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SCHMIDT-PRETORIA, W. 1938: Der Große Trek der Buren. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 1. pp. 2-6.
- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha 62 p. + 30 t.
- SZABÓ J. J. 2002: Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. – Timp Kiadó, Budapest. 299 p. + 1 mell.
- SZÁNTÓ I. 1964: Az európai hadszínterek katonaföldrajza. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 382 p. + 47 t. + 21 mell.
- TELEKI P. 1996: A földrajzi gondolat története [Második kiadás]. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.

- TÓTH J. 2009: Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. – In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 509-519.
- TÓTH J. 2010: A geográfia alapkérdései. – In. UŐ. (főszerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 54-62.
- UJHELYI P., TISZAUJHELYI 1908: Hadtörténelem és katonai földrajz. – Magyar Katonai Közlöny 1. 9. pp. 1026-1046.

Tartalom

JÁNOSI ZOLTÁN	
Beköszöntő	1
VIGA GYULA	
Árva megye helyzete és szerepe a Felföld 18-19. századi gazdasági kapcsolataiban.....	3
BOROS LÁSZLÓ	
A magyar szőlő- és borkultúra történeti földrajza	11
LENNER TIBOR	
Szekszárd történeti földrajza.....	22
KÓKAI SÁNDOR	
A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1880-1900).....	34
FRISNYÁK ZSUZSA	
Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén	48
FRISNYÁK SÁNDOR	
Adalékok az Abaúji-Hegyköz történeti földrajzához.....	56
BORSOS ÁRPÁD	
Adalékok Balatonlelle történeti településföldrajzához	70
TAKÁCS PÉTER	
Népélet a Szerencsi-dombságon	90
BARÁZ CSABA	
Metageográfia: a táj szakrális vetülete.....	106
SUBA JÁNOS	
A magyar vízügy nemzetközi kapcsolatai a trianoni béke után (1921-1945)	122
CSÜLLÖG GÁBOR	
Migrációs hatások és területi folyamatok a Kárpát-Balkán térségben	135
HAJDÚ ZOLTÁN	
Az európai soknemzetiségű szocialista föderációk összeomlása és politikai földrajzi következményei, 1991-1995	146
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	
Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban	161

Tiszteletpéldány